
СРЕМСКА МИТРОВИЦА
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ • СРЕМ •

Главни уредник:
Др Ђорђе Ђурић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад

Редакција:
Др Љубодраг Димић, Катедра за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Др Ненад Лемајић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Нада Симић-Лемајић, Историјски архив „Срем”, Сремска Митровица
Др Петер Шолтес, Историјски институт Словачке академије наука, Братислава

Лектор:
Татјана Пивнички-Дринић

Превод резимеа:
Слободан Максимовић

Издавач:
Историјски архив „Срем”

Тираж:
500

Штампа:
AM graphic
Лаћарак, 1. новембра 165

ISSN:1451-3676

СПОМЕНИЦА

ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА „СРЕМ”

9

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2010.

Овај број часописа „Споменица Историјског архива СРЕМ”
штампан је захваљујући материјалној помоћи
Покрајинског секретаријата за културу ИВ АП Војводине
и Града Сремска Митровица.

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Др Ђура Харди, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Присуство породице Другет на тлу јужне Угарске током прве половине XIV века *11*
Đura Hardi PhD, History Department Faculty of Philosophy, Novi Sad
Presence of the Druget Family on the Territory of Southern Hungary During the First Half of the XIV Century *22*

Др Душко М. Ковачевић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Црква и капела манастира Бешенова 24
Duško M. Kovačević PhD, History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad
The Church and the Chapel of the Bešenovo Monastery 36

Мр Милан Мицић, Секретаријат за културу Владе Војводине, Нови Сад
Верски живот у новим насељима и колонијама Баната (1920–1941) *37*
Milan Micić MA, Culture Secretariat of the Government of Vojvodina, Novi Sad
Religious Life in the New Settlements and Colonies of Banat (1920–1941) 65

Мр Мара Шовљаков, Футог
Галерија ликова Хрватске православне цркве 66
Mara Šovljakov MA, Futog
Gallery of Characters of the Croatian Orthodox Church 85

Др Снежана Божанић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Виногради у пограничном систему српског средњовековног друштва: економски, правни и религиозни аспект 87
Snežana Božanić PhD, History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad
Vineyards in the Border System of the Serbian Medieval Society: Economic, Legal and Religious Aspects 99

Мр Небојша Јовановић, Завод за уџбенике, Београд
Државни савет Кнежевине и Краљевине Србије 100
Nebojša Jovanović MA, Textbook Institute, Belgrade
The State Council of the Principality of Serbia and the Kingdom of Serbia 109

Мр Борис Стојковски, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Студенти из Срема у Падови, Бечу и Кракову у средњем веку..... 111
Boris Stojkovski MA, History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad
Students from Srem in Padova, Vienna and Krakow in the Middle Ages 120

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Др Олга Зиројевић, Историјски институт, Београд
Три појма из османске баштине 123
Olga Zirojević PhD, History Institute, Belgrade
Three Terms from the Ottoman Heritage 126

Мр Горан Васин, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Манастири Карловачке митрополије по финансијском прорачуну за 1902. годину 127
Goran Vasin MA, History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad
The Monasteries of Karlovačka Metropolis in the Financial Budget for 1902 175

Мр Александра Смирнов Бркић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Преписка цара Гратијана и Св. Амбросија Миланског – прилог проучавању аријанства у Срему 176
Aleksandra Smirnov Brkić MA, History Department Faculty of Philosophy, Novi Sad
Correspondence Between Emperorgratian and St. Ambrose of Milan – A Contribution to the Studyof Arianism in Syrmia Region 188

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

Мр Михаел Антоловић, Педагошки факултет, Сомбор
Историја историографије или самосвест историчареве струке 191
Mihael Antolović MA, Faculty of Pedagogy, Sombor
History of Historiography, or, Self-Awareness of a Historians Profession.....223

Мр Мирослав Павловић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Интерпретација и употреба историје:
Доба лала као парадигма архетипског у прошлости.....224
Miroslav Pavlović MA, History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad
Interpretation and Usage of History:
The Age of Tulips as A Paradigm of Archetypal in the Past.....240

Мр Филип Крчмар, Зрењанин
Прилог завичајној историографији Немаца у Срему 241
Filip Krčmar MA, Zrenjanin
A Contribution to the Home historiography of Germans in Srem: 249

Мр Миливој Бешлин, Нови Сад
Продор теоријског у историографију:
Смитов етнички потенцијал нације као броделовско тоуеппе durée.....*250*
Milivoj Bešlin MA, Novi Sad
Penetration of the Theoreticalinto Historiography:
Smith's Ethnicpotential of a Nation as the Brodelian Moyenne Durée *266*

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Др Александар Касаш, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Албум Фрушка гора.....269
Aleksandar Kasaš PhD, History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad

Fruška Gora Album 269

Дејана Васић, Нови Сад
Стивен Рансиман, „Пад Цариграда 1453”, Београд 2009 273
Dejana Vasić, Novi Sad
Steven Ransiman, „The Fall of Constantinople 1453”, Belgrade 2009

Др Ђура Харди, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Византијско-аварско-словенски свет у делу Мартина Хурбанича 279
Đura Hardi Phd, History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad
Bizantene Avarian and Slavic World in the Work of Martin Hurbanic

Др Ђорђе Ђурић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Јасмина Милановић, Дневници Паје Михајловића
– Огледало српске историје краја XIX века.....*286*
Đorđe Đurić PhD, History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad
Jasmina Milanović, Diaries Of Paja Mihajlović
– The Mirror of the Serbian History at the end of XIX Century

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Ђура Харди
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

ПРИСУСТВО ПОРОДИЦЕ ДРУГЕТ НА ТЛУ ЈУЖНЕ УГАРСКЕ ТОКОМ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XIV ВЕКА

Сажетак: У раду се истражује присуство племићке породице Другет на тлу јужне Угарске, односно данас северне Србије, у доба владавине угарског краља Карла Роберта (1301–1342). Под присуством аутор рада подразумева боравак чланова породице на овом простору, као и њихов утицај изражен путем обављања јавне власти и извесних послова. Родом из Напуљске краљевине, као најоданији сарадници Карла Роберта, Другети су постали угарски палатини и једна од најбогатијих великашких породица Угарске. У светлу баронског статуса и личне повезаности с владарем требало би гледати и на њихову присутност на тлу јужне Угарске. Тема истраживања уједно отвара и разматрање неких аспеката функционисања палатинске власти у Угарској у XIV веку као и српско-мађарске односе тог доба.

Кључне речи: породица Другет, Угарска, XIV век, Карло Роберт, Милутин Стефан Урош, Бачка жупанија, Мачва.

О напуљској племићкој породици Другет у доба владавине анжујске династије у Угарској написано је више посебних радова пре свега у језичком окриљу мађарске, словачке, па и италијанске историографије.[1] Стицајем околности име

1 J. Hampel, *A Drugetek őseiről, I–II közlemény*, Századok (= Sz), 1881, 133–145, 207–213; M. Wertner, A Drugeth-ek genealogiájához, Turul (= T), 9, 1891, 151–154; I. Miskolczy, *A Drugetek őseiről*, T, 50/1936, 1–5; P. Engel, *Druget*, Korai magyartörténeti lexikon (9–14. század), főszerkeszrő Gy. Kristó, Budapest 1994 (= KMTL), 174; Исти, *Nagy Lajos ismeretlen adományreformja*, Történelmi Szemle, 1997/2; F. Piti, Az 1342. évi nádorváltás, Sz, 140 (2006), 2; Š. Lenčiš, *Šľachtick rod Drugetovcov z Humenného*, Humenné 2003; Исти, *Drugetovci a Spiš*, Terra Scepusiensis, Stav bádania o dejinách Spiša, Levoča – Vrocław 2003, 367–379; G. Libertini, *Origini di Pascarola*, Rassegna Storica dei Comuni, n. 120–121, settembre-decembre 2003; Đ. Hardi, *Okolnosti príchodu a etablovania sa Drugetovcov v Uhorsku*. Ružomberský historický zborník II, Ružomberok 2008, 48–58. Уп. такође:

ових, по свему судећи, Француза из јужне Италије у служби напуљских и угарских Анжујаца није посве непознато ни српској историографији,[2] у последње време захваљујући и потписнику овог рада. До тога је дошло пре свега због околности да смо у претходном периоду истраживали историјат ове напуљске и угарске племићке породице и, у међувремену, о њима публиковали неколико прилога на страницама наше научне периодике.[3] Истраживачки подухват је епилог добио под сводом Одсека за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, где смо одбранили докторску тезу посвећену Другетима. Овај, надамо се, не превише индискретно одабран уводник на неки начин ипак има методолошко оправдање. Наиме, од стране уважених чланова Комисије на одбрани тезе било нам је постављено и питање о везама Другета с пределима наше земље. Тада се родила идеја за писање рада који сада стоји пред нама.[4]

На почетку ваљало би одредити шта се подразумева под „присуством" Другета у јужној Угарској или, боље рећи, на који проблемски сегмент истраживања нас упућују расположиви (публиковани) дипломатички извори кључни за ову тему. Сем итинерарских података који су додуше посредни, мада не и мање важни, у домет планираног разматрања пре свега ће ући државне службе и положаји који су припадали члановима породице, као и подаци о њиховом пословању на реченом простору, тј. простору српско-угарског пограничја. Откривена сазнања могуће да ће представљати користан прилог за анализу ширих друштвених и историјских процеса који превазилазе примарни оквир повести једне великашке породице, што је у крајњој линији и један од циљева овог истраживања.

Предуслов за разумевање, односно сагледавање присутности Другета на тлу

G. Libertini, *Documenti per la storia di Caivano, Pascarola, Casolla Valenzano e Sant' Arcangelo*, Instituto di studia Atellani 2003.

2 Петар Рокаи, *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији после Косовске битке*, Глас CCCLXXVIII Српске академије наука и уметности, Одељење историјских наука, књ. 9, 1996, 148; Уп. такође: П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 103 (даље: П. Рокаи, *Историја Мађара*).

3 Ђ. Харди, *Виљем Другет – закупац мале и велике десетине у „Сремској земљи" 1330. године*, Споменица Историјског архива „Срем", 5/2006, 33–47; Исти, *Другет Виљем, „наследник" шест жупанија*, Истраживања, 17, Нови Сад 2006, 27–33; Исти, *Testament jednog Napolitanca u Ugarskoj kao izvor za njegovo poslovanje 1330. godine*, Panonija – Balkan – Sredozemlje, Novi Sad 2007, 52–60; Исти, *Thelonea Domini Philippi Drugethi (Carine gospodara Filipa Drugeta)*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књига XXXIV-2, 2009, 277–284.

4 Тезу под насловом *Породица Другет у средњем веку* одбранили смо у мају 2009. године пред Комисијом коју су чинили професор Петар Рокаи, који је уједно био и наш ментор, професор Ђура Тошић, професор Ненад Лемајић и професор Јанко Рамач. За тему рада који овом приликом пишемо пре свега треба да захвалимо сугестији поменутих професора.

јужне Угарске свакако лежи у краткој напомени о пореклу и успону ове породице. Родоначелник фамилије у Угарској Филип Другет стигао је из Напуљске краљевине у Угарску 1300. године као лични пратилац тада младог напуљског принца-претендента, будућег угарског краља Карла Роберта (1301–1342). Другет је уједно остао и једина позната личност из пратње свог господара која је у Угарској остварила блиставу каријеру. Томе је требало да захвали својим личним способностима али и породичном пореклу. Његове претке, који су у јужну Италију стигли с Карлом Анжујским, од краја шездесетих година XIII века непрестано сусрећемо као поверљиве службенике анжујске владарске династије на краљевском и херцешком двору у Напуљу и Салерну. Што се тиче Угарске, након две деценије борбе (1323) Карло Роберт је постао стварни господар ове земље, а свог пратиоца и војног заповедника Филипа је поставио за палатина – на највиши световни положај и службу у држави. Филипа (1323–1327) је на палатинском положају наследио његов старији брат Жан Другет (1328–1334) који се на позив угарског краља преселио из Напуљске краљевине у Угарску заједно с породицом. У палатинству оца и стрица затим је наследио трећи члан породице, Виљем (1334–1342). Доба Карла Роберта уједно је било и доба палатинске породице Другет. За његове владавине они су били главни представници нове анжујске аристократије. Били су најбогатија великашка породица која је располагала пространим поседима, бројним тврђавама и пре свега жупанским службама на североистоку Угарске. Захваљујући државним службама и властитом поседу њихова власт је била присутна од Будима до пољске и галичке границе. Трајање њихове моћи „природно" се поклопило са животним веком њиховог господара и заштитника Карла Роберта (1342).[5] На основу до сада реченог није тешко закључити да је породица таквог значаја морала имати интересе и на тлу јужне Угарске. Али да кренемо хронолошки.

Доспевши у Угарску у тренутку када је са смрћу Андрије III Млечанина (1290–1301) дефинитивно изумрла стара династија Арпадовића, Карло Роберт, унук напуљског краља Карла II и краљице Марије Арпадовић, био је само један од краљева-претендената на упражњени престо насупрот, на пример, Венцелу III Пшемисловићу (као угарски краљ 1301–1305), сину чешког краља Венцела II који се налазио у престоном Будиму. Међутим, земљом су тада господарили моћни великаши, у историографији названи олигарси, који су пружали подршку младим и „нејаким краљевима". Један од првих Карлових заштитника био је вели-

5 О почецима и успону Другета у Угарској, где дајемо и преглед релевантне литературе о теми, писали смо у два поменута рада: Ђ. Харди, *Другет Виљем, „наследник" шест жупанија*, 27–33; Исти, *Okolnosti príchodu a etablovania sa Drugetovcov v Uhorsku*, 48–58.

каш Угрин Чак, господар Пожеге и Илока. Касније наративна традиција сведочи да је Карло Роберт током првих година своје угарске владавине (вероватно током 1301–1303) боравио на југу земље у сигурном Петроварадину.[6] Тврђава је тада припадала опатији цистерцитског реда из оближњег места Belafons, основаној од стране француских монаха тридесетих година XIII века.[7] Нажалост, из тог времена сачуван је незнатан број Карлових повеља које би прецизније посведочиле његов итинерариј и места трајнијег боравка, као што је уосталом у то доба незнатна била и његова краљевска власт. Први сачувани итинераријски податак о Карловом боравку у Петроварадину односи се тек на 1. септембар 1308. године.[8] Касније је угарски краљ на пропутовању или потакнут владарским пословима и важним сусретима у више наврата, 1314, 1319. и 1323. године, посећивао ову тврђаву на Дунаву као тачку до које је безбедно могао да стигне из своје (привремене) престонице смештене у Темишвару,[9] и испод које се дакако налазио *portus* – скела која је повезивала обале реке.[10] Можемо оправдано претпоставити да је током прве деценије угарског краљевања непосредно уз Карла на свим местима, па тако и у Петроварадину, био и његов верни напуљски пратилац и сарадник Филип Другет. О томе непосредно сведочи нарација Карлове донације издате Филипу 1317. године за важну тврђаву Плавеч на угарско-пољској граници. Документ је иначе посебно важан извор за витешки животопис првог Другета у Угарској. Што се нас тиче, у повељи је Карло Роберт речито саопштио да је „Магистер Филип родом из Апулије... оставивши сав иметак и очево наследство кренуо из земље и од рода свог с нама у Краљевство Угарске... [и тамо] нас се држао и марио и такође у мушким годинама с нама у многим срећним и тешким временима напор подносио."[11] Довољно за претпоставку о

---

6 *Károly Róbert emlékezete*, A szöveganyagot válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc, A képanyagot Marosi Ernő válogatta, Budapest 1988, 11–15; П. Рокаи, *Историја Мађара*, 94.

7 М. Ердујхељи, *Историја Новог Сада*, Нови Сад 1894 (репринт издање 2002, Ветерник), 42–53.

8 I. Nagy, Gy. Nagy, *Anjoukori okmánytár*, (I–VII, Budapest 1878–1920 = A) I, 155; За итинарар уп: F. Šišić, *Itinerarij Karla I (1301–1342)*, Vjesnik Kr. Hrvatskog-slavonskog-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva (= Vjesnik ZA), 1902, 133; M. Wertner, *Ergänyungen yum Itinerar König Karl's I*, Vjesnik ZA, 1902, 270; Исти, *Neuere Nachträge zum Itinerar der Karl I und Ludwig I*, Vjesnik ZA, 1907, 108–109.

9 F. Šišić, *Itinerarij Karla I*, 131–136; P. Engel, *I. Károly itinerárium (1310–1323)*, као додатак рада *Az ország újraegyesítése, I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323)*, Sz, 1988, 136–143.

10 П. Рокаи, *„Бродови" на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 150, 162–163, 171.

11 „Magister Philippus oriundus de Apulya… de terra et cognacione sua egressus postergatis

боравку Филипа Другета у Петроварадину.

Када је позиција угарског краља ојачала и утицај у унутрашњости земље постао стваран, Филип се на дуже време одвојио од свог господара. Карло је средином друге деценије XIV века Филипа именовао за жупана Спиша (1315) и Абаујвара (1317), „пославши" га на североисток државе да у његово име преузме власт од непокорних великаша.[12] Ипак, места њиховог будућег сусретања и даље су остала краљевски двор и ратни походи на којима је Другет јахао уз свог господара.

Управо је такав један поход, предузет крајем лета 1319. године, Филипа поново довео у јужну Угарску одакле је Карло Роберт провалио у суседну Мачву која се налазила у рукама српског краља Стефана Уроша Милутина. Реч је била о раније започетом српско-угарском сукобу око Мачве који ће, слажу се историчари, обележити мађарско-српске односе током целог XIV века. Наиме, након смрти „сремског краља" Стефана Драгутина 1316. године, његов брат Милутин је запосео Драгутинове области, а свог синовца и Драгутиновог наследника Владислава бацио у тамницу. Угарски владари су, међутим, истицали формално право на врховну власт над Мачвом (оностраним Сремом) коју је Драгутин својевремено (1284) стекао као зет угарског краља Ладислава IV Куманца.[13] Милутинов поступак је изазвао војну, одговор Карла Роберта. Анжујац је по свему судећи већ у јануару 1317. године предузео први поход на Србију. Био је то почетак рата који је вођен с прекидима и зачетак дуготрајнијег непријатељства и супарништва између две владарске куће и државе у успону. За разлику од старије историографије, на српско-мађарске односе крајем друге и почетком треће деценије XIV века ново светло бацају радови Јованке Калић, Симе Ћирковића и Енгела Пала.[14] Овај пут нисмо у прилици да улазимо у детаљан приказ војевања вођеног између Милутина и Карла Роберта јер би нас то исувише удаљило од

universis substanciis et hereditatibus paternis, nobis in Regnum Hungarie, iure geniture nobis debitum in etate nostra tenera intro euntibus, pene etatis nostre annos habens, nobis adherere studuit, et usque in viriles annos nobiscum in adversis et prosperis multorum temporum labores subpotavit et portulit." A, I, 445–448.

12 P. Engel, *Az ország újraegyesítése*, 109–110, 116; Исти, *Magyarország világi archontológiája*, I (I–II t. = *Archontológia*), Budapest 1996, 94, 195.

13 М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ, 3 (1955), 74–75; (С. Ћирковић), *Историја српског народа*, прва књига, Београд 2000, 472.

14 Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 70–71, 359-360; С. Ћирковић, *Београд под краљем Душаном?*, Зборник Историјског музеја Србије, 17–18, Београд 1981, 37–45; Исти, *„Црна Гора" и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 59–77; P. Engel, *Az ország újraegyesítése*, 115, 127, 134–142, посебно напомене 123, 162.

наслова наше теме. Ипак, на основу увида у истраживања поменутих аутора можемо констатовати да би њихове резултате и изворе на којима се они заснивају вредело упоредити у посебном раду који би, претпостављамо, дао нови допринос изучавању српско-мађарских односа у XIV веку.

Пошто је први угарски поход на Мачву или пак на земље краља Стефана (Драгутина) имао ограничен домет и у међувремену изазвао Милутинов успешан противнапад, Карло Роберт је организовању нове експедиције приступио доста озбиљно. На то указује околност да је по други пут одлучио да против „шизматичког српског краља Уроша" лично предводи војску, мада је могао да рачуна на своје проверене заповеднике. Почетком августа 1319. угарска краљевска војска налазила се у покрету према јужним границама Угарске.[15] Крајем тог месеца Карло Роберт је из Срема провалио у Мачву у којој су Угри, на обали Саве, држали истоимену тврђаву. Током борби у септембру заузео је тврђаву Колубару, да би се затим вратио у Темишвар где је већ 2. октобра 1319. издао једну исправу.[16] Да је Филип Другет са својим војним одредима учествовао у поменутом рату, може се закључити на основу више посредних дипломатичких података.[17] Пре свега на то нас упућује вест везана за његовог фамилијара и блиског сарадника Миклоша Перењија.[18] У једној краљевској даровници издатој 8. децембра 1319, међу Миклошевим заслугама наводи се и његово учешће у рату против Уроша, краља Србије. Поход у коме се даривани Миклош истакао службом и јуначким делима збио се у блиској прошлости, а сам рат као да је још био у току, јер у тренутку издавања даровнице српски краљ је и даље словио за главног непријатеља Карла Роберта.[19] Тешко да бисмо могли помислити да на том походу Миклош Перењи није јахао уз свог господара Филипа с којим је, како стоји у истом документу, раније ратовао против непокорног олигарха Матеја Чака, као што је и Другет морао бити „уз свог господара краља". Управо током истог похода, 22.

---

15 Дана 8. августа 1319, Ламперт, државни судија Угарске, одгодио је један судски спор јер је „tocius Regni motus contra Vrosium Regem Servie ipsis temporibus et diebus erat". *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*, (I–XII, Pest, Budapest, 1871–1931 = Z) I, 169–170.

16 Кратак опис тока похода изнели смо на основу Енгеловог рада. P. Engel, *Újraegyesítés*, 127, 138, 142.

17 Учешће Филипа Другета у походу Карла Роберта на Србију у јесен 1319. године наводе M. Wertner, *Magyar hadjáratok a XIV. században*, Sz, 1905, 425; P. Engel, *Újraegyesítés*, 127.

18 P. Engel, *Archontológia*, II, 189.

19 „Nunc etiam cum nos aggregatis viribus nostrae potentiae, manu forti et brachio extento, Vrozium regem Seruiae, inimicum nostrum capitalem, hostiliter inuasissemus, idem Comes Nicolaus vestigia consuetae fidelitatis non relinquens, vt fidelitatem fidelitati aggregaret, diuersis virtutum enituit seruitiis, et famulantibus gratiosis." G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, (I–XI, Budae, 1829–1844 = F) VIII/2, 207–209.

септембра на српској земљи недалеко од реке Обне, Карло Роберт је издао једну наредбу Филипу, што нас можда упућује да је био у његовој близини. У њој се обзнањује да се узимају под краљевску заштиту магистар Шимон и његова браћа, као и њихови поседи у Абаујској жупанији који се ослобађају од свих терета.[20] Сасвим је могуће да су се ти абаујски племићи налазили у војном контигенту Филипа Другета, иначе абаујварског жупана, и да им је током похода пошло за руком да доспеју пред Карла Роберта.

О размерама угарског похода против Србије 1319. године сведочи и чињеница да је Филип, окупивши своју војску на крајњем северу земље (данас источна Словачка), превалио скоро 600 километара да би се прикључио свом господару у походу на једну за њега до тада непознату земљу. На том путу Другет је у пратњи Карла Роберта највероватније прошао кроз Сегедин, Петроварадин, Вуковар, Мачву (место) и допро све до тврђаве Колубаре на реци Обни.[21] Војна снага којом је располагао Другет 1319. године није се смела потценити. Он је у претходном периоду самостално ратовао против најмоћнијег угарског олигарха Матеја Чака, господара области данашње западне Словачке.[22] О покрету Филипове војске (exercitus Magistri Philippi) сазнајемо и из документа Јазовског конвента издатог због давања једне судске заклетве 28. октобра 1319. године.[23]

Коначно, Филип је за своје верне службе почетком 1323. године био награђен постављењем за угарског палатина. На том положају остаће до своје смрти 1327. године.[24] Његов избор поклопио се с окончањем дуготрајних борби странке присталица Карла Роберта с непокорним олигарсима који су један по један полако нестајали с политичке сцене. Током друге деценије XIV века Карло Роберт је започео низ реформи које су биле усмерене на јачање централне власти. На том послу улога палатина је била изузетно важна. За време Филипа и његових наследника Жана и Виљема Другета знатно је ојачала судска власт угарских палатина. Њена посебна манифестација биле су генералне судске конгрегације (*congregatio generalis*). Током одређеног дела године палатин је са својом свитом и оружа-

20 F, VIII/1, 563; F, VIII/4, 636. Ова повеља без године издавања код Фејера је погрешно убележена под 1315, односно 1342. годином; J. Karácsonyi, *A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*, Bp. 1902, 140–141: M. Wertner, *Magyar hadjáratok*, 425.

21 Уп: P. Engel, *I. Károly itinerárium (1310–1323)*, 138.

22 P. Engel, *Újraegyesítés*,116.

23 Из документа јазовског конвента издатог 28. октобра 1319 (in Vigilia Festi Beatorum Simonis et Iudae Apostolorum) сазнајемо да је Симон, син Јаноша де Гецхе, „in quindenis residentiae exercitus Magistri Philippi" пред истом установом дао заклетву. Произлази да је Филипова војска након повратка из похода на Мачву била распуштена 13. октобра те године. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. G. Fejér, VIII/2, 238).

24 P. Engel, *Archontológia*, I, 2.

ном пратњом обилазио унутрашњост земље где је по налогу краља на унапред сазваним скуповима племстава једне или више жупанија делио правду. И мада се у теорији палатинска судска власт простирала на целој територији државе, у погледу одржавања генералних конгрегација надлежност палатина се односила само на средишње делове земље.[25] У Ердељу и Славонији ова надлежност је припадала тамошњим војводама и бановима. Истим правом је располагао и мачвански бан у жупанијама које су му припадале као хонор. С временом се под влашћу мачванског бана усталило држање пет жупанија: од 1319/1320. године Вуковска и Бодрошка, од 1323. године Сремска, од 1328. године Барањска и од 1333. године прикључила им се и Бачка жупанија. Без обзира какве су за Угарску биле прилике јужно од Саве (а могуће управо због тога), наведене жупаније су током XIV века биле чврст материјални ослонац носиоца овог достојанства.[26] И доиста, три Другета су скоро пуне две деценије заузимали положај угарских палатина (1323–1342), али ми у изворима не наилазимо на податак да су на југу Угарске држали генералне конгрегације.

Жупанијска власт ове породице у тренутку њихове највеће моћи била је концентрисана углавном на североистоку земље. Почетком тридесетих година XIV века наследници Филипа Другета, његов сестрић Виљем и Филипов отац Жан који је свог брата наследио у палатинству (1328–1333), управљали су с чак четрнаест жупанија. У том импозантном скупу породичних служби и прихода у једном тренутку нашла се и Бачка жупанија. Палатин Жан Другет, како је и приличило формално најмоћнијем барону у држави, поред функције пештанског, ушког, земплинског, фејерског, толњаског (Толна) и шомођског жупана, имао је власт и у Бачкој жупанији. Он се први пут у држању те службе помиње 15. маја 1330. године, а последњи 3. августа 1333. године.[27] За свог кратког живота у Угарској (стигао 1328, умро 1334) овај господин из Напуљске краљевине највише времена је по свему судећи проводио у друштву Карла Роберта, а поменуте жупаније су му биле тек извор прихода. Више података о присуству и деловању Другета у данашњој Бачкој немамо.

Заправо, након Филипове смрти ако формално не главни онда сигурно

---

25 V. Frankl, *A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése*, Pest 1863, 67–73; I. Hajnik, *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházbeli királyok alatt*, Budapest 1899, 72–82; G. Istványi, *A generalis congregatio*, Levélári közlemények, 17 (1939), 66–67, 74–75; I. Petrovics, *Nádori közgyűlés*, KMTL, 473–474.

26 P. Engel, *Archontológia*, I, 27; P. Rokai, *Istorija porodice Maroti*, doktorski rad, Univerzitet u Beogradu, Beograd 1983, 178 и даље (текст рукописа припремљен за штампу добијен од аутора); P. Rokay, M. Takács, *Macsó*, KMTL, 421–422.

27 Према: P. Engel, *Archontológia*, I, 2, 100.

најпредузимљивији представник породице био је Жанов син Виљем. Он је по вољи Карла Роберта 1327. године наследио богате поседе и тврђаве свог стрица палатина Филипа на североистоку државе и био уведен у жупанске службе у Спишу, Абаују и Турњи, Гемеру, Боршоду, Хевешу, нешто касније и у Шаришу.[28] Такође је широм Угарске водио разгранате финансијске послове који су се кретали од закупа краљевских комора у рударским средиштима земље до трговине вином.[29] Један његов финансијски подухват по свему судећи се односио на Мачву. Виљем је, како је записано у његовом тестаменту из 1330. године, заједно с извесним пословним партнером Рафаелом Аурифабром (Златаром) био закупац велике и мале десетине на територији града Будима и у земљи Сремској (*terra Syrmiensis*) за суму од 270 будимских марака сребра.[30] Овом податку посветили смо посебну пажњу у једном од наших ранијих радова и овом приликом, да се не бисмо понављали, само ћемо навести наше закључке који су, надамо се, том приликом били ваљано утемељени. По нама, закуп се односио не на црквене већ на краљевске десетине – дажбину коју су непосредни краљевски поданици плаћали државној комори, односно краљу. Територија града Будима свакако је била у таквом статусу. Даље, име „terra Syrmiensis" највероватније би требало идентификовати с оностраним Сремом или Мачвом, тј. „сремском земљом" краља Драгутина. Деценију раније, један део некадашње државе краља Драгутина угарски краљ Карло Роберт је освојио од српског краља Милутина. Био је то зачетак постојања Мачванске бановине као угарске пограничне војне и управне јединице према Србији.[31]

Свака расправа о местима на којим су Виљем Другет или пре његови људи јужно од Саве 1330. године могли убирати приходе је посве незахвална. Наиме, због недостатка континуираних извора историчари могу само хипотетички да говоре о линији српско-угарског разграничења и њеним променама након 1319. године. У средишту овог питања је одређивање периода када су мачвански банови имали стварну власт јужно од Саве, и периода када је њихов наслов у погледу територије Мачве био тек титуларан, а надлежност ограничена на жупаније северно од те реке. Ипак, податак о закупу десетина од стране једног Другета без сумње представља занимљив прилог проблему о чијој сложености је можда најмеродавније судове изнео Сима Ћирковић. Ако оставимо недостатак извора по страни, треба рећи да је током највећег дела XIV века српско-угарска гра-

28 Уп. напомену бр. 5.

29 О трговачким и финансијским пословима Виљема Другета детаљније смо писали у Hardi, *Testament jednog Napolitanca u Ugarskoj*, 52–60.

30 Magyar Országos Levéltár, Mohács etőtti gyűjtemény, 71270; F VIII/3, 510.

31 Ђ. Харди, *Виљем Другет – закупац мале и велике десетине у „Сремској земљи"*, 33–47.

ница била нестабилна због упорног непријатељства и супарништва две стране око права на некадашње области краља Драгутина. Примера ради, у годинама пре и после помена о закупу десетина: 1329. године се опет ратовало у долини Обне, а 1335. године краљ Душан је протерао Угре преко Саве. Тиме рат није био окончан, напротив.[32]

За наш предмет расправљања важно је уочити да је Виљемов закуп у земљи сремској можда могао бити у некој вези с учешћем његовог стрица Филипа у угарском походу на Србију 1319. године. Сасвим је могуће да је поред поседа Виљем од свог претходника наследио и неке његове послове. Тако се међу њима потенцијално могао наћи и закуп десетина које је Филип наводно својевремено добио у закуп од владара, пре свега као део награда за војну службу. Ово нагађање, свесни смо, нема чврст ослонац, али ће нам послужити као увод у једну другу расправу. У одредници о Мачви у *Korai magyartörténeti lexikon* (9–14. század) наведено је да је после рата 1319. године Карло Роберт поново успоставио Мачванску бановину која је затим била додељивана у виду хонора угарским великашким породицама. У загради су поменуте породице Другет, Оштфи, Горјански (Гараи) и Хорват.[33] Прегледом нама доступне литературе и извора нисмо наишли на даљи траг који би повезао Другете и достојанство мачванског бана. На другој страни, Енгел у *Архонтологији* не располаже податком да је неко од Другета био *banus Machoviensis*. На тој функцији од 1320. године смењивали су се Пал Горјански (1320–1328), (1328. године место упражњено), Јанош Алшани (1328–1334), Миклош Оштфи (1335–1339) и његов брат Домокош (1340–1353) - обојица добро позната српским историчарима, затим Андраш Лацкфи (1353–1354) итд.[34] За разлику од ове непознанице, за један помен Виљема Другета као сремског жупана из 1330. године (*Magistrus Vilhelmus Comes Viuaren. Sirmien. et Borsodien*) публикованог код Фејера још је Мор Вертнер утврдио да је настао као погрешка у читању извора. На попису барона који су учествовали у доношењу пресуде против породице убијеног атентатора на краљевску породицу Фелицијана

32 С. Ћирковић, *Београд под краљем Душаном?*, 37–45; Исти, *„Црна Гора" и проблем српско-угарског граничног подручја*, 59–77. О српско-угарском ратовању и односима након 1319. године уп. и: П. Марковић, *Одношаји између Србије и Угарске (1331–1335)*, Летопис МС, 221, 1903, 15–22; Ј. Радонић, *Споразум у Тати 1426. и српско-угарски односи од XIII–XVI века*, Глас СКА, 187 (1941), 129 и даље; М. Динића, *Западна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, историјско-географске студије, Београд 1978, 53; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 70–76; Gy. Kristó, *Az Anjou-kor háborúi*, Budapest 1988, 78–79; P. Rokay, M. Takács, *Macsó*, KMTL, 421.

33 P. Rokay, M. Takács, *Macsó*, KMTL, 421.

34 Уп.: P. Engel, *Archontológia*, I, 27–28.

Заха, код Виљемовог имена уместо comes Syrmiensis у извору је свакако стајала реч, односно скраћеница, comes Scepusiensis – тј. Спишка жупанија, која је била главно упориште породичне власти.[35]

Овим податком завршили бисмо расправу о присутности породице Другета на тлу јужне Угарске и српско-угарском пограничју у првој половини XIV века. Након смрти и последњег палатина из ове породице Виљема (1334–1342), нови угарски владар Лајош Велики и његово окружење нису пропустили прилику да развласте и разбаштине дотад свемоћне Другете, миљенике претходног владара (Карло Роберт је такође преминуо, нешто пре Виљема, 1342. године). Породица је била потиснута с краљевског двора и сведена на присутност у једној или две жупаније на североистоку државе (Уж, Земплин).[36] Тиме је нестала и могућност да се неко од њих појави на југу Угарске. Мада спорадичан, утицај породице Другет се у зениту њихове моћи могао осетити и на југу Угарске. Томе је требало да захвале баронском статусу и личној повезаности с угарским владарем Карлом Робертом. Када је нестало те карике, природно је нестао и помен Другета у службама и пословима везаним за југ Угарске.

35 F, VIII/3, 423; M. Wertner, *Beiträge zur bosnischen Genealogie*, Vjesnik ZA, 1906, 240.

36 P. Engel, *Nagy Lajos ismeretlen adományreformja*, 137–157; F. Piti, *Az 1342. évi nádorváltás*, 435–441.

Đura Hardi
Faculty of Philosophy – Novi Sad

PRESENCE OF THE DRUGET FAMILY ON THE TERRITORY OF SOUTHERN HUNGARY DURING THE FIRST HALF OF THE XIV CENTURY

SUMMARY

This paper investigates the presence of the aristocratic Druget family on the territory of southern Hungary, that is, present day Serbia, during the reign of the Hungarian king Charles Robert (1301–1342). Under the term presence, the author means residence of the family members in this region, as well as their influence manifested through their being involved in the public authority and certain other affairs. Originating from the Kingdom of Naples, and being the most loyal associates of Charles Robert, three Drugets, Philip, Jean, and William, acted in succession as Hungarian Palatines from 1323 to 1342, and they become the most powerful aristocrat family in Hungary. Their ties to the southern Hungary should be viewed in the light of their status of barons and their personal connections with the ruler, although their family dominion ad power were concentrated in the northeast of the country. The author of the paper suggests that during the first decade of the XIV century the future Palatine Philip Druget stayed in Petrovaradin in company of his ruler Charles Robert. Philip, with his armed forces, took part in Charls Robert's campaign against Serbia, fighting the Serbian king Milutin. Philips successor, and his nephew, William Druget had a concession in 1330 to collect big and small tenth (a tax) in the Srem country (*terra Syrmiensis*). The concession was probably collected in parts of Mačva, that is, in parts of the lands of the Serbian ruler Dragutin which Charles Robert conquered in 1319 and which was under Hungarian rule until 1330. Philip's brother, Jean Druget, as the Hungarian Palatine, ruled over Bačka *županija* (administrative and territorial unit) which he held as an *honor* in the period from 1330 to 1333. In the period when Drugets were Palatines, their judiciary authority executed by general congregations was not present on the territory of the five *županijas* of southern Hungary. This right probably belonged to bans (rulers of

banovina administrative units) of Mačva. After the family lost its political power in 1342, mention of its presence on the territory of southern Hungary disappeared.

Душко М. Ковачевић
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

ЦРКВА И КАПЕЛА МАНАСТИРА БЕШЕНОВА

УСПОМЕНИ НА ИГУМАНА МИРОНА СИМЧИЋА (1900–1964)

Сажетак: У раду су дати историјски подаци о настанку цркве и капеле манастира Бешенова и њихов детаљан опис на основу расположивих историјских извора. Манастир Бешеново налази се на јужном обронку Фрушке горе. У недостатку извора прве странице о манастиру Бешенову испуњава предање, које га представља старијим него што јесте. Тако се оснивање манастира везује за српског краља Драгутина, дакле за крај XIII века. Први поуздан историјски податак о постојању манастира Бешенова забележен је 1545–1548. године у најстаријем турском опису Срема. Описи Бешенова, његовог покретног и непокретног инвентара, настају приликом канонских визитација фрушкогорских манастира током XVIII, XIX и прве половине XX века. Подаци из инвентара који се односе на позицију цркве, торња и капеле која се у њему налазила, нису се мењали све до рушења у Другом светском рату, када је у мају 1944. године, у време Независне Државе Хрватске, манастир био срушен од стране Хрвата и Немаца. Завршетак рата није, међутим, донео повољније околности за обнову манастира. Ипак, у свему је несхватљива незаинтересованост цркве за његову обнову у току протеклих деценија.

Кључне речи: Бешеново, манастир, црква, капела, рушилаштво Хрвата према српској духовној баштини у Независној Држави Хрватској.

ЦРКВА

Унутрашњост храма, као и сам храм, детаљно је описала визитациона комисија митрополита Павла Ненадовића 1753. године. У опису се наводи да је црква „стара древјанаја", да је сазидана од опеке, да је дуга осам (15.20 m) и висока три клофтера (5.70 m). Структура њене симболичне топографије почивала је на

уобичајеној тројној подели на олтар, наос и припрату. Изнад певничких простора била је „невелика" купола, са осам прозорских отвора. Кубе је покривено новом храстовом шиндром, док је на његовом врху постављен „крст... от плеха повелик". Над преосталим кровним површинама над црквом, помиње се „покров от растове шиндре нов".[1] Улаз у цркву са вратима од „ораова" дрвета „седефом накићена", налазио се на западној страни. На цркви је било пет прозорских отвора „долги но уски". Црква је била живописана „љепом мајсторијом", док је под патосан мермерним плочама беле боје и великим црвеним опекама.[2]

У олтарском простору описани су часни престо и проскомидија. Часни престо изведен је од опеке, а проскомидија у облику нише усечена је у зид цркве и „на нејдаски древена ветха, покварена". Иконостас, који је затварао олтарски простор цркве, састојао се од две престоне иконе, царских двери и четрдесет различитих икона. Распеће се налазило на врху, а чинио га је велики позлаћени крст од дрвета „молерства серпскога".[3] На северозападној страни близу трпезарије стајала је звоница од дрвета са „2 звона, једно од центе и по, а друго од центе", покривена кровним покривачем од „ветхе" храстове шиндре. У опису се помиње и звоно од „пол центе, которое гласит на јестије братију".[4] Звоник подигнут „после 1753. а пре 1757. године", зидан је циглом на западној страни „между" келијама. Имао је приземље и четири спрата, са десет прозора. Био је, дакле, призидан уз цркву и узидан у спратни конак. Тада је настала и капела у звонику, посвећена Светом Кирику и Светој Јулити.[5]

На цртежу Хуга Хецендорфа из 1828, манастирски комплекс приказан је са јужне стране. Цркву заклања зграда конака, „видна је само у горњој зони", али се и поред тога јасно уочава осмострано кубе са истим бројем малих прозора. Кубе „има кровни покривач у облику високе засечене пирамиде над којом се налази јабука са крстом".[6] Између 1837. и 1841. године настао је и цртеж Михаила Троха, на коме је манастирски комплекс приказан са југоисточне стране. Приметно је да је купола претрпела одређене измене, па је тако „уместо пирамидалне капе

1 Д. Руварац, *Опис српских фрушкогорских манастира: 1753. год.*, Сремски Карловци 1903, 119–120.

2 Исто, 120.

3 Исто, 123–124.

4 Исто.

5 Д. Руварац, *Опис фрушкогорских манастира од 1771. године*, Архив за историју Српске православне карловачке митрополије, год. 3, св. 2, 1913, 109–110.

6 М. Коларић, *Класицизам код Срба*, III, Београд 1957, 21. Цртеж димензија 19.5 x 27.5 cm налази се у поседу Галерије Матице српске.

зведена... нешто виша декоративна осмострана лантерна".[7]

Средином XIX века настао је трећи графички приказ манастира Бешенова чији су подаци идентични са претходним цртежом Михаила Троха.[8] Међутим, већ 1846. биле су потребне веће оправке на цркви, због оштећења кровног покривача. Црква је прокишњавала са северне стране, у близини куполе и над припратом. Влага је захватила црквене зидове.[9]

Током дугог постојања црква је често поправљана, а у неколико наврата и обнављана, због чега историја бешеновачке цркве, манастирског комплекса и келијског здања представља историју сталног обнављања, тако да је тешко сагледати изворни изглед грађевине. Ипак, основни елементи црквене грађевине сачувани су током свих обнова и поправки.

Године 1863. урађен је ситуациони план манастира Бешенова који потврђује да је црква једнобродна грађевина, дужине 10 клофтера (19 m), што је представљало 2 клофтера више у односу на претходно мерење, до чега је дошло услед доградње звоника. Њена ширина износила је 3 клофтера (5.70 m), колико је измерено и приликом описа 1753. године. Олтарска апсида била је петострана са спољње стране, док су певнице имале правоугаони облик. Црква је са три стране окружена конацима, али се на источној страни налазио зид. Манастирска економија бројала је седам зграда.[10]

И на фотографијама насталим између два светска рата може се видети да је црквена грађевина имала једноставни двоводни кров са покривачем од бибер -црепа, осмострану куполу са истим бројем уских прозорских отвора, „назидак и декоративну капу са лантерном опшивеном лимом над куполом". Тамбур куполе био је споља осмостран, а изнутра округао. На основу тих драгоцених „снимака може се закључити да је ширина цркве на месту где се налазила олтарска преграда износила 4.0 и 4.50 метра, висина до једноставно профилисаног венца у наосу око 5.50 метара, а висина полукружних лукова око 7.50 метара. Луци који уз помоћ пандатифа носе куполу ослањају се непосредно на обимне зидове, док се изнад апсидалног простора цркве види степенасти систем сводова који покрива овај простор".[11] Црква манастира Бешенова подигнута је под

7 М. Трох, *Путешествије кроз сремске планине* (мапа цртежа), Библиотека Матице српске у Новом Саду, инв. бр. 6112; В. Матић, *Архитектура фрушкогорских манастира*, Фрушкогорски манастири, зборник радова, Галерија САНУ, 66, Београд 1990, 141–142.

8 В. Матић, *Архитектура*..., 142. Цртеж се чува у Народној библиотеци Србије у Београду.

9 Д. Руварац, *Стање неких фрушкогорских манастира 1846. године*, 726–727.

10 *Фонд скица, цртежа и старих планова*, Архив САНУК, ПМА фонд „Б"; В. Матић, *Архитектура*..., 142-143.

11 В. Матић, *Архитектура*..., 143.

утицајем рашке градитељске школе и њој је припадало централно место у оквиру манастирског комплекса. У питању је једнобродна грађевина са певничким целинама правоугаоног облика, издуженим олтарским простором, апсидом полукружном са унутрашње и тространом са спољашње стране, припратом на западној страни. На граници између наоса и припрате постављен је преградни зид са традиционалним унутрашњим порталом.[12]

КАПЕЛА

Настанак капеле, посвећене Светом Кирику и Светој Јулити, на првом спрату „торања", везан је за саму градњу звоника. Иако не постоје поуздани подаци о времену градње звоника, а тиме ни капеле, судећи према гравири *Сабор анђеоских чинова* насталој 1757. године уз цркву је био призидан звоник. Наиме, у Бешенову се све до 1753. године налазила стара „дрвена звоница", са покривачем од „ветхе", храстове шиндре. „Звоница" је била подигнута уз зграде манастирских конака, на северозападној страни. Дакле, звоник са капелом у њему морао је настати „после 1753, али свакако пре 1757. године".[13]

Да је капела постојала средином седамдесетих година XVIII века, сведочи и то да је сликар Димитрије Бачевић „подаровал" 1766. године манастиру Бешенову једну икону са представом Кирика и Јулите. Управо тај податак поуздано бележи постојање капеле, која је посвећена реченим светитељима.

Изображенїа сѫтыхъ мⷭченикъ Кѵрила и Ꙋлитїи ѿ ꙋсердїѧ подаровалъ рабъ божїи Димитрїи Бачевичъ иконописецъ, житель Карловачки, во манастиръ Бешеновⷭ во храмъ сѫтыхъ, бесплотныхъ силъ архїстратїга Мїхаила и Гаврїила и прочихъ, идѣже и мощи почиваютъ сѫтыхъ мⷭченикъ за свое и своим домашнимъ здравие дⷭшевно и телесно, богъ да проститъ мѣсецъ їⷭлїи ·к҃· денъ 1766.[14]

Први пут се у до сада сачуваним документима звоник манастира Бешенова спомиње у опису из 1771, када је забележено да је „между" двоспратном зградом конака на западној страни подигнут „торањ зидан циглом". „Вероватно, пре 1757, а поуздано пре 1771. године постојали су сви неопходни услови да хорско

12 Основни план храма поновљен је потом у цркви манастира Мале Ремете, која је подигнута по угледу на бешеновску цркву на захтев ктитора Станка Милинковића из села Шуљма.

13 Д. Руварац, *Опис... 1753. год.*, 125; В. Борчић, *Збирка икона одјела Срба у Хрватској*, Загреб 1974, 16; Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Матица српска, Нови Сад 1978, 419; В. Матић, *Капеле фрушкогорских манастира*, Нови Сад 1989, 87.

14 Љ. Стојановић, *Стари српски...,* 3284, 224.

-звоничка капела" манастира Бешенова буде утемељена. Наос и олтарски простор капеле налазили су се у хору цркве, а припрата у првом спрату призиданог звоника.[15] Кивот за мошти Светог Кирика и Свете Јулите начињен је 1773. године, ктиторством новосадског господара хаџи Захарија Бешића.

Во славѕ ѓ Троицѣ славимагѡ Бога ѓ честъ же сѧтыхъ мѕчениковъ кїрика и Юлліты, кївотъ сеи содѣла сѧ и нашемѕ общежителномѕ монастирѕ Бешеновѣ благороднимъ свободныа кралевскїа вароши Новагѡ Сада обывателемъ Хажи Захарїею Бешичем, за вѣчное всем фамилїи воспоминанїе в даръ принесе сѧ при игѵмени тожже сѧтиѧ обители Кѵръ Моѵсей Стоиѵевиѵѣ лѣта господня 1773.[16]

Деценију касније, 1783, први пут је постојање капеле у манастиру Бешенову сасвим сигурно забележено, када је ктиторством новосадског господара и „пургера" Трифуна Јовановића и манастирског житеља јеромонаха Исаије, у част „свјатих мучеников Кирика и матере его Јулитти", осликана капела.

Во славѕ сѧтыѧ Єдиносѕщныѧ животворїащїа и нераздѣленїѧ Троици Отца и Сына и сѧтагo Дѕха ѓ честъ же сѧтыхъ мѕѵеникѡвъ Кѵрїка и матере егѡ Їѕлїтты изобрази се сїѧ капелла ктиторствомъ почившагѡ господара Трифѡна Їѡанновича жителѧ и пѕргера новосадскогѡъ при игѵменнѕ кѵръ Сѵлвестрѕ и прочемѕ братствѕ, лѣта Господня а҃ѱ҃п҃г҃-гѡ мѣсеца априлїа ·а҃· дня иждивенїемъ їеромонаха Їсаїѧ· [17]

Тада је настао и натпис о аутору зидних слика.

Сїѧ капела, храм сѧтыхъ мѕѵеникѡвь Кирѵка и матере егѡ Иїѕлїтты· Косма їконописецъ [18]

Према јединој сачуваној фотографији капеле може се уочити да је сликар Кузман Коларић у њеној унутрашњости урадио пет зидних слика. Поред престоних икона *Исус Христ* и *Богородица са Христом*, приближне величине 45.0 x 90.0 cm, насликао је Коларић једну слику у олтарској ниши димензија 50.0 x 105.0 cm, те две на бачвастом своду изнад капеле.[19] Исти сликар је три године потом, 1786, урадио „молерско художество" на кивоту, где се потписао латиницом као

15 Д. Руварац, *Опис... од 1771. године*, 109; В. Матић, *Капеле...*, 88.

16 Љ. Стојановић, *Стари српски...,* 3387, 243.

17 Исто, 3528, 268.

18 Исто, 3529, 268. Мада је данас готово немогуће утврдити место на коме се налазио натпис о сликару, са доста вероватноће може се претпоставити да је био угребан над вратима са западне стране капеле.

19 А. Манојловић, *Српски манастири у Фрушкој гори*, Сремски Карловци 1937, 31; В. Матић, *Капеле...*, 89.

Kosman Kollarisc moller.[20]

У манастирским инвентарима из 1842. и 1845. године дат је опис предмета „над церковију вњешнеју". На часном „**престоле из плинти созидан**" налазио се „1. покров от бела куповна платна ветхи; 1. покров од мораста на пруге ветхи; 1. покров от сербска платна; 1. антиминс платнениј архиеп[ис]копом Ненадовичем освјашћени; 1. антиминс платнениј празнични архиеп[ис]копом Стратимировичем освјашћени; 1. литон от червлена тафота, на среде крест от чернија кадифи имушчии, обветшан; 1. евангелие in folio рукописно сребром оковано, извајано же л. 1557; 2. креста јерусалимска седефом украшена еднака; 1. кивот малиј от седефа, вид церкве имушћии; 1. сосудец на с[ве]тое миро; 2. свешћника велика от блеха посребрена; 2. свешћника менша сребрјана с мумаказами... сребрјаним – приложением Михаила Николича житељиа иногда Бешеновачка л. 1833". У „**проскомидии**" је забележен „1. стол древјаниј и на нем: 1. покров от сербска платна, 1. покров ветхиј, од бела куповна платна тонки с карнири и пантликами; 1. петрапонт ветхиј и на нем: 1. убрус шелкови ветхиј, 1. убрус от сербска тонка платна везен; 1. панагиар сребром оковани; 2. частиц мошћеј с[в]тих пјатозарних м[у]чеников; 1. панагиар меншиј сребром окован".[21]

Готово сви предмети од сребра пописани у манастирским инвентарима налазили су се у капели.[22] Пописани су и фелони, њих укупно једанаест,[23] као

20 Љ. Стојановић, *Стари српски...,* 3569, 275.

21 *Инвентариум обшћежителнаго м[о]н[ас]тирја Бешенова од 24. октоврија [1]842. лета устроенић*, АСАНУК, К 1842/259; *Инвентариум всех движимих и недвижимих во мон. Бешенове принадлежашћих и новопоставенному игумену Герасиму Новаковичу, преданих вешћеј*, АСАНУК, К 1845/385. Међутим, ни верници не заборављају капелу, па тако „приложи Елена 1844" покривач од зелене тканине, који потом „обнови Елена Критовац 1873". „На средини је нашивен атлас драп боје на коме је извезена женска фигура са натписом Кир. и Јулита". Покривач је, дакле, дарован манастирској капели.

22 У опису „утвареј сребрјаних" наводе се: „1. потир сребрјан и позлашћен; 1. дискос сребрјано позлашћен; 1. ложица сребрјано позлашћена; 1. ева[н]гелие in folio в чертној кадифе, шмелцеви украшено и сребром оковано госпожеју от Баич; 1. крест сребром окован и позлашћен, с черними же и зеленими каменми благоукрашен на столпице с подписом; 1. крест сребром окован без столпици украден; 1. крест древјан наперсни сребром окован о ланце сребрјаном висјашће; 1. кадилница сребрјана; 1. кандило сребрјано дело цингарско; 1. кокуснус сребром окован, с трукојатками сребрјаними; 3. таса сребрјана, једин велики и два менша; 1. пјатохљебница сребрјана у футроли древјаној".

23 У капели су пописана „2. фелона от червленожелтаго шелка с оплешки и синжефи от желтаго рајхцајха сребрјаноју чипкоју обточена; 2. фелона от плаветна чермна мелиратаго мара, оплешки со златними чипками обпточениј имушћа; 1. фелон от плаветна рајхцајха со оплешком от чермна рајхцајха обточен широкоју златноју чипкоју; 1. фелон от бела рајхцајха со оплешком и синжефом от плаветна рајхцајха златноју и сребрјаноју чипкоју обточен; 1. фелон

и епитрахиљи, којих је побројано десет 1842, односно девет 1845. године.[24] Наруквица је у капели било шеснаест пари.[25] Појасева је било 1842. девет, а 1845. године десет.[26] Ђаконских и свештеничких стихара забележено је 1842. тринаест,

от плаветна рајха с оплешком и синжефом от бела рајха златноју чипкоју обточен; 1. фелон от червленија венецианскија дамаски со оплешком и синжефом зеленим на грани, оплешак златноју чипкоју обточен имушћиј; 3. фелона от сербска платна, обвештаних уже."

24 У опису се наводи: „1. епитрахиљ от червленожолтаго рајха, златноју чипкоју опточен же и на своих местех украшен; 1. епитрахиљ от желтаго рајхцајха обточен златноју чипкоју; 1. епитрахиљ от бела рајха златноју чипкоју обточен; 1. епитрахиљ богато везен со сребрјаними же и златними ројтами и сребрјаноју чипкоју обточен; 1. епитрахиљ от плаветна персијана нов со златноју чипкоју обточен; 1. епитрахиљ от зелена рајха с черноју поставоју, златноју же чипкоју обточен; 1. епитрахиљ от зелена самота со образи евангелистов же и апостолов златом везеними; 1. епитрахиљ от чернна дамасцијата шелка желтоју чипкоју обточен; 2. епитрахиљ[а] разнаго рода обветшана уже".

25 Наруквица је, према инвентарима из 1842. и 1845, било шеснаест: „1. пар наруквиц от черменија камзин кадифи со златом везеним крестови, златноју же чипкоју обточен и сребрјани копчи имејушчи; 1. пар наруквиц зеланија кадифи златом испешћрен со сребрјаними копчами; 1. пар наруквиц от бела мара шелком испешћрен; 1. пар наруквиц от плаветна рајха, ускоју златноју чипкоју обточен со сребрјаними копчами; 1. пар наруквиц от понзонрот персиана сребрјаним портом обточен; 1. пар наруквиц от жолтаго персиана сребрјаним портом обточен; 1. пар наруквиц от черменија кармазин дамаски обточен златним портом обветшан уже; 1. пар наруквиц зеленија дамаски обточен златним портом; 1. пар наруквиц от зелена златоткана кредитора с златноју чипкоју обточен; 1. пар наруквиц плавента мара златноју обшивен чипкоју ; 1. пар наруквиц от бела шелка со испрешћреними гранами и крестми златом обточен; 1. пар наруквиц от небоцветнаго шелка слабоју златноју чипкоју обточен; 1. пар наруквиц от зелена кредитора, златноју чипкоју обшивен, ветхи; 1. пар наруквиц јелеј фарбаного шелка со желтоју чипкоју ветхиј; 1. пар наруквиц от чертнија кармазин дамаски, желтоју чипкоју обпточен; 1. пар наруквиц от белочермнаго шелка с желтоју чипкоју".

26 Попис појасева дат је такође у посебном одељку: „1. појас јерусалимскиј со сребрјаними пафтами; 1. појас јерусалимскиј со сребрјаними и позлашћеними пафтами распјатие Хр[ис] тово на себ извајано имушћими; 3. појаса од златна и сребрнаја порта с пафтами от томбака; 1. појас от зелена мара златом испрешћрен со сребрјаними и позлашћеними пафтами, кожеју поставлен; 1. појас от древнија некија златотканија материи; 1. појас от чернија кадифа шљоками везен, дарован јеромонахом Герасимом Новаковичем; 1. појас от персиана дарован жителницеју некоеју лаћарачкоју Теодорою Кузманчевич".

1845. године петнаест,[27] као и три орара.[28] Дарака је у капели било 1842. десет, а 1845. године шест.[29] Инвентарисано је деветнаест разних покрова и две мараме 1842, док се 1845. године наводи осамнаест покрова и две мараме.[30] Под одред-

27 У инвентару из 1842. наведено је тринаест ђаконских и свештеничких стихара, док је у инвентару из 1845. њихов број повећан на петнаест: „1. стихар диаконскиј от бела с гранами мара со синжефом от чермна мара; 1. стихар от беле свиле со златном чипком обшивен [налази се у попису из 1845]; 1. стихар от белоплаветна с разнами гранами мара со синжефом от жолтаго мара, ветхи; 1. стихар от мораста кредитора с гранчицами, со оплешком и шинжефом от зелена шелка, из Гргуреваца Јанком Јанковичем дарован; 10. с[ве]шћенических стихареј от сербскаго разновиднаго платна; 1. стихар с[ве]шћенички от беле свиле с крестом от златна порта [налази се у попису из 1845].”

28 Наведен је „1. орар от бела полрајха со златними крепиндлами и сребрјаними, златноју чипкоју обшивен; 1. орар от чермнија венецијанскија дамаски златноју чипкоју обточен со шелковими ројтами; 1. орар от мораста кредитора, златним портом обточен со сребрјаними на крај рајснами”.

29 Инвентар из 1842. бележи осам дарака и један воздух, а инвентар из 1845. шест дарака: „1. дарци от желта рајха со златними крепиндлами; 1. дарци от плаветна шелка златом испешћрени; 1. дарци от черможелтаго атлаза, воздух златом испешћрен имушћиј; 1. дарци на черном трафоту друковани; 1. дарци от бела рајха с разними гранчицами, и златноју чупкоју обточени; 1. дарци от бела гранатаго шелка, два комада златноју чипкоју обточена, а воздух златом везен со зеленим синжефом, имушћи; 1. дарци от бела атлаза златом красновидно испешћрени, и рјаснами обточени, даровани Георгијем Румбоју... из Руми; 1. дарак на потир точију златом испешћрен с рјаснами; 1. дарци на потир точију от черна рахја златноју чипкоју обточен [није инвентарисан 1845]; 1. воздух от чернаго шелка, черними гранами со шелком же и златом испешћреними, златноју же чипкоју украшен” [није инвентарисан 1845].

30 У оба инвентара дато је „описание разних покровцев”: „1. покров от мораста кредитора со желтими шолковими рјаснами обпточен; 1. покров от чернобелаго шелка с гранчицами златними рјаснами обживен; 1. покров от полшелковиј белиј; 1. покров от сербска платна с ројтами обпточен; 2. покрова проста от сербска платна; 2. покрова на кивотех от желта рајха златними ројтами обточена; 2. покрова по кивотех простираема, нова, посред из зелена рајха гранатаго, а наоколо из зеленаго тафота с плаветними рјаснами обшивенаго состојашћасја, имушћаја же крест от златна порта; 2. покрова ради кивотов от угаситоплаветнаго шелка посред златом испешћренаго [помиње се само у инвентару из 1842]; 1. покров внутр кивота простираемиј от желтаго рајха зеленим маром поставлен, и сребрјаним портом обточен; 1. покров от чермна рајха мали, златноју чипкоју и рјаснами обточен; 1. покров внутр кивота простираемиј от чермна атлаза на среде крест от златнија чипки имушћиј, [...] и обточен; 1. покров внутр от зелена кредитора испешћрен златном и разноцветним шелком, ветхи; 1. покров на кивот от чермна шелка, желтими рјаснами обточен; 1. покров от мораста шелка, желтоју шелковоју пантликоју обживен; 1. покров на аналогију от чермноугасита шелка, белоју шелковоју пантликоју обживен, на крајех златноју чипку имушће; 1. покров на кивоте от зелена сомота с везеним изображением Кирика и матере Јулите на белом атласу, дарован Еленоју Румби ? [наводи се само у инвентару из 1845]; 1. марама велика на престоле от желта шелка белија грани около на краех имушћа; 1. марама шелкова разноцветна на четирех краех либо угљах своих цесарскиј вапне златом испешћрен имушћа”.

ницом „прочија вешћи" наведени су и преостали предмети у капели.[31] Готово све штампане књиге[32] биле су у капели, као и оне рукописне.[33] У инвентару из

31 Од „прочија вешћи" у капели се налазило: „1. сњатије на платне изображено со синжефом от мораста шелка; 25 убрусов малих, разновидних от платна; 1. завес од чермна мара; 1. антиминс обветшан еп[ис]копом темишварским Николаем Димитриевичем освјашћен л. 1733, [не спомиње се 1845]; 1. полиелеј мали от туча; 1. кандило мало от цина; 2. свешћника средња железна; 2. певници чамови плаветнобојадисани движими; 1. хоругв с два лица, једина страна от зелена мара со образи Архистратига Михаила, и великомученика Георгија; а друга са образи Кирика и Јулити, златним портом образи сија обточени имушћа; 1. крестилница от бела мармора једноставна с поклопцем; 1. леген медјан с поклопцем; 1. ковчег древјаниј великиј в коем предизложенаја одејанија и некија утвари црковнија држатоја; 3. ковчега менша, вјединем от сих, једна кутија от блеха и в неј: 1. привилегиум од императора Јосифа I, 2. привилегиума императрици М. Терезии".

32 Од књига које су се налазиле у капели пописана су: „2. Еваггелиа страстна in folio; 1. Толкование Теофилактово in folio; 1. Камен вери in folio: 1. Маргарит духовниј in folio; 4. книги Житија с[вја]тих in folio; 4. книги Прологов in folio; 24. книги Минејев од којих 2. свегда в церкви сут; 1. Триод постниј [1842. налазио се у Гргуревцима], 1. Пентикостар [пописан је само 1842]; 1. Толкователниј халтир in folio; 1. Кључ разуменија in folio: 1. Службеник киевскиј in folio; 1. Правило с[вја]таго Николаја in quarto; 2. Ирмологии; 3. Пасхалии; 1. Молебник с канони in quarto; 1. книга Проповеди содержашћа in folio; 3. книги Физики Стојковича [у попису из 1845. оне се не наводе већ се наводе 4. части Библии]; 2. книги Правила с[вја]т[аго] Кирику и Јулите содержашћи; 2. Месјацослова in octa „o; 1. книга Московска о блаженствех; 1. Граматика италијска Јустини архимандрита; 1. Историја краткаја ветхаго и новаго завета; 1. Цветник Раичев; 1. Христианин воин Хр[ис]тов; 1. Размишление либо беседи со Хр[ис]том; 1. Полустав in octa „o; 1. Содержание небеснаго раја; 3. книги Физики тогожде Стојковича; 2. книги Овидеи Назона Мразовићем преведенија; 1. Мезимац Доситеев; 1. Домашнии разговори; 1. Турчин Абдала; 1. Секретар сербски; 1. книга от Истином христианстве; 1. стихи Алексиа Везилича о Спокојној жизни; 1. свјазка Сербских новин; 1. Летопис сербскиј; 1. Слепиј атрас; 1. Историа кратка Јулинца о Славјане; 1. Магазин; 1. Љубовни лексикон; 1.Совет отца; 1. Буквар малиј за велику децу; 1. кључ Земљеописанија Соларића; 1. Кратко сказаније о Бозе; 1. Философиа морална; 1. Сербско-немецкиј разговор; 1. Историа важнејших европејских приключенић; 1. Повседевна бран. христианина; 1. Халтир московскиј; 1. Беседа предисловија; 1. Краткое руководство к физице; 1. Грамматика немецка; 1. Книга о возделании винограда; 1. книга Теофана Прокофовича; 1. Тестамент цара греческаго к сину; 1. Наравоучителна правила; 1. Сен Доситеа Обрадовича; 1. Мјесацослов; 1. Христианскиј богослова; 1. Катихисис православнија вери; 1. Руководство к домостроенију; 1. Икономиа Мразовича; 2. Церковна словарја; 1. Гроб Цветин; 1. Новое землеописание гражданское; 1. Огледало темеља и вери католическија; 1. Руководство к словенском красноречију; 1. Право наследија: 1. Песнарица шокачка; 1. Чудеса прес[вја]тија о[т]ци; 1. Плутарх новиј; 1. Халтир венецианскија печатни".

33 Од рукописних књига у капели су инвентарисана: „2. Еванггелиа средствена ветха; 1. Еванггелие велико без кориц; 1. Еванггелие велико в чермних корицах без кожи; 6. книг Минеа; 1. Октоих in folio; 1. Халтир in octa „o; 1. Требник in quarto; 1 Законик in folio [није пописан 1845]; 1. Минеј тримесјачниј, септемврија, октоврија, ноемврија in folio; 1. Молебник с канони Богородичниј; 1. Халтир с каноном воскресним и акатистом Богородичним; 1. Поученија

1845. године пописана је и библиотека игумана Серафима Мирослављевића, са 314 књига.[34]

Али, после инвентара с почетка четрдесетих година сачувани извори о капели ћуте све до 1878. и 1896. године, када је поново забележено да се у хору цркве налазила капела и да је посвећена Светом Кирику и Светој Јулити.[35] Нови по-

разна росиискимъ диалектомъ списана [нема их у инвентару из 1845]; 1. Апостол на пергамену; 1. Трактат со исхождении с[вја]таго Духа против Римљан составленiй [нема га у инвентару из 1845]; 1. Правоверије с[вја]тија греческија церкве списаное от Данила Хенриха Пурголда пароха пархенскаго? [нема га у инвентару из 1845]".

34 У библиотеци игумана Серафима Миросављевића налазио се: „1.Силоан и Милена; 1. Естетстословие, издано г. архимандр. Кингелца; 2. Новиј Плутарх; 1. Љубимец фортуни; 1. Возлубљенниј философ; 2. Историе происхожденија Слав. сербска народа от Јулинц[а]; 1. Магазин за децу; 24. частех летописов сербских; 2. Кратка всемирна историа от Магарашевич[а]; 1. Виландове симпатие; 1. Забаве за разум и сердце; 2. Сербска пчела от Стаматовича; 1. Путешествие архимандрита Зелича; 1. Крстоносци или путешествие у Палестину; 1. Притче и наравственна поученија; 1. Светислав и Милева; 1. Младиј Серблин у всемирном царству; 1. О обхожденију сљудма; 1. Тисутва и едан дан; 1. Речник серб[скиј] и немецкиј; 1. Руководство Славен. грамматице; 1. Кратка размисленија; 1. Дафнис Соломона Геснера; 1. Библиотека образованија от Игнатович; 1. Проста нравна историа; 1. Трговци, комедија от 3. акта приведена с талијанског; 1. Историческое наставление ради простих људеј; 1. Лажа и паралажа; 1. Описание града Јерусалима, от тамошњаго патриарха; 1. Собрание разних песнеј церковних; 1. Молитослов; 2. Служебника у червленој кадифи; 1. Везилича краткоје описание от спокојној жизни; 1. Руководитељ ко изгубленом здравију; 1. Хранилишће или Амајлиа за младеж Сербску; 1. Твердица; 1. Лукиана Мушицког стихотворенија; 1. Стематографија цигана мажарскиу; 1. Следствија злодејствија ; 1. Покоиндирена тиква; 1. Цветник г. архимандрита Раича; 1. Gramatika latina pars prima; 1. Opera philofophicia et iheologica ; 1. Philofophia naturalis pars II; 1. Grammatica latina et serbica; 1. Inftitiones philofophice ac mathematicae ; 1. Inftitutiones logica editio tertia; 1. Selecta latini sermonis exsemparia; 1. Elementi arithmeticcae, geometricce et argebrae; 1. Familiaria coloquia; 1. Epiftolae M. J. Ciceronis ; 1. Triftium Publici Ovidii nafonis; 1. Hyeronimi epi aemonsiensis doctrina et scriptis ; 1. Theologia schriftiana; 1. Arithmetica pars I et II; 1. Ritus romanorum; 1. Hiftoria Byfantice e compluribus Grdeis fcriptoribus; 1. Опшћа наредба о злочинству; 1. Actum fidei, spei et caritatis; 1. Disertatio de Gente Serbica perperam Rasciana; 1. Disertatio inauguralis medica de Gratiola;[...]1. Molitvoslov ili Zbornik latinsky; 1. Расад мудрости; 1. Кратке поучителне повести; 1. Магазин сербско-далматинскиу; 1. Житие Наполеона; 1. Елена мажарска кралица; 1. Новиј прилог душевне забаве; 1. Кратко описание всемирне историе; 1. Песн Стаму Георгиу; 1. Невини стид; 1. Раман без Рама; 3. Илирске книге у стихове; 1. Елисавета заточница у Сербии; 1. Проповеди церковне; 1. Кассандра; 1. Стихотворенија Лукиана Мушицког; 1. Краткое изјаснение Г[оспо]дких праздников; 1. Сматране дела Божии; 1. Описание конгреса Сербског; 1. Огледи детског воспитанија; 1. Созакљатие против Венецие; 1. Ладноводна лекариа; 1. Сербска пчел[а] [1]840; Новиј Плутарх; 1. Руководитељ коповрању изгубленног здравија; 1. Сербске народне песме; 1. сербска пчела, [1]841; 1. Толкование ев(ан)гглии; 1. Закони Унгарие; 2. части Бачке виле; 1. Марко Аврелии с немецког; 3. Збирка I, II, III, част".

35 С. Болманац, *Шематизам источно-православне митрополије српске у Аустро-Угарској из*

мен капеле датира из 1900, а везан је за расписивање „јавне дражбе за оправку на звонику и на цркви са предрачуном суме од 5396 круна".[36] Међутим, оправка унутрашњости цркве урађена је тек 1906. године, када су „зидарски дунђерски и остали радови по предрачуну износили... 8348 круна". Мада нема поузданих података, може се претпоставити да су тада изведени и поједини радови на хорско -звоничкој капели манастира Бешенова.[37] Капела у звонику поново се помиње 1910, пошто се бележи да се на галерији цркве налази капела посвећена Светом Кирику и Светој Јулити. Наиме, у писму патријарху Лукијану Богдановићу од 15. јула 1910. године игуман Нестор Обшић извештавао је, у име манастирског братства, о обнови капеле. „Најискреније... извештава Вашу Светост, да је после оправке цркве остала недовршена капела посвећена св. мученицима Кирику и матери му Јулити – сада довршена и обновљена, те ју је ово братство вољно благословом Ваше Светости на дан славе освештати. Стога најпонизније молим Вашу Светост, да једнога од настојатеља фрушкогорских манастира одредите да благоизволи да св. чин освећења обавити може". Игуман Нестор позвао је потом патријарха Лукијана да 28. јула 1910, на храмовну славу „Кирика и матере му Јулите" „благоизволи" доћи у Бешеново. Одговор патријарха Лукијана, који се није одазвао позиву да дође у Бешеново, гласио је „дозвољавамо да се св. тај храм има чино и правилно осветити...", што је у његово име учинио архимандрит манастира Беочина јеромонах Димитрије Бранковић.[38]

Инвентар „покретног иметка" манастира Бешенова урађен је поново 1913. године, а садржао је, поред пописа предмета из цркве и ризнице, и оне предмете који су се налазили у капели, у олтарском простору. Том приликом су забележена „2 прест[олна] чаршава, 1 од плиша, 1 од срп[ског] платна; 1 еванђеље мало; 1 крст од сребра позлаћен; 1 антиминс стари; 4 чирака од плеха, стара позлаћена; 1 налона за целивање с плишаним покрив[ачем]; 2 застирач[а] од свиле на проскомидији; 1 одежда стара са прибором; 1 налоња с покривачем; 1 кандило од сребра; 2 гвоздена свећњака."[39]

На основу поменуте фотографије из 1937. године „може се закључити да је капела у основи имала приближно квадратни облик, затим, по свој прилици,

---

године 1878, Панчево 1878, 132; *Инвентар манастира Бешенова врху непокретног и покретног стања у години 1896*, Фонд „Инвентари и допуне инвентара црквених општина и манастира 1837, 1874, 1877, 1883, 1889–1896" Архив САНУ у Сремским Карловцима.

36 *Јавна дражба*, Српски Сион, Сремски Карловци 1900, 441, В. Матић, *Капеле...*, 89.

37 *Српски Сион*, Сремски Карловци 1906, 223.

38 *Управитељ Нестор Обшић патријарху Лукијану Богдановићу, Бешеново 2/15. јул 1910,* АСАНУК, Президијал архидијецезе 1910/188 и 1910/189.

39 *Инвентар покретног иметка манастира Бешенова за годину 1913*, АСАНУК, Varia.

мањи бачвасти свод, два ојачавајућа лука, два бочна прозорска отвора, двокрилна улазна врата на западној страни, под са плочама приближних димензија 15.0 x 15.0 cm и часни престо у виду плитке нише на источној страни. На сточићу испред олтара виде се чаршав, два свећњака и три крста различите величине. Поред тога, над сточићем виси мање кандило а у североисточном углу налази се мањи налон". Уз то, доступни „подаци говоре да је капела манастира Бешенова била формирана на галерији (хору) у припрати и на првом спрату звоника призиданог уз цркву. Очигледно наос капеле налазио се на хору, а њен предулазни простор (припрата), у звонику повезаним са западним конаком. Према оваквој претпоставци капела је могла да има корисну површину од 24,50 m²".[40] Као и цео манастирски комплекс и капела је порушена од стране Хрвата и Немаца, а претходно је била темељно опљачкана. Највећи део предмета из ње однет је 1941. године у Загреб, или је, пак, уништен.[41]

40 М. Косовац, *Српска православна митрополија карловачка по подацима од 1905*, Сремски Карловци 1910, 161; В. Матић, *Капеле...*, 90; В. Матић, *Архитектура...*, 81. Матић је мишљења да „треба узети у обзир и могућност да је излазно степениште могло бити формирано и у једној од бочних (угаоних) страна звоника".

41 Према примопредајном инвентару из цркве су однети: „1/ дискос сребрни из 1726; 2/ Еванђеље рококо сребром оковано; 3/Еванђеље филиграном; 4/2 свијећњака из 1833; 5/кадионицу емпиерску од бронце; 6/путир из 1837 са жлицом, копљем и звијездицом; 7/крижа од резбарена дрва украшен филиграном 1793; 8/крижа од резбарена окова 1710; 9/врчић од сребра; 10/2 вотива од сребрна лима; 11/бројанице од кости и дрва; 12/6 кандила; 13/15 ком. старих ткива, епитрахиј, 2 фелона, 3 дарка и 1 ваздух; 14/3 старе књиге /2 сребрењака/ ; 15/дуборез окован / дио панагије/; 16/крижа урешен жичним емајлом". На ред је потом дошао кивот кнеза Лазара, из кога су узети: „17/владичанска штака сребром окована; 18/везиво звездолико са медаљоном двоглавог орла; 19/2 сребрне позл. наруквице; 20/2 чарапе од броката; 21/бакрорез на свили и Вероникин рубац; 22/оков паногијара од жичаног емајла; 23/сребрне позл. пафте са појасом; 24/ појас од филиграна; 25/медаљон са везивом од сребрне срме; 26/митра од баршуна са извезеним еванђелистима; 27/горњи дио резбарена крижа урешена жичаним емајлом; 28/3 ваздуха; 29/9 покривача из ризница". Од предмета из ризнице пописани су ови: „30/књига металом окована; 31/калеж 1641; 32/петохљебница Louis X „I; 33/дрворезбарени велики крижа окован; 34/посуда од кокосова ораха; 35/2 посудице са искуцаним уресима; 36/дискос са жличицом и звездицом и 1 жлица из 1596; 37/2 пафте и 1 пафта, 38/3 панагијара; 39/мумаказе, 40/6 појасева; 41/ дрвена направа урешена седефним плочицама; 42/2 дрвена крижа; 43/горњи дио емпиријске кадионице; 44/крижић од кости окован; 45/кутија од метала из 1767; 46/бакарна жличица; 47/ лимена кутија са повељама; 48/два бронцирана свијећњака; 49/2 књиге; 50/кутија са качцима; 51/127 комада текстила; 52/стара црквена застава; 53/кивот од свијетлог метала са апликама; 54/путир од позлаћене мједи; 55/резбарени оковани крижа са апликама; 56/стари епитрахиљ од броката; 57/ антиминс; 58/дискос 1758.". Предмети из трпезарије пописани су у две ставке: „59/ крижа обложен седефним плочицама из трпезарије; 60/четири иконе/ једна по средини веома оштећена". Д. Вулетић, *Судбина културне баштине Срема у току Другог светског рата*, Нови Сад 1992, 40–42; Д. Давидов, *Огрешења*, Шабац 1986, 70.

Duško M. Kovačević
History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad

THE CHURCH AND THE CHAPEL OF THE BEŠENOVO MONASTERY

SUMMARY

Bešenovo Monastery is situated on the south slope of Mount Fruška Gora along the brook Čikoš at the very end of the monastery's land. As the first page source of Bešenovo Monastery is missing, the monastery does not live up to the legend which presents it as older that it actually is. The legend links the foundation of the monastery to the Serbian king Dragutin, i.e., to the end of the 13th century. The first reliable historical data on the existence of the Bešenovo monastery was recorded in 1545–1548 in the oldest Turkish description of Srem. Descriptions of the Bešenovo Monastery, its mobile and real-estate inventory, were written during the canonic visitations of Mount Fruška Gora's monasteries during the 18th, 19th, and the first half of the 20th centuries. The inventory data pertaining to the position of the church, the tower, and the chapel which was situated within the tower, did not change up until the monastery's destruction in the Second World War. In May of 1944 during the Independent Croatian State, when the monastery was destroyed by Croatians and Germans, a scribe noted that ''Bešenovo was leveled with its foundations..., in such a way that one cannot tell where the church used to lie". The end of the war did not, however, bring about better circumstances for the renewal of the monastery. All in all, the Church's indifference in the matter of renewing the monastery in the past decades is baffling.

Милан Мицић
Секретаријат за културу Владе Војводине – Нови Сад

ВЕРСКИ ЖИВОТ У НОВИМ НАСЕЉИМА И КОЛОНИЈАМА БАНАТА (1920–1941)

САЖЕТАК: У раду се говори о организацији парохијског живота у 35 нових банатских колонија насталих између два светска рата, о формирању нових црквених општина, доласку свештеника у нова банатска насеља, о градњи православних храмова и њиховом значењу за нова банатска села у погледу формирања новог локалног идентитета, о процесима међусобне интеграције досељеничких група, њиховим конфликтима и прожимањима који су се испољавали око црквених послова у колонијама, о знаковности промена које је донео Први светски рат а испољених у начину градње и појавности нових храмова.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: колонија, колониста, свештеник, Црквена општина, храм, градња, српско-византијски стил, Дунавска бановина.

У процесу колонизације Баната 1920–1941. године на простору Баната основано је 35 нових насеља. Новоформирана насеља настала су на велепоседима приватних лица која су била обухваћена аграрном реформом (Андрија Чеконић, Ласло Бађањи, Анастазија Сечењи, Ладислав Лелбах, Јена Карачоњи, Ернест Данијел, Пал Данијел, Јулија Чавоши, Олга Јовановић, Георгина Бисинген, Мор Тишлер), политичких општина, углавном румунских (Селеуш, Уздин, Владимировци, Банатско Ново Село), државних добара (Горња Мужља, Ковин) и банака (Алтруистичка банка – Будимпешта).[1] Нова насеља основана су на местима некадашњих велепоседничких мајура као засебне просторне целине или уз стара банатска насеља. Нове насеобине утемељене су уз новоуспостављену југословенско-румунску границу у Банату, насталу у процесу дугог и напетог међусобног разграничења (1918–1923) или у њеној дубини, или уз села мањинског

1 Никола Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Банату 1918–1941. године*, Нови Сад 1972.

становништа (немачког, мађарског, румунског и словачког). Колонистичко ткиво новим насељима дали су српски добровољци из Великог рата (1914–1918) из динарских крајева Краљевине Југославије (Лика, Босна, Херцеговина, Црна Гора, Кордун, Банија, Далмација), уз мање групе колониста из Баната и оптаната из Мађарске и Румуније. Насељавање колониста проверено оданих новоствореној држави (ратни ветерани – српски добровољци) имало је функцију заштите новоуспостављене банатске границе, мењања етничке слике Баната која 1918. године није ишла у прилог српском етничком корпусу[2] и контроле мањинског становништва које услед ратног пораза и распада Аустро-Угарске није било наклоњено новој држави (немачко и мађарско становништво) или које није било задовољно исходом разграничења у Банату (румунско становништво). Нова насеља настала су као резултат светског рата а њихова нова имена одражавала све промене које је у Банат донео рат, али и функцију новостворених насеобина насталих као резултат рата, али и за његове потребе (Војвода Бојовић, Војвода Степа, Александрово, Банатско Карађорђево, Банатски Душановац, Банатско Вишњићево, Банатски Соколац, Александров Гај, Милетићево).

У периоду 1920–1941. године текао је процес градње и обликовања 35 банатских колонија у нов просторни идентитет. Завичајно хетерогене насељеничке групе пролазиле су процес међусобне интреграције и формирања новог локалног идентитета,[3] а у односу на простор колонизације отворен је процес акултурације досељеничког становништва. Градња нових насеља текла је уз процес њихове споре и недовољне модернизације. Верски живот у новим насељима зато је био одраз свих оних новоотворених проблема насталих у процесу колонизације и моделовања нових банатских насеља и колонија.

---

2 По попису 1921. године у Банату је Срба и Хрвата било 214.213 или 32,29% од укупног становништва Баната. Немаца је било 126.530 (23,20%), Мађара 98.471 (18,06%), Румуна 72.377 (13,27%). Н. Гаћеша, *Нав. дело*, 31.

3 Колонија Банатско Карађорђево насељена је на пример колонистима који су били пореклом из 232 села, колонија Војвода Степа из 224 села а колонија Руско Село из 98. У колонију Војвода Степа, насталу на имању А. Чеконића у Средњем Банату, дошло је становништво из Херцеговине (Љубиње, Попово Поље, Билећа), Црне Горе (Будва, Никшић), Босне (Рудо, Кључ, Босанска Крупа), Лике (Оточац, Кореница, Удбина), Далмације (Книн, Бенковац) и из банатских села између Велике Кикинде и Великог Бечкерека (Меленци, Кумане, Врањево, Карлово), српски оптанти из Барање у Мађарској и из српских села која су остала у Румунији. У колонију Руско Село стигло је становништво из Баната (Велика Кикинда, Карлово), Херцеговине (Столац, Чапљина), Босне (Босанско Грахово), Лике (Удбина, Кореница), Црне Горе (Будва, Цетиње). Мали је био број нових насеља која су настала само од једне насељеничке заједнице. То је било Стајићево (колонисти из Баната), Путниково (оптанти из села Бата код Будимпеште), Стари Лец (добровољци из околине Мркоњић Града).

Новодосељено становништво на простору Баната, у првој фази колонизације 1920–1923. године, нашло се у оквиру српских православних црквених општина из српских староседелачких насеља. Свештеник из Српске Црње Анђелко Грбић био је надлежан за колонистичко становништво насељено на 22 мајура велепоседа А. Чеконића где је растојање од најудаљенијег мајура до Српске Црње, парохије свештеника А. Грбића, износило 25 км.[4] Свештеник Бранко Петровић из Бегејског Светог Ђурђа имао је у надлежности колонисте насељене на поседу Алтруистичке банке у Банатском Двору који су основали насеље Банатски Душановац, удаљено од Бегејског Светог Ђурђа 5 км.[5] Свештеник из Ечке Светозар Тодоровић у оквиру своје Црквене општине имао је досељенике из банатских села који су основали колонију Стајићево, код Великог Бечкерека, 1,5 км удаљену од Ечке.[6] За две колоније у околини Банатског Аранђелова (Банатско Аранђелово, Мали Сигет – 1 км удаљености од села) био је надлежан парох из Банатског Аранђелова, а за колонију Подлокањ 6 км удаљену од насеља парох из села Црна Бара.[7] На Вида пусту, на имању Л. Лелбаха у Банатском Деспотовцу, на којем је настала колонија Банатско Вишњићево, свештеник је долазио из 25 км удаљених насеља Јаше Томића или Неузине.[8] Свештеник из села Томашевца опслуживао је оптанте из Бате, код Будимпшете, у колонији Путниково код Уздина.[9] Црквена општина у Великом Гају била је надлежна за колоније у Александровом Гају (3 км), Банатском Сокоцу (9 км), Милетићеву (9 км), Кривој Бари (8 км), Великој Греди (7 км). Црквена општина у Конаку опслуживала је колоније у Старом Лецу (7 км) и Хајдучици (9 км). Надлежна за колонију Владимировац била је Црквена општина из 7 км удаљеног Алибунара. За колоније настале уз рубове насеља Драгутиново, Велико Средиште, Влајковац, Павлиш, Банатско Ново Село, Плочица и Ковин надлежни су били свештеници из тих насеља.[10]

Кључни проблем за свештенике Српске православне цркве била је удаљеност

4 Свештеник Анђелко Грбић добијао је награду у храни, по уговору, Летопис Српске православне црквене општине Војвода Степа.

5 Радован Медаревић, *Сећање – монографија Банатског Двора*, Житиште 2002, 145.

6 Сава Стајић, *Колонизација Ечке*, Летопис Матице српске, књ. 306, св. 1, Нови Сад 1925, 69.

7 Миодраг Мендрагић, *Банатско Аранђелово*, Банатско Аранђелово 2002.

8 Илија Бијелић, *Партизанско развође*, Нови Сад 1974, 47.

9 Пошто нису имали цркву, мештани су насред села 1926. године поставили дрвени крст висине 3 м који је израдио тишљер Јован Милић. Код овог крста 1928. године одржана је прва служба Божија под ведрим небом коју је служио свештеник Василије Шурлан из Томашевца. Ранђел Анђелковић, *Бата–Путниково*, Београд 2004, 129.

10 Ђерђ Гал, *Извештај о приликама у колонистичким насељима Јужног Баната 1931. године*, Зборник за историју Матице српске, бр. 24, Нови Сад 1981, 186–196.

новодосељеног становништва од својих парохија и велики број колонистичких породица које је требало опслуживати. Тако је свештеник из Великог Гаја вршио службу у пет колонија насталих на мајурима банатских велепоседа просечне удаљености 5 км од парохијалног средишта у Великом Гају. Још 1931. године он је био надлежан над 646 колонистичких породица, поред становништа села Велики Гај.[11] Свештеник из Српске Црње Анђелко Грбић имао је надлежност над четири колоније настале на поседу А. Чеконића (Војвода Бојовић, Војвода Степа, Александрово и Банатско Карађорђево), где је 1930. године живело 11.300 становника у 2296 кућа.[12] Колонисти из нових насеља слали су превоз (форшпан) за надлежне свештенике.[13] У таквим околностима вршење богослужбених обреда свештеницима у колонијама било је отежано. Свештеник из Великог Гаја код својих парохијана у пет колонија долазио је искључиво по позиву (крштења, славе, сахране), као и свештеник из Конака који је служио у колонијама Стари Лец и Хајдучица. Колонисте у колонији Владимировац, насталој поред румунског насеља, свештеник из Алибунара није обилазио.[14]

Отежавајућа околност за свештенике који су опслуживали колонистичке заједнице у Банату било је блиско ратно искуство становника колонија, као и дужи боравак једног њиховог дела у печалби, највише у САД, којима су биле нарушене традиционалне хришћанске вредности. Тако је начелник среза Јаша Томић Николајевић 8. октобра 1930. упутио допис аграрној заједници у колонији Банатски Душановац у којем захтева да се седнице аграрне заједнице не одржавају недељом преподне када је богослужење, јер се „тада употребљава алкохолно пиће у крчмама, те су честе свађе".[15] Из највеће банатске колоније Банатског Карађорђева 20. маја 1931. упућена је анонимна пријава против власника „механе Душана Иванчевића, бившег кнеза села, који је држао кафану 70 корака од цркве и школе и док је свечаним даном црква празна, механа Иванчевић Душана је препуна, и онај који је пошао у цркву на богослужење свратио се у исту кафану. Од како је та кафана отворена црква је празна и забачена".[16] Од укупно 16

11 Исто, 186–188.

12 Архив Војводине (даље: АВ), ф. Пољопривредно одељење Дунавске бановине, ф. 126/3 29 930/930 (Извештај Среског начелства Јаша Томић Пољопривредном одељењу Дунавске бановине 21. марта 1930).

13 Архив школе „4. октобар", Војвода Степа (даље АШ4ОВС), Општа преписка, г. 1930.

14 Ђ. Гал, *Нав. дело*, 186–196.

15 АВ, ф. Савез аграрних заједница за Банат (1923–1952), ф.119/47.

16 „Наш свештеник се тужи како нико не долази у цркву и на Богослужење, а не види или неће да види шта је узрок овоме. Када је недавно долазио у нашу цркву Високопреосвештени Господин Епископ Георгије Летић тог дана је из бојазни да он не примети да је механа близу цркве и школе Иванчевић Душан држао механу затворену па и завесе навукао."

колонија јужног Баната са 646 домова 1931. године било је невенчано 174 брачна пара или 26,9% од укупног броја, од чега је 159 невенчаних брачних парова било у колонијама које су удаљене од парохијског средишта (Александров Гај – 50 или 19% од укупног броја бракова, Милетићево – 40 или 16,8%, Банатски Соколац – 30 или 28,8%, Велика Греда – 25 или 28,9%, Крива Бара – 15 или 28,8%).[17] Како је изгледао обилазак нових парохијана и какво је било стање њиховог „морала", сведочи запис из Летописа Српске православне општине Војвода Степа од 17. септембра 1935. у којем се говори о претходном раду свештеника А. Грбића међу колонистима на поседу А. Чеконића:

„Након 14 година парохијске службе разрешен је дужности Анђелко Грбић који је после Европског рата пали дух хришћанства међу придошлим насељеницима, добровољцима, већином 'Американцима'[18] и колонистима поново оживео путујући пешке и колима по раштрканим одајама којих је био 22 од Српске Кларије до Пал Мајура (данашње Банатско Карађорђево) вршећи парохијску и свештеничку дужност."[19]

Становници нових насеља који су били удаљени од средишта парохије имали су свештеника у колонији само по позиву и по потреби. Да би задовољили своје верске потребе, одлазили су недељом у најближе цркве. Храмови су тако постали место контаката досељеника и староседелачког становништва. Староседеоци нису прихватали досељенике који су у тим првим сусретима наилазили на хладан пријем код домаћег становништва. „Првих дана по досељавању старији су ишли у уздинску цркву", описао је Милан Радовановић у свом *Летопису Путникова* однос староседелаца и досељених српских оптаната из Мађарске на простор румунске општине Уздин. „Али тамо они нису били радо виђени, па су о већим празницима почели одлазити у цркву у српско село Томашевац... У Томашевац су одлазили колима, која су остављали пред биртијом, јер их нико од наших Срба из Томашевца није позивао у свој дом, сем Живе Владисављевића, где су наши слободно улазили у његово двориште и уводили коње у његову шталу."[20]

Посебно значајну улогу у раном периоду колонизације (1920–1923) имао

У свом извештају КБУ Дунавске бановине од 27. маја 1931. срески начелник среза Јаша Томић наводи да је мехена Душана Иванчевића удаљена од цркве 130 корака и да су врата окренута ка пијаци, а да се механа Васе Врзића налази ближе цркви него механа Душана Иванчевића. АВ, ф. 126/2 41 105/931.

17 Ђ. Гал, *Нав. дело*, 186–196.

18 Американци – добровољци српске војске у Првом светском рату који су се пријавили у српску војску у САД где су били на раду (нап. аутора).

19 Летопис Српске православне црквене општине Војвода Степа.

20 Летопис Српске православне црквене општине Путниково.

је свештеник из банатског села Елемира Сава Стајић који је био организатор колонизације из пет банатских насеља (Елемир, Тараш, Ечка, Фаркаждин и Орловат) којом је основано насеље на имању Алтруистичке банке код Ечке, у близини Великог Бечкерека, које је по њему добило име Стајићево. Како је свештеник С. Стајић образлагао своју улогу у колонизационом подухвату, циљ му је био да „подигне национални дух сада већ комунистичко-бољшевички расположене сиротиње и да измени етнографску карту Горњег Баната у нашу корист".[21] Свештеник С. Стајић био је апсолутни ауторитет у новоформираном насељу, а колонија Стајићево састојала се од банатских колониста који нису попут колониста из динарских крајева Краљевине СХС пролазили процес акултурације, тако да је колонија Стајићево била једна од најнапреднијих у Банату.

Насељеници на местима на којима су формирана нова насеља трудили су се да привремено старе, велепоседничке зграде („спахијске зграде") оспособе као просторе за богослужење. Истовремено, старе зграде на мајурима служиле су као привремене школе и привремене богомоље.[22] У колонији Александрово 1926. године почела су богослужења и то у кућама колониста Стадоја Лалића и Илије Богуновића које су се налазиле у центру новог насеља.[23] Одлуком Скупштине Српске православне црквене општине у Александрову од 22. марта 1927. тражено је од општинских власти да се „одобри школска зграда за богослужење".[24] Од 30. децембра 1928. црква је смештена у нову школску зграду у колонији где је направљен простор за богослужење.[25] „Богомоља је смештена у једну приватну зграду", известио је срески начелник среза Јаша Томић 22. марта 1930. из колоније код Руског Села.[26] Тридесетих година XX века „направљен је један молитвени кутак у једној учионици" у колонији Банатски Душановац.[27] Богослужења у колонији Путниково прво су обављана у кући Благоја Гудовића, а после изградње школе 1935. године у школској згради.[28] Епархија вршачка 1932. године захтевала је да се једном месечно православним свештеницима допусти употреба школских учионица у Владимировцима, Великој Греди, Хајдучици,

21 С. Стајић, *Нав. дело,* 63.

22 Милан Мицић, *Школство у новим насељима Баната (1920–1941)*, Београд 2007 (необјављени рукопис).

23 Миодраг Цветић, *Хроника Александрова 1*, Зрењанин 1998, 44.

24 Архив Српске православне црквене општине Александрово, Скупштинска књига 1927–1933, 15.

25 Архив Српске православне цркве у Александрову, Књига црквеног одбора 1927–1933. година.

26 АВ, ф. Пољопривредно одељење Дунавске бановине, ф. 126/3 29 930/930.

27 Р. Медаревић, *Нав. дело*, 145.

28 Р. Медаревић, *Нав. дело*, 114, 129.

Старом Лецу и Уздину,[29] дакле насељима где је живело мањинско становништво, где су постојале школе на мањинским језицима, а поред којих је колонизовано српско становништво. Одвијање богослужења у приватним кућама и велепоседничким зградама које су служиле као привремене школе било је обележје стања привремености у којем су се налазиле колонистичке заједнице у првој деценији по досељавању.

Оспособљавање старих зграда у колонијама које би служиле као храмови, до изградње цркве у насељу, било је привремено решење питања постојања храма у новим насељима. Оспособљавање старих, велепоседничких зграда за потребе богослужења било је и прилика да се на простору нових насеља формирају црквене општине и да се у колоније доведе свештеник. После оснивања општине у највећој банатској колонији Банатском Карађорђеву 1925. године, делегација колониста отишла је 1926. у Лику, одакле је потицало колонистичко језгро у овом новом насељу, и на њен позив у колонију је дошао свештеник Светозар Зорић, из Зрмање код Грачаца. Две године касније, 1928,[30] део старе велепоседничке зграде претворен је у богомољу,[31] црквена слава села постао је Видовдан, а храм је посвећен св. кнезу Лазару.[32] У оближњој колонији Банатско Вишњићево колонисти су стару спахијску зграду, која је претходно служила као кафана, претворили у храм, а први свештеник у колонији био је Симеон Грбић.[33] За потребе цркве у Банатском Вишњићеву 1. јула 1932. доселио се оптант из Путникова Живојин Пејић, који је „вичан црквеном реду, као црквењак и појац, а другога погодног нема на колонији".[34]

Како се у новим насељима развијао верски живот, како су формиране црквене општине, на који начин су свештеници долазили у нова насеља, како су

29 АВ, ф. Просветно одељење Дунавске бановине, ф. 126/4 7316/932.

30 Спахијска зграда претворена је у богомољу 21. новембра 1928, АВ, ф. 126/2 41 105/931.

31 „Купили смо од бившег грофа Чеконића две зграде за привремену богомољу и парохијски стан и исплатили 50 000 динара. Сада нам пре зиме хитно треба још 50 000 динара за преправке.

Ова добровољачка колонија је сиромашна због неродице, истрошена градњом кућа и набавком стоке и осталих потрпштина." АВ, ф. Београдска област, ф. 113 15 853/929 (Захтев свештеника Светозара Зорића из Банатског Карађорђева Обласном одбору Београдске области 6. септембра 1929).

32 Сеоски зидари Андрија и Јожа Антић, колонисти из Селца код Цриквенице, измалтерисали су крст на згради, а 100 м од ње постављен је дрвени звоник. Године 1937. свештеник С. Зорић премештен је у Панчево, а место њега дошао је свештеник Божо Мијатовић. Ђорђе Момчиловић, *Под једном заставом*, Нови Сад 1968, 51–53.

33 И. Бијелић, *Нав. дело*, 47–48.

34 Историјски архив Зрењанин (даље: ИАЗ), ф. Комисија за ликвидацију аграрне реформе Петровград, ф. 99, ф. Банатско Вишњићево.

се набављале ствари за цркву, најбоље се може пратити на примеру колоније Александрово настале на великом поседу А. Чеконића у средњем Банату.

На најсвечанији начин свештеник А. Грбић извршио је 1923. године освећење темеља и имена новог насеље Александрово, као и освећење плаца за цркву и великог дрвеног крста који је постављен на средини гробља.[35] Оснивачка Скупштина Српске православне цркве у Александрову одржана је 26. децембра 1926. и за председника је изабран колониста Милан Леваков. На Скупштини Српске православне црквене општине у Александрову 15. фебруара 1927. изабран је Црквени одбор и одлучено је да се нађе стан за пароха и да се „распише натјечај за сталног пароха". Скупштина је такође донела одлуку да се за градњу цркве обрати за помоћ министарствима просвете, вера и аграрне реформе, а да двојица представника две кључне колонистичке групе Божа Лончарски (банатске) и Буде Тртица (личке) разговарају са заступником велепоседника А. Чеконића Николом Гробом о продаји „великог магазина на Пустари" чији би се материјал могао користити за градњу цркве. На истој седници за црквењака је именован Жива Ердељан, а Б. Тртица је једну своју собу уступио да у њој „стоје црквене ствари и да служи за писарну". Изабрани Црквени одбор 10. марта 1927. расписао је „натјечај за пароха" и одредио да се за његове потребе нађе стан који би се састојао од „две собе, кухиње и шпајза". На следећој седници 7. априла 1927. разрезан је порез за издржавање пароха од 20 динара по кући. Као стан за пароха узета је кућа извесног Бранка Маљугића, за цену од 3600 динара, а затражено је да се црквене ствари и иконостас који је децембра 1923. донесен из Жомбоља приликом евакуације овог насеља од стране југословенских власти, по корекцији југословенско-румунске границе, уступе Црквеној општини у Александрову. Великокикиндској епархији је упућена молба у којој се каже да „смо сазнали да је један Рус поднео молбу, па да нам се за свештеника одреди тај Рус". За „црквеног певца" на овој седници Скупштине одређен је био колониста Лука Зец. На следећој седници одржаној 8. маја 1927. наручено је за потребе цркве звоно од звоноливнице „Јовановић" из Новог Сада.[36]

За потребе досељавања именованог пароха у колонији Александрово Руса Владимира Вахњина Црквени одбор 16. октобра 1927. одредио је да се новом свештенику плати трећина путних трошкова возом на линији Окучани – Нова Црња или мајур Јаношевац, и да се за његове потребе узме стан Чеде Несторова

35 Поменутим догађајима присуствовао је поджупан великобечкеречки Светислав Рајић, начелник среза Жомбољ Стеванов, изасланици Жупанијског аграрног уреда из Великог Бечкерека Вишњић и Митрашиновић. Летопис Српске православне црквене општине Српска Црња.

36 Архив Српске православне црквене општине Александрово, Скупштинска књига 1927–1933. година.

за 6000 динара који се састојао од три собе, ходника и кухиње, и који је био „молован". Нови свештеник В. Вахњин уведен је у дужност 2. новембра 1927, а свештеник А. Грбић предао му је „црквене утвари које је донео са собом из Жомбоља приликом евакуације".[37]

Од 35 колонија 22 колоније су се налазиле удаљене од својих парохијских средишта, што је знатно отежавало вршење парохијске службе и колонисти у тим насељима само су повремено били под бригом парохијских свештеника. Зато се градња православних храмова наметала као једно од кључних питања у новоформираним насељима. Изградити храм у насељу није било само црквено питање већ начин да се утемељи нови просторни идентитет насеља, да се колонистима у новим насељима који су носили белег привремености пружи осећање стабилности на простору колонизације. Градња цркве, уз градњу школске зграде, соколског дома и општинске зграде, значила је за нова насеља израз њихове способности да се преформулишу из простора који садржи искључиво досељеничке куће у простор суштински новог насеља са својим идентитетом, својим особеностима и препознатљивошћу.

До 1941. године 10 од 35 колонија успело је да изгради храмове, 5 колонија је привремено оспособљене зграде користило као богомоље не успевши да изграде нови храм, 1 колонија је успела да постави звоник на месту где је требало да дође до градње храма а 7 колонија је добило плацеве за градњу цркве и засебне црквене општине, али нису успеле да уђу у фазу градње храма или оспособљавања зграда за привремено богослужење.

Градња храма била је прилика да се завичајно разнородне досељеничке групе окупе око питања значајног за простор новог живљења и да путем заједничких активности покрену процес градње новог локалног идентитета. Извор финансирања храмова у новим насељима Баната била је влада Краљевине СХС (Југославије) и њена ресорна министарства и власти Дунавске бановине којима су се колонистичка насеља обраћала за материјалну помоћ. Прикупљање финансијских средстава за градњу храма био је временски дуг процес условљен недостатком новца у буџету владе и Дунавске бановине. Тако је први новац за градњу храма у колонији Војвода Степа доспео од стране Дунавске бановине септембра 1931 (20.000 динара), а храм посвећен Светом Василију Острошком освештан је 12. маја 1939. Црквена општина у Војводи Степи одлучила је 8. јануара 1935. да почне градњу храма,[38] а председник Црквеног одбора у насељу колони-

37 Архив Српске православне црквене општине Александрово, Књига црквеног одбора 1927–1933. година.

38 Летопис Српске православне црквене општине Војвода Степа.

ста из Лике Сава Жакула 4. марта 1935. упутио је писмо Просветном одељењу Дунавске бановине у којем је тражио финансијску помоћ од Краљевске банске управе образлажући потребу зидања храма националним разлозима и националном мисијом колониста на границама нове државе.[39] Депутација из колоније 18. маја 1938. са свештеником Стојаном Стојановићем на челу боравила је у посети код патријарха Гаврила Дожића и у Министарству пољопривреде трудећи се да обезбеди финансијска средства за завршне радове на храму.[40] Септембра 1938. од Министарства пољопривреде дошла је помоћ од 50.000 динара за градњу цркве и 20.000 динара за градњу парохијског дома у колонији, а маја 1939. Министарство пољопривреде обезбедило је још 40.000 динара за градњу храма и 15.000 динара за градњу парохијског дома.[41] Године 1938. седморица колониста из пет насељеничких група (црногорске, херцеговачке, личке, босанске и банатске), чланови Црквеног одбора, прикупљали су прилоге за градњу цркве.[42] Такође, мештани села давали су прилоге за градњу цркве у пшеници, тако да је 8. маја 1936. за градњу храма било прикупљено од колониста у насељу 50 метричких центи пшенице. У јесен 1936. мештани села су добровољно превезли 25.000 комада цигле за потребе зидања храма у селу из циглане у Српској Црњи. Као један од приложника за градњу цркве у колонији Војвода Степа појавио се 1938. године и бивши велепоседник А. Чеконић који је за градњу храма дао 5000 динара.[43] Градња храма Светог Василија Острошког у Војводи Степи по предрачуну коштала је 175.859 динара.[44] Родна 1938. година тумачена је у колонији Војвода Степа градњом цркве у насељу, а пад са кубета цркве радника Милорада Бегенишића 15. јуна 1938, који је прошао неозлеђен, такође је у новом насељу

39 „Наша добровољачка колонија која носи дично име славног војводе овде на граници биће одбрандбена кула и стража Југославије.

Први услов за напредак једне заједнице народа јесте његово национално православље и верско васпитање... У име Божије у овој светосавској години када обележавамо 700 година од смрти Светог Саве у овој великој и светој Југославији ми учествујемо у градњи храма Божијег." АВ, ф. 126/4 28 889/936.

40 У делегацији становника колоније Војвода Степа били су представници свих организација у селу. Председник општине Иван Рашовић, одборник општине Ристо Поповић, председник Црквеног одбора Петар Шљука, председник Месне организације Савеза ратних добровољаца Краљевине Југославије Иван Ивановић, председник Соколског друштва Перо Поповић и секретар Соколског друштва Лазар Пецељ. Летопис Српске православне црквене општине Војвода Степа.

41 Исто.

42 АВ, ф. Управно одељење Дунавске бановине, ф. 126/2 45 287938.

43 Летопис Српске православне црквене општине Војвода Степа.

44 АВ, ф. 126/4 28 889/936.

тумачен чињеницом градње храма у колонији.[45]

У суседној колонији Александрово 15. фебруара 1927. донесена је одлука да се зида храм у новом насељу, а 8. маја 1927. послан је распис о томе и са молбом за финансијску помоћ свим епархијама Српске православне цркве. На седници 5. маја 1928. Црквени одбор у колонији одлучио је да се прикупљају прилози па су осморица досељеника добили задужење да због прикупљања прилога обиђу Нови Сад и околину, Вршац и околину, простор између Панчева и Беле Цркве и Србију.[46] Међутим, председник Црквене општине Милан Леваков дознао је да је „ревизиона комисија додјелила поједине парцеле који су дати црквеној општини за подизање цркве, црквене порте и парохијског стана у величини 2 к. ј. и 800 кв. хв. и да због тога треба да се оде до владике".[47] На месту предвиђеном за подизање цркве у Александрову 1928. године подигнут је дрвени звоник.[48] Предрачун за градњу храма у Александрову 20. јуна 1929. износио је 104.000 динара, а 19. октобра 1930. за градњу парохијског дома износио је 35.000 динара. Градња храма у Александрову почела је 1930. године, јер је до 19. октобра те године за градњу храма потрошено 79.929 динара,[49] а освећење цркве Светог Ђорђа обављено је 28. новембра 1937.[50] Председник Црквеног одбора Љубомир Степанов 27. септембра 1937. тражио је 50.000 динара од Краљевске банске управе Дунавске бановине.[51] Уз финансијску помоћ добијену од институција држава колонисти у Александрову организовали су наступ Певачког друштва из Петровграда и сав приход са приредбе користили су за градњу храма у селу.[52]

У колонији Руско Село Српска православна црквена општина 4. октобра 1927. добила је 15.000 динара из касе Београдске области, али до 6. септембра 1929.

---

45 Летопис Српске православне цркве у Војводи Степи.

46 Архив Српске православне општине Александрово, Књига Црквеног одбора 1927-1933. година.

47 Исто.

48 М. Цветић, *Нав. дело*, 45; 9. јануара 1928. Црквени одбор донео је одлуку да се „обиђе шумар, да се види има ли дрва за подизање звоника или да се оде у „Велику шуму" да се набаве дрва. Архив Српске православне црквене општине Александрово, Књига Црквеног одбора 1927–1933. године.

49 Архив Српске православне црквене општине Александрово, Скупштинске књиге 1927–1933. година.

50 М. Цветић, *Нав. дело*, 45.

51 „Колонија је насељена добровољцима и колонистима у броју од 900 чисто православних домова са 5000 становника. Колонија је једна од најнапреднијих на територији наше отаџбине, али нема парохијске цркве." АВ, ф. 126/4 40 003/931.

52 М. Цветић, *Нав. дело*, 45.

тај износ није био исплаћен,[53] иако је Обласни одбор Београдске области 26. новембра 1928. донео поново одлуку да се поменута сума исплати.[54] Сиромашна колонија није могла да уложи своја средства у градњу храма, јер је 1935. године молила епископа банатског Георгија Летића да дуг који је Црквена општина имала према Епархији банатској одгоди до 1. августа 1935, тј. до окончања вршидбе жита.[55] Епископ банатски 28. маја 1935. затражио је финансијску помоћ за градњу храма у колонији у Руском Селу са образложењем да „храм треба да се доврши овога лета. Без светог храма народ наш, на тромеђи, опкољен од разних може да се однароди и преда разорним утицајима".[56] Свечано освећење темеља храма обављено је 26. августа 1934. уз хор певачког друштва „Гусле" из Велике Кикинде.[57] Храм Успења Богородице у Руском Селу свечано је освештан 27. новембра 1935.[58]

„Велика је тежња за градњом цркве на самој колонији", записао је свештеник Сава Стајић у свом делу *Колонизација Ечке* из 1925. године о жељи колониста у Стајићеву да изграде храм.[59] Уз институције државе 1931. године општина Ечка је дала 500 динара, а општина Српски Итебеј 1000 динара за градњу цркве у Стајићеву.[60] Темељи храма цркве у Стајићеву освећени су 1. децембра 1934, на дан стварања Краљевине СХС.[61] Црква Успења Богородице у Стајићеву свечано је освећена у јесен 1935.[62]

У колонији Путниково, насељеној српским оптантима из Мађарске, Српска православна црквена општина Путниково основана је 8. децембра 1932. Дрвена звонара са звоном ливнице „Браћа Новотни" из Темишвара постављена је марта 1932, а освештао ју је свештеник из Томашевца Макса Вујић пред Спасовдан 1932.

Од 1932. године у колонији Путниково почеле су припреме за градњу цркве у новом насељу, а 4. марта 1935. Црквени одбор упућује писмо Његовом величанству краљу Петру II Карађорђевићу у којем тражи доделу новчаних средстава за градњу цркве у селу истичући своју националну ваљаност чињеницом свог

53 АВ, ф. 113 16 268/929.
54 АВ, ф. 113 12 691/928.
55 ИАЗ, ф. Среско начелство Јаша Томић (1924–1941), ф. 77.
56 АВ, ф. 126/4 25 367/935.
57 Душко Дејанац, *Цркве у Руском Селу, Сеоске и салашарске цркве у Војводини*, Нови Сад 2000, 123.
58 Владимир Митровић, *Архитекта Ђорђе Табаковић*, Нови Сад 2005, 142.
59 С. Стајић, *Нав. дело*, 69.
60 АВ, ф. 126/2 10 6 781/931 и 106 782/931.
61 *Српска православна црква 1920–1970*, Београд 1971, 95.
62 В. Митровић, *Нав. дело*, 140.

пресељења из Мађарске и жељом да на српском језику слушају богослужење.[63] Предрачун за градњу цркве износио је 130.000 динара а, како је Црквени одбор из Путникова навео 31. децембра 1936. у свом захтеву Просветном одељењу Дунавске бановине, „од 1927. године успели смо да скупимо само 35.000,оо динара".[64] Године 1936. Министарство пољопривреде дало је 25.000 динара за градњу цркве у Путникову. Градња је почела 19. августа 1938, а освећење храма Пресвете Богородице обављено је 1. јануара 1939.[65]

Храмови у Александровом Гају, Милетићеву, Великој Греди, Хајдучици и Дебељачи изграђени су у периоду 1934–1938. године. Колонија у Александровом Гају добила је 19. јула 1935. незнатну помоћ од Просветног одељења Дунавске бановине (10.000 динара)[66], а свечано освећење Спомен-цркве краља Петра I Ослободиоца обављено је 20. септембра 1935.[67] Храм Рођења Богородице у Александровом Гају изведен је по директном угледу на цркву Лазарицу.[68] Колонисти у Великој Греди цркву у колонији изградили су 1933. године, црква 1934. године није била довршена,[69] али је њено свечано освећење обављено 28. јуна 1934.[70] Српска православна црквена општина у Великој Греди 25. јануара 1935. је надељена са 29 к. ј. 1348 кв. хв. од поседа Државног ерара у Јерменовцима.[71] Грађевински одбор за градњу православног храма у Милетићеву основан је

63 „Пре једанаест година доселили смо се из Мађарске из села Сасхаломбате из непосредне близине Будима и населили се непосредно у близини чисто румунског села Уздина. Првих дана после нашег доласка са тешком муком смо морали да савладамо бол своје душе што немамо храм божији да се Богу помолимо и школу куда своју децу да шаљемо. Само наша велика љубав да будемо у својој националној држави, да делимо свеко добро и зло са својом браћом и ослобођење од мађарског јарма... Удаљено смо од чисто румунског села Уздина 3,5 км., ми живимо овде без цркве, усамљени, осећамо из дана у дан велику празнину у верском животу, тако да нас верска осећања гоне да посећујемо румунску цркву и слушамо реч божију на румунском језику... Једанаест година каком смо се доселили ми нисмо у могућности да славимо наше највеће верске празнике, ради тога што нам недостаје храм божији." Летопис Српске православне црквене општине Путниково.

64 АВ, ф. 126/4 7032/937.

65 Р. Анђелковић, *Нав. дело*, 132–133.

66 АВ, ф. 126/4 26 760/935.

67 *Добровољачки гласник*, бр. 10, Београд 1935.

68 Владимир Митровић, *Српско црквено градитељство у Војводини између два светска рата*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине, бр. 21, Нови Сад 2004, 49.

69 „Цркву смо подигли 1933. године. Цркву још нисмо довршили у време садашње кризе на селу. Имамо дугове око 15 000,оо динара." ИАЗ, ф. Комисија за ликвидацију аграрне реформе Вршац (1933–1936.), ф. 105, ф. Велика Греда 3411/934.

70 *Добровољачки гласник*, бр. 9, Београд 1934.

71 Никола Гаћеша, *Прилог проучавању емиграционих проблема у Војводини између два светска рата*, Радови из аграрне историје и демографије, Нови Сад 1995, 493.

1928. године са Јездимиром Марковићем на челу, а његов састав су чинили седам добровољаца насељених у колонији и Сава Максимовић, учитељ.[72] Камен темељац цркве Светог Илије у Милетићеву освештан је 2. августа 1934, а свечано освећење цркве било је 2. августа 1935.[73] Велепоседница Олга Јовановић, рођ. Дунђерски, „подигла је својим даром врло лепу цркву"[74] 1938. године у Хајдучици, а председник Црквеног одбора у селу био је њен управитељ имања Душан Рудњанин.[75] Храм Светог Михајла у Хајдучици, попут цркве у Александровом Гају, грађен је по угледу на цркву Лазарицу.[76] Велепоседница О. Јовановић такође је помогла 1936. године градњу звоника на цркви Светог Илије у Милетићеву.[77] Црква Преображења Господњег у Дебељачи свечано је освећена 13. октобра 1935.[78]

Градња православних храмова у новим насељима Баната симболизовала је све промене које је донео исход Великог рата. Униформност свих храмова у Аустро-Угарској, без обзира на конфесију, представљала је тежњу Хабзбуршке монархије да хармонизује све различитости унутар конфесионално шароликe Подунавске царевине. Новостворена држава Краљевина СХС (Југославија) градњом храмова у новим насељима на темељу српско-византијског обрасца градње негирала је историјско и сакрално архитектонско наслеђе Аустро-Угарске и симболично изразила дубину политичких, друштвених и етничких промена на простору Баната. Најпознатије српске архитекте међуратног периода градиле су цркве у новим насељима у Банату. Ђорђе Табаковић израдио је планове за подизање цркава Успења Богородице у Руском Селу и Стајићеву (1935), Светог Ђорђа у Александрову (1937) и Светог Василија Острошког у Војводи Степи (1939)[79], а Момир Коруновић у Милетићеву (1934). Цркву у Стајићеву Ђ. Табаковић је пројектовао у византијском стилу, у Руском Селу у националном, моравском стилу, а у Војводи Степи комбинацијом византијског стила и звони-

72 Архив Српске православне црквене општине Милетићево, Књига Грађевинског одбора.

73 Летопис Српске православне црквене општине Маргита.

74 ИАЗ, ф. 99, ф. Хајдучица (Представка Српске православне црквене општине Хајдучица општини Хајдучица 26. фебруар 1938).

75 Милан Мицић, *Хајдучица – један пример колонизације српских добровољаца у Јужном Банату (1922–1941. година)*, ATTENDITE, бр. 6, Кикинда 2009, 49.

76 В. Митровић, *Нав. дело*, 49.

77 Летопис Српске православне црквене општине Маргита.

78 В. Митровић, *Нав. дело*, 50.

79 Милан Табаковић, отац Ђорђа Табаковића, градио је храмове за Српску православну цркву, а архитекта се познавао са банатским епископом Георгијем Летићем. Све храмове Ђ. Табаковић је пројектовао без новчане надокнаде. В. Митровић, *Нав. дело*, 137–145.

ком који је урађен у традицији подунавске архитектуре.[80] Црква Светог Илије у Милетићеву пројектована је у византијском стилу.[81] Пројекат за градњу цркве у Александрову урађен од стране Грађевинске секције у Великом Бечкереку 1928. године одбио је епископ Г. Летић по образложењу чланова Црквеног одбора у Александрову од 28. октобра 1928, јер је црква „сасвијем мала",[82] али је епископ Г. Летић 17. маја 1928. дао примедбу „зато што су планови више били урађени у романском, а мање у византијском стилу", као и да треба да се „зида нешто грандиозније".[83] Градњу храма епископ банатски одобрио је 17. јуна 1928, што значи да је Ђ. Табаковић израдио нове планове цркве у кратком року.[84] Градња храма Светог Ђорђа у Александрову почела је 1930. године.

Освећења темеља храмова и освећења новосаграђених храмова у новим насељима Баната била је прилика за велике манифестације које су имале идеолошку поруку у смислу неговања југословенске идеје и наглашавале су чињеницу да је иза градње ових храмова стала југословенска држава. Тако су освећењу темеља храма Светог Василија Острошког у Војводи Степи 12. маја 1937. присуствовали изасланици Министарства пољопривреде и бана Дунавске бановине, и том приликом је свечена повеља уграђена у темеље храма.[85] Свечаном освећењу храма 12. маја 1939. присуствовали су изасланик краља Петра II Карађорђевића комадант 25. пешадијског пука из Петровграда, изасланик бана Дунавске бановине, заменик министра пољопривреде Бешлића, који је био и кум цркве, начелник среза Јаша Томић. Приликом освећења храма чинодејствовало је девет свештеника, а послан је свечани телеграм краљу Петру II Карађорђевићу. Уметнички програм извело је друштво „Гусле" из Велике Кикинде, а госте је у име меш-

80 В. Митровић, *Нав. дело.*

81 Летопис Српске православне црквене општине Маргита.

82 Архив Српске православне црквене општине Александрово, Скупштинске књиге 1927–1933. године.

83 Архив Српске православне црквене општине Александрово, Књиге Црквеног одбора 1927–1933. година.

84 Исто.

85 „У време владавине Његовог величанства Краља Петра Другог Карађорђевића, патријарха Његове Светости Господина Варнаве, епископа др. Викентија Вујића, у време када је у овој колонији био свештеник господин Радиша Бербаков, председник црквене општине Петар Шљука, председник политичке општине Иван Рашовић; на дан храмовне славе Светог Василија Острошког Чудотворца 12. маја 1937, освештан је после свете литургије овај камен темељац овог светог храма у Војвода Степи уз мирис тамјана и побожне молитве православних хришћана Господу Богу. Овај храм се подиже добровољним прилозима добровољаца и колониста овог места, уз издашну помоћ цркве и државних власти у Славу Божију и аманет будућим покољењима." Летопис Српске православне црквене општине Војвода Степа.

тана села поздравио добровољац Сава Колунџић, пореклом из Модрина, села код Бенковца. На улазу у насеље подигнут је славолук.[86] Приликом освећења православног храма у Александровом Гају 29. септембра 1935. кум је био министар пољопривреде Светозар Станковић.[87] Кум приликом освећења храма Светог Илије у Милетићеву 2. августа 1935. био је индустријалац и председник Београдске општине Влада Илић, зет хајдучичке поседнице Олге Јовановић.[88] У Великој Греди 28. јуна 1934. је храм а „поворке коњаника и кола окићене заставама из Велике Греде, Банатског Соколца, Старог Леца, Хајдучице, Милетићева и Александровог Гаја дефиловале су селом".[89] Освећење темеља цркве у колонији Стајићево догодило се 1. децембра 1934. на Дан уједињења, што је био повод за манифестације у колонији. И освећење звонаре у колонији Подлокањ за Велику Госпојину 1935. године протекло је уз „народно весеље", такмичења у бацању камена и гађању из пушке, рвању, песми и игрању кола.[90]

Приликом градњи храмова у новим насељима Баната мењани су првобитни планови градње. До 1936. године изграђен је брод црквене зграде са олтаром цркве Светог Ђорђа у Александрову, а пројекат звоника са припратом израдио је 1936. године Ђ. Табаковић.[91] Услед слабог материјалног стања приликом градње изостављена је централна купола александровачког храма. Макета цркве Успења Богородице у Руском Селу, са којом се сликао Ђ. Табаковић почетком 1934. године у дворишту своје куће, разликује се од изведене верзије јер су изостављени бочни улази у храм.[92] Сами извођачи радова приликом градње цркве добијали су послове конкурсом. Извођач радова у градњи цркве у Александрову био је Фрањо Вајда из Новог Бечеја,[93] а приликом градње храма у Војводи Степи Јохан Шмит из Јаше Томића.[94] После освећења храмова настављани су мањи грађевински радови на тек изграђеним храмовима и око њих.[95]

---

86 Летопис Српске православне црквене општине Војвода Степа.

87 Том приликом постављена су три звона: „Александар", подигнут прилогом становника насеља, „Бранкица", дар генерала Душана Михаиловића и његове супруге у спомен на преминулу ћерку, и „Душан", поклон добровољца Илије Милојевића у спомен на брата, добровољца Душана. *Добровољачки гласник*, бр. 10, Београд 1935.

88 Летопис Српске православне црквене општине Маргита.

89 *Добровољачки гласник*, бр. 10, Београд 1935.

90 Миле Клепић, *Звонара. Сеоске и салашарске цркве у Војводини*, Нови Сад 2000, 185.

91 М. Цветић, *Нав. дело*, 45.

92 В. Митровић, *Нав. дело*, 138, 142.

93 М. Цветић, *Нав. дело*, 46.

94 Летопис Српске православне црквене општине Војвода Степа.

95 Године 1939. обављени су завршни радови на цркви у Александрову и постављена је ограда. М. Цветић, *Нав. дело*, 46; У пролеће 1940. године око цркве Светог Василија Острошког у

Опремање новоизграђених храмова у новим насељима Баната иконостасима и црквеним стварима одсликавало је структуру насељеничког становништва и промене које је донео тек завршени светски рат. Сликар Владимир Зелински, руски емигрант насељен у Руском Селу, урадио је 1934. године иконостас за храм Успења Богородице у рускоселској колонији и 1935. године исликао је зидне слике.[96] В. Зелински је такође радио зидне слике у новом храму Светог Ђорђа у Александрову[97] и иконостас и иконе у цркви у Путникову освећене 27. априла 1940.[98] Иконостас у храму Светог Василија Острошког у Војводи Степи радио је јеромонах Наум Андрић 1939–1940. године, најактивнији ученик иконописачке школе у Раковици, у традицији српско-византијског стила.[99]

Иконостас и иконе цркве Успења Богородице у Стајићеву настале су као прилог досељеника из православних храмова у старим банатским насељима из којих су потицали колонисти. Димитрије Поповић насликао је 1772. године део иконостаса који је из Орловата пренет у цркву у Стајићеву.[100] Црквене ствари, свете сасуде, црквени инвентар и иконостас за цркву у Александрову донесени су из Жомбоља приликом евакуације овог места децембра 1923. и предати су александровачкој Црквеној општини 2. новембра 1927.[101] Антиминс црква у Путникову добила је на дар од владике будимског Георгија Зупковића, а тај антиминс је Преображењској цркви у Сентандреји 1883. године даровао епископ Арсеније Стојковић.[102] Црквене утвари за цркву у Војводи Степи купљене су 25. октобра 1935. и ова црква поседовала је те године дванаест црквених предмета од којих и једну икону Светог Василија Острошког. Приликом освећења храма Светог Василија Острошког у колонији Војвода Степа 12. маја 1939.

Војводи Степи постављена је гвоздена ограда. Летопис Српске православне црквене општине Војвода Степа.

96 В. Митровић, *Нав. дело*, 142.

97 Исто.

98 Иконостас је величине 5,08 x 5,08 м, а сликар В. Зелински урадио је 19 икона. Р. Анђелковић, *Нав. дело*, 134.

99 В. Митровић, *Нав. дело*, 145.

100 Исто, 141.

101 Архив српске православне црквене општине у Александрову, Скупштинске књиге 1927–1933. година. „Приликом евакуације и предаје места Жомољ Румунији у договору и споразуму са директором тамошње државне гимназије Драгомиром Шишковићем и проф. Иваном Подгорниковим, по највећој зими, децембра 1923, пренео је свештеник Анђелко Грбић све црквене утвари за једну скромну цркву у Српској Црњи и са тим утварима се при светом богослужењу у колонијама служио све до 3. новембра 1927. када је разрешен и када је утвари из Жомбоља предао административном пароху Владимиру Вахњину у Александрово". Летопис Српске православне црквене општине Српска Црња.

102 Р. Анђелковић, *Нав. дело*, 134.

досељеници из Херцеговине приложили су храму стаклени полилеј, месингане свећњаке и иконе.[103]

Свештеници који су службом долазили у нова насеља Баната у насељима се нису дуже задржавали услед услова живота, јер су већином у парохијске домове претваране старе зграде на мајурима око којих су настајала насеља, или су становали у приватним, квалитетније изграђеним домовима колониста. Тако је 1935. године у колонији Војвода Степа рукоположен млади свештеник из Драгутинова Радиша Бербаков, а 1938. године заменио га је свештеник из колоније Руско Село Стојан Стојановић.[104] У ново насеље Александрово 1927. дошао је свештеник руски емигрант Владимир Вахњин и он је остао у парохији до 1937. године, када је завршио Богословски факултет; од 11. септембра 1937. до 9. септембра 1938. свештеник је био Илираион – Илија Каназир, а од тог датума Сава Тодоровић.[105] Свештеник из Банатског Карађорђева Светозар Зорић боравио је у насељу до 1937. године, а потом је за свештеника у колонији постављен Божа Мијатовић.[106] Колонија у Путникову решењем Епархијског суда бр. 140 од 6. марта 1940. постала је епархија, а први свештеник у колонији јеромонах Стеван Орбуловић из Војловице постављен је 20. априла 1940.[107] Свештеничко место у Руском Селу 1940. године било је упражњено а администратор је био јеромонах Пантелејмом Јоцин из манастира Месића.[108]

Становање новопостављених свештеника у појединим колонијама решавано је градњом парохијских домова, иако је то пре био преседан него правило. У колонији Александрово поткућница за парохијски дом одређена је 10. марта 1928, а парохијски дом изграђен је 1932, када и општинска зграда у колонији,[109] а у колонији Војвода Степа 1939. године, када је освештана црква и завршена изградња Соколског дома у насељу.[110] За стан свештеника С. Орбуловића у Путникову одређена је кућа Младена Миловановића који је као жандарм живео и радио у Дебељачи.[111]

Издржавање свештеника и цркве у новим насељима било је прецизирано буџетима црквених општина. За потребе издржавања парохије 1927. године раз-

103 Летопис Српске православне црквене општине Војвода Степа.
104 Исто.
105 М. Цветић, *Нав. дело*, 44.
106 Милан Мицић, *Искушење – живети у колонији*, Банатско Карађорђево 2008, 115.
107 Р. Анђелковић, *Нав. дело*, 135–136.
108 Добривоје Николић, *Срби у Банату*, Нови Сад 1941, 248.
109 М. Цветић, *Нав. дело*, 44.
110 Летопис Српске православне црквене општине Војвода Степа.
111 Р. Анђелковић, *Нав. дело*, 135.

резан је порез на куће у колонији Александрово. У колонији 874 куће плаћало је за издржавање парохије 40 динара по кући одлуком Црквене општине од 19. октобра 1928, када је и прецизиран црквени буџет.[112] Одлуком Црквене општине 4. марта 1928. одређена је плата пароху В. Вахњину у износу од 6000 динара годишње и још 4000 динара као додатак, а пароху су „доношена дрва из спајинске шуме".[113] Црквене општине поред црквеног приреза издржавале су се и од 32 к. ј. земље која им је надељена аграрном реформом[114] и „продајом сувишка гробља на дражби",[115] пошто је површина предвиђена за гробље у новим насељима била далеко већа од потребне, као и издавањем закупа црквеног плаца на обраду до тренутка почетка зидања храма.

Услед сиромаштва нових насеља прикупљање пореза за издржавање парохије и пореза ка црквеним властима у новим насељима ишло је са пуно потешкоћа. Тако се Црквени одбор у Александрову жалио 22. априла 1927. да „су тешка времена и пошто је најгоре доба године те се прикупљање обуставља до жита". „Убирање приреза иде сасвијем тешко и убрана је једна незнатна сума",[116] записао је у свом записнику Црквени одбор из Александрова на састанку 27. новембра 1927, дакле непосредно по доласку свештеника В. Вахњина у александровачку колонију. Епископ вршачки Г. Летић доставио је Среском начелству у Јаши Томићу 14. јануара 1935. списак девет Српских православних црквених општина из среза Јаша Томић које су дуговале укупно 44.793 динара за верозаконски прирез и митрополијски прирез Српском црквеном фонду у Сремским Карловцима. Пет колонистичких црквених општина у срезу Јаша Томић дуговало је 28.999 динара или 64,7% од укупног дуга, што указује на сиромаштво нових насеља које се одражавало и на дуговања црквеним властима.[117]

---

112 Црквени буџет одредио је за плату свештенику 10.000 динара, за станарину 5000 динара, огреварину 600 динара, плату појцу 3600 динара, плату црквењаку 2400 динара, звонару 2400 динара, перовођи 2400 динара, благајнику 1200 динара, за куповину писаћег прибора 200 динара, парохијску библиотеку 500 динара, потребе Гласника 60 динара, протопрезвитеријат 550 динара, принос фонду 600 динара, плата гробару 500 динара, уступање зграде 1000 динара, непредвиђене трошкове 1000 динара, епархијски принос 1250 динара, нечитко написане ставке 2025 динара. Укупан буџет износио је 35.185 динара. Архив Српске православне црквене општине Александрово, Скупштинске књиге 1927–1933. година.

113 Исто.

114 Молба Српске православне црквене оппштине Војвода Степа за додељивање земље на име издржавања и зидања цркве 18. фебруара 1931. АВ, ф. 126/2 3552/931.

115 Исто.

116 Архив Српске православне црквене општине Александрово, Књиге Црквеног одбора, 1927–1933. године.

117 ИАЗ, ф. Среза Јаша Томић, ф. 77.

Пет колонија у Банату нису између два светска рата успеле да изграде своје храмове, него су као привремене храмове користиле старе спахијске зграде на просторима где су формиране (Банатско Карађорђево, Банатско Вишњићево, Банатски Душановац, Банатски Соколац и Крива Бара). Највећа колонија, не само у Банату већ и у Краљевини СХС (Југославији), Банатско Карађорђево, без обзира на градњу чак две школске зграде и политичко-управно осамостаљење (године 1925. добили засебну општину), није успела да изгради храм у новом насељу. Колонисти на колонији Банатски Соколац у Јужном Банату 8. марта 1935. организовали су одбор за дизање Спомен-цркве краљу Александру Карађорђевићу, а до 13. маја 1935. скупили су прилозима 18.440 динара и формирали одбор за градњу храма у колонији у којем су се нашли председник општине Мариолана Немац Јулије Тирк, парох колоније Блажо Јовановић, бележник и подбележник општине Мариолана, трговац из колоније и одборници у општинској управи колонисти и Немци,[118] али до 1941. године ова колонија није успела да изгради храм. Предрачун за градњу храма у Банатском Сокоцу износио је 210.000 динара, а 3. јуна 1936. колонисти су упутили захтев за помоћ Просветном одељењу Дунавске бановине истичући да „у име опште ствари ми остајемо стари добровољци на граници своје отаџбине".[119] Српска православна црквена општина из мале колоније Банатско Вишњићево 8. октобра 1938. упутила је допис Просветном одељењу Дунавске бановине у којем се каже да су за градњу цркве прикупили 50.000 динара и да се „ова малена колонија очајно бори са тешкоћама око градње свог храма".[120] Колонисти у насељу Подлокањ, код Банатског Аранђелова, успели су само да на школском плацу 1935. године подигну звонару на четири дрвена стуба, али до 1941. године нису успели да изграде храм.[121] Они су формирали Црквени одбор у насељу са добровољцем Стеваном Вејином на челу.[122] Колонисти из колоније Крива Бара помагали су у пшеници градњу храма Светог Илије у Милетићеву и користили су храм у оближњој колонији.[123]

Шест колонија нису успеле да од формирања своје црквене општине реше питање храма у насељу (Војвода Бојовић, Горња Мужља, Стари Лец, Владимировац, Селеуш и Делиблато). Колонија Војвода Бојовић у непосредној близини Српске

118 АВ, ф. 126/22637/935.
119 АВ, Просветно одељење Дунавске бановине, ф. 126/4 36 139/936.
120 АВ, ф. 126/4 43 9083/938.
121 М. Мендрагић, *Нав. дело*, 85.
122 М. Клепић, *Нав. дело*, 184.
123 Летопис Српске православне црквене општине Маргита.

Црње на почетку сређивања колоније добила је простор за цркву и гробље,[124] а 1932. основала је своју Црквену општину.[125] Само насеље до 1935. године било је у оквиру општине Немачка Црња, а од 1935. године у новооснованој општини Војвода Степа удаљеној од колоније 10 км. Због близине Српске Црње и укључења колоније у општину Српска Црња 28. децембра 1937. парохија из Српске Црње тражила је спајање две парохије. Тако је 16. јануара 1938. Црквена општина из насеља Војвода Бојовић присаједињена Црквеној општини Српска Црња, али је 13. фебруара 1938. повучено присаједињење јер становници колоније то нису желели. У пролеће 1938. спор две црквене општине је настављен и 5. марта 1938. разрешен је свештеник из Српске Црње надлежности над колонијом Војвода Бојовић и надлежност је поверена јеромонаху манастира Војловице Кипријану Радосављевићу, а Епархијски одбор 13. априла 1938. донео је одлуку да Војвода Бојовић остане црквена општина.[126] Међутим, становници колоније нису успели да изграде храм у новом насељу до 1941. године. И у другим колонијама постоје вести о формирању црквених општина и приликом дефинитивног уређења нових насеља одређивања плацева за градњу храмова. Тако је 22. маја 1935. Црквена општина из Селеуша тражила да промени свој плац за плац који је био надељен Павлу Шушњару који на њему није изградио кућу.[127] Године 1928 (30. августа) помиње се Српска православна црквена општина у Дебељачи јер је решењем Општине Дебељача одређено место за гробље православних верника поред постојећег римокатоличког гробља.[128] Одлуком Комисије за ликвидацију аграрне реформе из Петровграда од 12. априла 1939. Српска православна црквена општина из Горње Мужље надељена је парцелом бр. 1700 од 800 кв. хв.[129]

Формирање црквених општина, долазак свештеника, почеци богослужења, оспособљавање старих зграда за богомоље и градња храмова одсликавали су читав низ питања која су се отварала пред новоформираним насељима. Основати нове сеоске заједнице од људи приспелих из разних крајева, који су носили у себи дисконтинуитет настао сеобом, изградити нов локални идентитет, био је кључни проблем нових насеља. Први свештеник у колонији Војвода Степа после боравка у насељу (1935–1938) записао је у Летопису цркве: „Грдна мешавина карактера и менталитета људи из разних крајева наше отаџбине настала

124 Летопис Српске православне црквене општине Српска Црња.
125 АВ, ф. 119, ф. 55.
126 Летопис Српске православне црквене општине Српска Црња.
127 ИАЗ, ф. 105, ф. Селеуш 2911/934.
128 АВ, ф. 113, 110 003/928.
129 ИАЗ, ф. 99, ф. Горња Мужља.

је на овој колонији".[130] О њиховим односима и наравима сведочи и белешка од 12. маја 1936. када је обележавана храмовна слава Свети Василије Острошки, када је „весеље потрајало све до ноћи, попијено је 225 литара вина, без икаквих изгреда".[131] Године 1929. за потребе храма у Војводи Степи купљено је звоно из звоноливнице Антуна Биса из Загреба.[132] Дрвени звоник је подигнут у близини кафане и трговине колонисте Исаије Колунџића, али је група досељеника незадовољна местом за подизање звона насилно преместила звоник код куће другог трговца Обрена Поповића. Звоник су две насељеничке групе више пута премештале тако да се у једном тренутку нашао на средини улице.[133] Приликом сукоба две насељеничке групе око постављања звоника 12. фебруара 1930. морала је да интервенише жандармерија,[134] а начелник среза Јаша Томић послао је телеграм КБУ Дунавске бановине о сукобу у колонији Војвода Степа.[135] Ипак, звоник је 11. априла 1931. освештао епископ Г. Летић у близини куће трговца О. Поповића у центру насеља.[136]

У Александрову у којем су биле насељене две велике колонистичке групе (банатска – 2/3 досељеника, и личка – 1/3 досељеника) њихови међусобни односи преламали су се у раду Српске православне црквене општине. Ти односи су били од почетка заједничког живљења у стању пригушеног конфликта. Тако су коришћене две приватне куће за потребе богослужења током 1926. године – једна кућа колонисте из Баната (С. Лалића) и једна кућа колонисте из Лике (И. Богуновића).[137] На изборима за Скупштину Српске православне црквене општи-

130 Летопис Српске православне црквене општине Војвода Степа.

131 Исто.

132 Исто.

133 АВ, ф. 126/2 37 433/930.

134 „Командир жандармеријске станице Српска Црња депешом од данас извештава:

Насељеничка колонија Војводе Степа, среза Јаша Томић, 12. овог месеца навалила је насилно на звонару, која се подизала по решењу Министарства, те је стубове преместила. Ред је успостављен.

Наредио сам телефоном да се концентрише довољан број жандарма и да се одржи ред по сваку цену." (Извештај Команде жандармерије 2. жандармеријског пука 25. фебруар 1930), АВ, ф. 126/2 37 433.

135 „Председник црквене општине Војвода Степа јавља да су неколико колониста спречили црквену општину да на одређеном месту подигну звонару и освете звоно. Жандармерији издат налог да пошаље јаку патролу на колонију Војвода Степа и спроведе истрагу. Колонисти, по броју седморица, који су починили горњи акт упутили се у Београд да протестују против дизања звонаре на одређеном месту." (Телеграм начелника среза Јаша Томић Мирка Бикара КБУ Дунавске бановине 13. фебруара 1930), АВ, ф. 126/2 37 433/931.

136 Летопис Српске православне црквене општине Војвода Степа.

137 М. Цветић, *Нав. дело*, 44.

не 26. децембра 1926. изабрано је 30 одборника од којих је 25 било колониста Банаћана и 5 колониста из Лике. За црквене одборнике на Скупштини 15. фебруара 1927. изабрано је 7 одборника Банаћана и 1 колониста из Лике. На истој Скупштини одређено је три групе по два лица која би ишла да прикупљају прилог за куповину звона. У свакој од група налазио се по један колониста из обе досељеничке групе. На изборима за шест црквених одборника 6. марта 1930. изабрано је 5 одборника Банаћана и 1 колониста из Лике. Као перовођа у Црквеном одбору 1926–1930. године радио је колониста из Лике Данило Боснић, а 1930–1939. године исто колониста из Лике Павле Левнајић, тако да су записници писани ијекавски.[138] Бројчана надмоћ колониста из Баната у управљању црквеним питањима у колонији Александрово може се објаснити и њиховом већом бројношћу у колонији, нетрпељивостима између две колонистичке групе, али и већом заинтересованошћу банатских колониста за рад у црквеном одбору и црквеној општини.[139]

Градња храмова у колонијама била је прилика да се колонисти из различитих досељеничких заједница окупе око истог циља, који се тицао градње њиховог новог животног простора. У новој ситуацији досељеничке групе трудиле су се да покажу хомогеност и организованост. Тако се Црквени одбор у колонији Војвода Степа приликом градње храма (1935–1939) састојао од представника кључних насељеничких заједница (херцеговачке, личке, црногорске, босанске и банатске), а приликом освећења храма Светог Василија Острошког 12. маја 1939. играна су кола свих колонистичких група.[140] Сама храмовна слава новог села Војвода Степа (Свети Василије Острошки) показала је знатни утицај на прилике у селу херцеговачко-црногорске досељеничке популације. Црквени одбор приликом градње храма у колонији Руско Село сачињавали су чланови две најутицајније колонистичке заједнице – личке и херцеговачке.[141] Изградња храма представљала је један од најзначајнијих догађаја у кратком трајању нових банатских насеља између два светска рата и интегрисала је различите и често супротстављене колонистичке заједнице. Градња храмова у колонистичким насељима омогућавала је појединачне случајеве преласка у православну веру, као што је био случај учитеља у Александрову, избеглице из Истре, Анте Пелозе

138 Архив Српске православне општине Александрово, Скупштинске књиге 1927–1933. године.

139 Четири црквењака између два светска рата били су банатски колонисти, пет црквених тутора, и три појца. М. Цветић, *Нав. дело*, 44.

140 Летопис Српске православне црквене општине Војвода Степа.

141 Милан Мицић, *Из албума ратова*, Зрењанин 2006, 280.

који је 1937. године прешао у православље и променио лично име у Милан.[142]

Посебан аспект верског живота у новим банатским насељима чинио је школски предмет веронаука и свештеници као вероучитељи. Године 1931. одлуком Епархије вршачке постављени су вероучитељи у школама у Владимировцу, Александровом Гају, Милетићеву, Кривој Бари и Великој Греди, а за вероучитеља школе у Путникову изабран је свештеник Василије Шурлан из Томашевца.[143] Обнова хришћанских вредности у банатским колонијама могла се постићи само организованим радом са ученицима школа у овим насељима. Епархије великокикиндска и вршачка, а од 1931. до 1932. године банатска, водиле су рачуна о верском образовању деце. Тако је епископ банатски Г. Летић 21. септембра 1933. упутио захтев Просветном одељењу Дунавске бановине у којем тражи да „српско-православну децу у Горњој Мужљи може испитивати из веронауке једном месечно Борис Ливинов, јер сазнали смо да веронауку у тој школи предаје учитељ који није православне вере".[144] Часови веронауке у школи у Војводи Степи од 1930. године, када је за вероучитеља постављен свештеник А. Грбић, одржавали су се уторком и петком и школа је за вероучитеља Грбића слала превоз („форшпана") који је запрежним колима преко атара довозио вероучитеља у школу, а после одржане наставе враћао га у Српску Црњу.[145] Ученици школа у банатским колонијама, као и других школа у држави, присуствовали су богослужењима у изграђеним храмовима у колонијама или зградама и деловима зграда које су служиле као привремене богомоље. Школска слава (Свети Сава, 27. јануар) и завршетак школске године (Видовдан, 28. јун) обележавани су у простору за богослужење, ученици су присуствовали ложењу бадњака, декламовали су песме за Божић и Ускрс, присуствовали помену, као приликом смрти краља Александра Карађорђевића. Путем школског система, преко веронауке као школског предмета, мењао се мисаони, емотивни и појмовни свет млађег нараштаја у новим банатским насељима.

142 „На основу Закона о личним именима молим наслов да ми изволи издати решење о промени свог личног имена.

Прилажем крштеницу из које се види да сам прешао у православну веру и да ми је крштено име Милан.

Исто прилажем и стару крштеницу из које се види да сам у католичкој вери имао име Анте." (Молба учитеља Милана Пелозе КБУ Дунавске бановине 15. јуна 1937), АВ, ф. 126/2 106 781/937.

143 АВ, ф. 126/4 3556/931.

144 АВ, ф. 126/4 45 832/933.

145 Током зиме 1930–1931. десила су се три случаја кашњења „форшпана", што је изазвало писмене протесте школи у колонији свештеника А. Грбића. АШ4ОВС, Општа преписка г. 1930–1931.

У појединим колонијама долазило је до конфликата неких свештеника и појединих колониста, који нису иначе били склони послушности локалним и аграрним властима. Школски одбор у колонији Војвода Степа 1935. године није био склон да тек пристиглом пароху Радиши Бербакову привремено да новоизграђени учитељски стан.[146] Свештеник и вероучитељ у истој колонији Стојан Стојановић 26. септембра 1938. жалио се управитељу школе да „деца стварају неред".[147] У колонији Банатско Карађорђево забележен је низ сукоба свештеника и колониста. Тако је октобра 1933. саслушан свештеник С. Зорић због батињања ученика, а марта 1934. против истог свештеника је упућена жалба школском одбору због употребе ученика за физичке радове.[148] Епископ банатски жалио се 1935. године на општину Банатско Карађорђево која није исплатила хонорар вероучитељу С. Зорићу.[149] У школи у истој колонији 2. фебруара 1938. дошло је до сукоба вероучитеља и свештеника Б. Мијатовића и учитељице Смиљке Матејић.[150] Контакт појединих свештеника и колониста, који су имали осећање својеврсне изабраности услед свог добровољачког чина у Великом рату и своје „историјске улоге" на граници нове државе, рађао је повремене међусобне конфликте.

Градња нових насеља у Банату, поред питања власништва досељеника над наделеном земљом, градње кућа, набавке пољопривредног инвентара и потребне стоке, питања здравствене заштите колонистичких заједница, имало је као кључно питање и обезбеђивање просветних и верских потреба насељеника. Новоформиране колоније, у првој фази колонизације (1920–1923) нашле су се у оквиру оближњих парохија. Колоније настале уз рубове српских староседелачких насеља биле су у надлежности црквених општина из тих насеља и све време своје градње нису имале потребе да зидају храмове и доводе свештенике, на тај начин отварајући процес сопственог и постепеног урастања у стара насеља, али ни искушења и фрустрације које су пролазили насељеници услед неприхватања од стране локалног становништва. Колоније настале на мајурима велепоседа углавном су биле удаљене од парохијских средишта, па су обезбеђивале превоз за свештенике. Свештеници су у те колоније долазили само по позиву, што је значило само повремено и привремено постојање верске бриге над новодосељеним становништвом, и оно је већим делом године било

146 АШ4ОВС, Општа преписка г. 1935.

147 АШ4ОВС, Општа преписка г. 1938

148 Архив школе „Никола Тесла" Банатско Карађорђево (даље АШНТБК), Деловодни протокол Школског одбора 1933–1937. година.

149 АВ, Управно одељење Дунавске бановине, ф. 126/2 33 403/935.

150 АШНТБК, Записници седница наставничког већа 1935–1947. године.

ван утицаја црквених власти.

Разбијање традиционалних, хришћанских вредности изражено после Великог рата на просторима Европе, настало под утицајем крвавог ратног сукоба и идеја бољшевичке револуције у Русији, осећало се на свим просторима Краљевине СХС, а нарочито у колонистичким насељима која су настајала као збир дисконтинуитета досељеника насталих ратом, сеобом у Банат, а код једног њиховог дела и печалбом у САД. Зато су свештеници истицали тешкоће које су имали у новим банатским насељима у обнови хришћанских вредности, а нарочито у односу на колонисте „Американце", тј. добровољце који су дошли у српску војску из САД.[151] Повремени конфликти појединих свештеника са делом новодосељеног становништва у неким од колонија (Банатско Карађорђево, Војвода Степа) били су израз не само нарушених традиционалних вредности већ свих оних колективних фрустрација које су се рађале код колонистичког становништва Баната, а које су произлазиле из историјске контроверзе, њима дате улоге на границама нове државе и међу етнички туђим становништвом, и њиховог сиромаштва, несигурности, лоших здравствених прилика и неприлагођености простору колонизације. Обнова традиционалних вредности путем школског предмета веронауке била је прилика да се хришћански вредносни систем утемељи у најмлађем нараштају нових насеља.

Велики број невенчаних бракова у пет колонија Јужног Баната (26,9%) није био само резултат удаљености ових колонија од парохијских средишта већ је био повезан са завичајним саставом становништва и посебно изражен у колонијама насељеним личким, кордунашким и босанским колонистима међу којима је било много печалбара из САД. Белешке о слабој посећености цркве у Банатском Карађорђеву и неуспела градња храма у највећој банатској колонији, неуспех градње храма у Банатском Вишњићеву, колонији насељеној личким и босанским колонистима, недовољно учешће личке колонистичке групе у црквеним пословима колоније Александрово, указивали су на знатно слабљење традиционалних вредности у најбројнијој колонистичкој заједници у Банату, настало као последица непостојања православних манастира и слабошћу црквене организације на простору Лике, али и великог процента добровољаца тзв. „Американаца" у овој досељеничкој популацији посебно угроженој пороцима попут коцке и пића. Ипак, у колонијама где је личка насељеничка група долазила у додир са другим насељеничким групама, као што су Руско Село и Војвода Степа, колонисти из Лике узимали су учешће у раду црквених општина.

151 Картама и пићу посебно су били одани добровољци Американци. Летопис Српске православне црквене општине Маргита.

Као посебно заинтересовани за утврђивање парохијске организације у новим насељима јављају се досељеници из Баната, и српски оптанти из Румуније и Мађарске. Носиоци црквених послова у колонији Александрово су банатски колонисти; колонија Стајићево састављена од банатских колониста имала је дисциплинован парохијски живот јер је организатор колоније свештеник Сава Стајић; оптанти из Мађарске у колонијама Милетићево, Александров Гај, Банатско Вишњићево и Војвода Степа ангажовани су око црквених послова и често су радили као појци у овим насељима. Колонисти из Херцеговине и Црне Горе имају традиционалан однос према цркви. У колонији Војвода Степа они су инсистирали на томе да храмовна слава села буде Свети Василије Острошки и имали кључну улогу приликом градње цркве у насељу. Колонисти из Херцеговине су били носиоци градње цркве у рускоселској колонији.

Црквени послови у колонијама често су били повод да се унутар колонија испоље односи међу колонистичким групама, у контроверзном споју одбијања и спајања различитих завичајних група. Године 1931. у колонији Војвода Степа трајао је сукоб две насељеничке групе (личке и херцеговачке) око постављања звоника у насељу, уз интервенцију жандармерије. Четири године касније (1935) па све до освећења храма у селу (1939) све колонистичке заједнице из села заједнички су радиле на градњи цркве. Око црквених послова у колонији Александрово преламају се односи, често конфликтни, две насељеничке заједнице (личке и банатске). После дугог стања антагонизма личке и херцеговачке досељеничке заједнице у Руском Селу ове колонистичке групе окупиле су се око градње храма у колонији. Црквени послови су били рефлексија друштвеног живота у новим насељима; они су указивали на степен међусобне интегрисаности досељеничких група. Градња храма у селу била је прилика за окупљање досељеника око заједничког посла. Успешно изведена градња храма била је доказ њихове међусобне интегрисаности, њиховог повезивања око заједничких питања живљења. Изграђен храм у новом насељу био је појавни облик отвореног кључног историјског процеса у овим насељима – изградње новог локалног идентитета. Градња храма је представљала искушење за колонисте на којем су проверавали сопствену спремност за међусобну сарадњу. Изграђен храм у насељу био је симбол не само верског живота већ знак новог идентитета, знак стабилизације досељеника на новом простору, значајан сегмент губитка осећања привремености у њему, истинска тачка оријентације у новом насељу која је препознатљива колонистима, али и онима који долазе у колонију, органима власти или становницима суседних села.

Храмови у колонијама грађени су напорима досељеника, али пре свега

финансијском подршком државе. Свих десет храмова у банатским колонијама изграђено је у периоду 1934–1939. године, када су у банатским колонијама подизане и школске и општинске зграде, соколски и парохијски домови. Друга половина четврте деценије XX века као да је време велике јавне градње у новим насељима Баната. Та јавна градња, па и градња православних храмова, јесте слика стабилизације новооснованих насеља, али и повећане бриге државе за колоније у другој половини тридесетих година XX века када су се усложњавали европски односи, када се сенка новог рата надвијала над Европом и када су колоније настале као последица рата и за потребе рата поново добијале пажњу државе. Сиромашни и презадужени свет банатских колонија сигурно није имао снагу да у својим насељима подигне нове храмове.

Обраћајући се државним органима за финансијску помоћ приликом градњи храмова становници нових банатских насеља истицали су своју националну мисију на „североисточним међама нове државе" поседујући самоспознају о својој историјској улози као заштитника нових државних граница и људи новостворене државе у банатској равници. Изглед сагрђених храмова у новим банатским насељима симболизовао је суштину промена које је донео распад Аустро-Угарске и стварање Краљевине СХС (Југославије) на простору Баната. Сви помињани храмови изграђени су у српско-византијском стилу негирајући на тај начин барокно архитектонско наслеђе храмова на простору Војводине као знаковност историјског наслеђа Хабзбуршке монархије. Најбоље међуратне српске архитекте правиле су планове нових банатских православних храмова у колонијама, а међу њима најплоднији је био Ђорђе Табаковић.

Milan Micić
Culture Secretariat of the Government of Vojvodina – Novi Sad

RELIGIOUS LIFE IN THE NEW SETTLEMENTS AND COLONIES OF BANAT (1920–1941)

SUMMARY

This paper analyses religious life in new settlements and colonies built on former large estates of private citizens in Banat, after the Agricultural Reform. There were 35 settlements and colonies of this kind on the territory of Banat. The paper analyses life in the perish, formation of new church municipalities, arrival of priests in new settlements in Banat, construction of orthodox temples and their importance to the new Banat villages in terms of building up a new local identity. The paper also analyses processes of mutual integration of immigrant groups, their conflicts and interactions which took place regarding church business in colonies. The paper also includes a description of changes in the manner of construction and appearance of the new temples after the First World War.

Мара Шовљаков
Футог

ГАЛЕРИЈА ЛИКОВА ХРВАТСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Сажетак: У раду су синтетизована позната достигнућа историјске науке са некоришћеним подацима насталим као резултат рада правника др Милана Костића, члана Анкетне комисије за утврђивање злочина у Војводини.[1] Дати су Портрети издајника и ратних злочинаца или мрачна Галерија ликова Хрватске православне цркве.

Кључне речи: Усташка штампа и „примицба", НДХ, Хрватска православна црква, митрополит Гермоген, Милош Оберкнежевић, Јоца Цвијановић, Василије Шурлан, Спиридон Мифка.

Хрватска православна црква (ХПЦ) настала је као израз политичке воље немачке обавештајне службе и органа власти НДХ.[2] Немачки обавештајни официри инспирисали су стварање Хрватске православне цркве – они су у лето 1941. сугерисали Павелићу њено стварање. Намера је била похрватити Србе форсирањем Хрвата православне вере. Павелић је 3. маја 1941. издао „законску одредбу о пријелазу са једне вјере на другу". Успостављању ХПЦ доприносиле су бројне мере: назив српска православна вера измењен је 18. јула 1941. у грчко-православна а 5. децембра 1941. укинут је јулијански календар и замењен грегоријанским. Истовремено, канцеларија надбискупског духовног стола у Загребу 15. маја 1941. објавила је Окружницу свештеницима НДХ. Јуна 1941. уследила су два нова акта о прелазу у католицизам са потписима Андрије

1 Милан Костић, *Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, Злочини на културноисторијским споменицима и предметима у Срему*, Нови Сад 1946.

2 Вељко Ђ. Ђурић, *Српска православна црква 1941–1945*, Нови Сад 1996, 229, 231.

Артуковића и Блажа Лорковића.[3]

Власт је имала у виду чињеницу да су у НДХ Срби чинили трећину становништва. Истицана је усташка лозинка „Или ми се поклони или уклони", која је била знак за коначно решавање српског питања. Спроведен је терор над српским становништвом: сматрано је за грађане другог реда, јер су били изван закона, и у праксу је ушло „добровољно исељавање" у Србију, као облик терора.[4] Забрана о коришћењу ћирилице донета је већ 25. априла 1941. Држава НДХ донела је и Законску одредбу о некретнинама добровољаца 1912–1918, која се односила на имовину Срба. Ова имовина била је одузета и проглашена за имовину НДХ, без права на било какву одштету.



Гермоген митрополит хрватске православне цркве

Намера оснивања ХПЦ исказана је 18. јула 1941. Наредбом Министарства правосуђа и богоштовља НДХ према којој „након оснивања Независне Државе Хрватске, назив – српско -православна вјера – није више у складу с новим државним уређењем" те је наређено да се убудуће има употребљавати назив „грчко-источна вјера".[5] Анте Павелић је 28. фебруара 1942. у Сабору изјавио да у „православље не дира нитко, али у Хрватској држави не може бити Српске православне цркве". Следећи корак учињен је 3. априла 1942. доношењем такозване „Законске одредбе о оснивању аутокефалне Хрватске православне цркве". Устав Хрватске православне цркве проглашен је 5. јуна 1942. За патријарха је постављен руски емигрант, бивши архиепископ јекатеринославски и новомосковски Гермоген. Устоличен је у Загребу 7. јуна 1942. а катедрална црква постала је црква Св. Преображења у Загребу.

Штампа у НДХ оценила је стварање Хрватске православне цркве као историјски догађај. Користила се парола о „равноправности Срба", истицало се да Срби имају представнике у Сабору, а то су били Саво Бесаровић и Урош Додер.[6]

---

3 Антун Милетић, *Концентрациони логор Јасеновац*, књ. 1, Београд 1986, 54.

4 Фикрета Јелић-Бутић, *Усташе и Независна Држава Хрватска 1941–1945*, Загреб 1977, 164, 165.

5 Душан Кашић, *Српска црква у Независној Држави Хрватској*, Споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије, Београд 1971, 183–204.

6 Фикрета Јелић-Бутић, *Нав. дело*, 178.



Павелић поздравља митрополита Гермогена у присуству А. Артуковића

Организатор стварања ХПЦ био је Ханс Хелм, оперативци су били југословенски фолксдојчери Марбот Шумахер и Адалберт Кунгел, експерти за питање вере. Помоћ као лични секретар Гермогена пружио је Милош Оберкнежевић, који је пре рата био патријаршијски службеник у Сремским Карловцима. Он се током преговора три пута сусрео са Павелићем, настојећи да оствари званични контакт са Српском православном црквом (СПЦ). Власт је исказала жељу да поправи однос са Србима тако што је настојала да спречи везивање за Београд преко СПЦ.

Убрзо затим, 10–17. априла 1942, заседао је Синод СПЦ. Митрополит је екскомунициран, а оснивање ХПЦ оцењено је као опасно за православље и као повреда канонског права.[7]

Политика НДХ имала је као циљ денационализацију српског народа који је за власт био само конфесионална заједница. Немачка је истовремено утицала на пацификацију и смиривање стања, и у том контексту настала је ХПЦ.[8] Оцена деловања те цркве изражава став да ХПЦ није имала никакав стварни утицај

7 Момчило Диклић, *Српско питање у Хрватској 1941–1950*, Београд 2004, 57–58.

8 Вељко Ђ. Ђурић, *Српска православна црква 1941–1945*, 229.

на положај православних Срба у Хрватској. Црква је почивала на неколико руских и украјинских емиграната, проблематичних људи, авантуриста, који нису имали углед нити улогу заштитника народа. Активност ове групе учинила је драму опстајања Срба на простору НДХ тежом.

Изнет је став Љубе Бобана да је оснивање ХПЦ уследило на интервенцију италијанске круне.[9] Последице геноцидног спровођења политике српског питања од стране НДХ током Другог светског рата су уништење 330 цркава, 49 капела и 20 манастира. Исто толико их је оштећено. Процењено је да је ратна штета износила 2.432.618.334 тадашња динара.[10] Посебно је страдало подручје тадашњих Котара: Босански Нови, Двор, Глина, Костајница, Петриња, Сисак, Бихаћ, Босанска Крупа, Босански Петровац, Цазин, Кореница. Питање Срба на том подручју није се желело решавати прекрштавањем, већ исељавањем и покољем ради уклањања „српског кордона" између Хрватске и Босне.[11]

Члан Анкетне комисије за Срем др Милан Костић, правник и публициста, изнео је податак преузет од СПЦ да су у НДХ од априла 1941. до фебруара 1942. убијена 3 православна епископа, 170 свештеника, 800.000 православних лица, 300.000 изгнаних у Србију и 240.000 покатоличених Срба. Оснивање ХПЦ није омело прогањање и геноцид. Јавне параде на Јелачићевом тргу и обележавање православних празника уз присуство државних власти стварали су привид суживота.

Немачки обавештајци нашли су групу Срба који су били спремни да потпишу молбу за стварање ХПЦ. Потписнике је лично примио Павелић. Међу потписницима је био Василије Шурлан из Земуна који је благосиљао немачке авионе приликом бомбардовања Београда 1941. Љубо Бобан од потписника наводи још (тамничара) Петра Лазића, Бесаровића, Шумановића и Рајачића, а затим каже: „Велики део чиновништва као и официра прешли су у католичку веру, а многи су постали и преке судије, те су се одликовали својом строгошћу".[12]

Усташка „примицба" поред законодавства налазила се на челу усташке најезде. Ради успостављања контроле економски јаког подручја на рубном делу НДХ са Србијом настала је у Земуну пропагандна испостава. Излазио је „од суботе до суботе" лист *Граничар*, недељник за Земун и Срем са добро организованом информативном службом која је покривала читав Срем. *Граничар* је 18. српња 1942. објавио да је у Батајници постављен за пароха Хрватске православне жупе прота

9 Исто, 477.

10 Ристо Грђић, *Српска црква на историјској прекретници*, Београд 1969, 14.

11 Фикрета Јелић-Бутић, *Нав. дело*, 174–175, 231.

12 Љубо Бобан, *Хрватска у архивима избегличке владе 1941–1943*, Загреб 1985, 66.

Димитрије Извољски, а у Добановцима Венјамин Павловски. Несумњиво да се радило о залуталим руским избеглицама. У својој верзији *Граничар* је преносио и текстове из српске штампе који су били критички расположени према избеглицама из НДХ. Доносио је и чланке на немачком језику и тиме представљао двојезични лист. Први уредник био је Божидар Стилиновић, до 1. јуна 1942. када је разрешен ове дужности. Фељтон „Боље рат него пакт", који је Стилиновић објављивао, остао је недовршен.

Нови уредник *Граничара* постао је Иван Плеша, слабо писмен поштански чиновник, земунски логорник и градски заступник. Он је фигурирао док је лист носио печат рада редакционог одбора. Писци текстова биле су угледне личности: др Никола Фугер, др Ханс Мозер, др Секула Дрљевић, др Рикалдо Чулић. Писали су под пуним именом или псеудонимом.

Никола Фугер, покретач, организатор и сарадник у листу, уредио је неколико бројева и изненада умро. Пре рата био је градски сенатор Земуна, затим Београда. Познат као угледан правник, члан хрватско-српске коалиције, постао је поборник нетрпељивости и мржње коју је болесно сејао кроз ступце *Граничара*.[13]

Др Секула Дрљевић, бивши посланик из Црне Горе у југословенској скупштини, настојао је да текстовима у *Граничару* обнови своју политичку активност са ослонцем на НДХ и да образује црногорску владу са седиштем у Загребу. Под псеудонимом Х писао је идеолошке и политичке чланке јасно препознатљивог стила. Писао је и уводнике под пуним именом, а преносила их је загребачка штампа. Током 1942. и 1943. објавио је преко 50 уводних чланака у духу Хитлерове нове Европе. Објавио је и књигу уперену против Срба и Србије – *Балкански сукоби 1905-1941*, Загреб 1941.

Ханс Мозер био је председник немачке странке, посланик у парламенту, после априлског слома градоначелник Земуна и утицајан у *Граничару*.

Секула Дрљевић је сепаратистичке везе са НДХ неговао од 1941. преко публицисте Савић Марковић Штедимлије. После капитулације Италије почео је акцију за успоставу квислиншке црногорске државе под окриљем Немаца. Очекивао је подршку и помоћ НДХ. Настанио се у пролеће 1944. у Загребу, где је у лето 1944. дошло до оснивања Црногорског државног вијећа.[14]

Риналдо Чулић, бивши познати адвокат београдски и власник тркачких штала у Београду, после Априлског рата прешао је у Земун, где је био стуб усташког режима и утицајан у *Граничару*.[15]

---

13 *Глас православља*, Загреб, 15. свибањ 1944.

14 Фикрета Јелић-Бутић, *Нав. дело*, 305.

15 Милан Костић, *Нав. дело*, 40–41.

Политичку и идеолошку сарадњу са властима НДХ остварио је Василије Шурлан, писац бројних чланака, прогласа и стихова. Костић као сараднике *Граничара* наводи још др Јосипа Гунчевића, римокатоличког катихету и директора гимназије, затим Ивана Има, апелационог судију, који је писао у духу распиривања мржње. Задужен за литературу у листу био је Густав Крклец, бивши вишегодишњи секретар Београдске берзе који се настанио у Земуну. Писао је текстове посвећене Матошу, Рилкеу, Влади Васиљевићу, објављивао песме. Теме су му биле чисто литерарне у којима се провлачила величина и „глас неумрле Хрватске".[16] Из *Граничара* од 15. коловоза 1942. дознајемо за објављивање *Загребачких новела* Владимира Назора.

Посебно интересантна била је Посланица митрополита загребачког и „цјеле Хрватске православне цркве у Независној држави Хрватској" Гермогена објављена 29. коловоза 1942. Обраћајући се митрополит каже: „Духовна дјецо моја! Браћо Православна! Вратите се кући својој и редовитом животу под пуном заштитом законитих власти. Одреците се безбожника који вам трују Ваше душе и раде вам о глави. Благост и добронамерност законитих власти пружа свима могућност да наставе својим редовитим животом грађана и вјерних синова православне цркве".[17] Архипастирски благослов више је него лицемеран у време обележено злочинима и страдањима. *Граничар* је донео вест да велики софијски дневник *Зора* јавља како „меродавни водитељи бугарске православне цркве са великим занимањем прате развој црквених прилика у Независној држави Хрватској. Свети Синод бугарске православне цркве у својим садашњим вјећањима расправљаће о успостављеној Хрватској православној цркви према којој чланови бугарског светог Синода заузимају наклоност истичући своју велику радост због оснивања сестринске цркве у савезничкој НДХ".[18]

Глас православља, гласило Хрватске православне цркве, штампан је у Загребу. Кључно место у њему имали су Гермоген и Василије Шурлан. Лист је основан тек 1944 – две године је Хрватска православна црква била без органа. Лист се појавио на Ускрс 1944. и био је штампан латиницом.[19]

Први број *Гласа православља* поред Ускршње посланице митрополита Гермогена донео је фотографију поглавника Анте Павелића у разговору са митрополитом Гермогеном. Лист је изашао само у 15 бројева. Издавач и одговорни уредник био је Савић Марковић Штедимлија, истакнути члан КПЈ до 1920.

16 Исто, 42; *Граничар*, 25. јули 1942.
17 *Граничар*, 29. август 1942.
18 *Граничар*, 11. јули 1942.
19 Милан Костић, *Нав. дело*, 44.

Бавио се писањем, у чему није имао успеха. Боравио је у Загребу пред рат и пришао је усташком покрету. Учествовао је у стварању ХПЦ. Био је стални сарадник листова *Хрватски народ* и *Спремност*, и уређивао је *Глас православља* и *Православни календар* за 1943, 1944. и 1945.[20]

Уредник службеног дела листа Глас православља био је Јоца Цвијановић, „парох управитељ митрополитске писарне". Уредништво је позивало на сарадњу, али није било одзива. Лист није пратио актуелности. Публиковани су чланци усташке идеологије и теолошки прикази преминулог теоретичара црквеног права Никодима Милаша.[21]

Више бројева *Гласа православља* доноси чланак под насловом *Знаменити Хрвати православне вјере*. Набројани су: Димитрије Деметер, рођен 1811, драматичар; Шпиро Димитровић, књижевник из Котора; Петар Прерадовић, рођен 1818, песник и генерал; Максим Прица, рођен 1823, правник и политичар; Никола Крестић, рођен 1824, председник адвокатске коморе у Загребу; Владимир Николић, рођен 1829, књижевник; Данило Медић, рођен 1844, правашки песник; Светозар Боројевић, рођен 1856, фелдмаршал; Иво Малин, рођен 1853, правник и економски стручњак; Никола Кокотовић, рођен 1859, књижевник; Стјепан Милетић, рођен 1868, директор позоришта, и др Милан Огризовић, рођен 1868, књижевник и новинар.[22] Истицан је као пример отац Домовине Анте Старчевић, чија је мајка била православне вере, а родила је највећег „хрватског сина". Назначени Хрвати православне вере требало је да послуже као узори у изградњи „самосталне" усташке црквене и државне власти.

Василије Шурлан (Земун, 4. 12. 1888 – Загреб, 2. 7. 1945), православни свештеник и организатор ХПЦ, био је син Стојана и Јевросиме рођене Крстић, родом из Босне. Ожењен је био Ангелином рођеном Васић. Завршио је осам разреда гимназије са матуром у Земуну, затим Карловачку богословију. Постављен је 1913. за администратора парохије у Горњим Средицама ког Беловара, затим је премештен у Борчу код Панчева 1922, 1924. у парохију Велико Средиште и Мали Жан код Вршца а 1925. у Томашевац код Панчева. Посао га је довео 1931. у Шимановце и најзад у град Земун. Постављен је не због заслуга и способности, већ због деце доспеле за школовање. Био је превише амбициозан, сујетан и неуравнотежен, денунцирао је колеге, и без угледа у граду живео је изолован. Имао је 1941. шесторо деце: Олгу, Јагоду, Стојана, Јевросиму, Милосаву

20 Вељко Ђурић, *Усташе и православље*, Београд 1989, 175.

21 Милан Костић, *Нав. дело*, 45.

22 Исто, 46; Наравно, овај списак садржи личности које нису припадале времену Другог светског рата.

и Ненада. Представљао се као писац научних расправа и песник, а писао је у провинцијским политичким и религиозним часописима и листовима. Истицао је и своје сликарско умеће, а у цркви у Томашевцу оставио је три престоне иконе: *Пречиста Дјева*, *Свети Никола* и *Свети Јован*. Укорен је од Конзисторије због критиковања законског прописа. Кажњен је дисциплински због самовољног напуштања места службе забраном свештенодејства на 6 месеци, по пресуди Конзисторије у Пакрацу 1922. Хитлерову инвазију на Чешку, Пољску и Француску пропратио је са одобравањем. Расло је уверење да сарађује са немачким посланством у Београду и да је самом Хитлеру упућивао поздравна писма и депеше. Костић га је назвао несимпатичним особењаком са ликом дегенерика и чудовишта. Патријарх је марта 1941. добио обавештење од Министарства спољних послова да српски православни свештеник одржава везе са представницима немачке државе. Наредио је саслушање Шурлана, што је учињено 11. марта 1941. у канцеларији Синода. Том приликом Шурлан је признао своје везе са немачким посланством и симпатије према Хитлеру и његовој идеологији. Савет и захтев Патријаршије да прекине везе одбио је речима да је он у том питању слободан. Записник и саслушање водио је прота Никола Алагић. Документ је уништен. Остао је Шурланов дневник у коме је описан разговор. СПЦ му је замерала пријатељско писање и општење са немачким посланством „јер ћемо ускоро укрстити оружје са тим народом".[23] Православни Хрват, германофил и хрватофил, благосиљао је појаву немачких авиона на српском небу априла 1941. Слом Југославије донео је Шурлану испуњење амбиција – постављен је за саветника Министарства правосуђа и богоштовља НДХ, сусреће се лично са Павелићем и постаје један од оснивача ХПЦ, коју су још чинили поверљиви људи: Петар Лазић, Душан Јакић, Тодор Вукадиновић.[24] Хрватске новине доносиле су опширне текстове са фотографијама посвећене Шурлану. Сам Шурлан је писао за *Граничар* у част Хитлеру и Павелићу.

Немачки обавештајни официри дали су упутства за писање молбе Павелићу о оснивању ХПЦ. У групи која је писала молбу био је и Василије Шурлан. Искористио је прилику да предложи оснивање православног намесништва, које ће под контролом Министарства богоштовља управљати ХПЦ. Павелић је 3. априла 1942. потписао оснивачку Законску одредбу. Позив православном свештенству упутио је Шурлан преко радија, што су објавиле дневне новине 9. априла 1941. За председника црквене општине у Загребу постављен је Петар Лазић, а за првог свештеника Василије Шурлан. Чинодејствовао је на миси захвалници

23 Милан Костић, *Нав. дело*, 344–346.

24 Вељко Ђурић, *Нав. дело*, 141.

за оснивање ХПЦ уз учешће три руска калуђера и на прослави једногодишњице НДХ, уз присуство усташких званичника. Била је то прва миса којој су присуствовали хрватски званичници а службу је пратио мушки загребачки уметнички збор.[25]

Трогодишњица успоставе НДХ донела је Шурлану Орден рада другог ступња „за предано деловање код оснивања и устројавања хрватске православне цркве". Истовремено је одликован Гермоген за заслуге „велеред са звијездом". Најважније доказе издајства оставио је сам Шурлан у летопису, дневнику који је послужио у сврху утврђивања доказа о издајству. Костић је пренео следеће за 6. април 1941: „Београд је ноћу изгледао као мртвац и без електричног осветљења. Калемегданска стена је била као истурене мртвачке груди, а са стране су биле бакље као свеће око самртника. Пламенови су лизали високо. Немачка војска је ушла 12. 4. 1941. увече у између 5 и 6 сати. Немце сам неке видео како изражавају радост и ките тенкове и војнике цвећем. Земун је видео лепу прославу Хитлеровог рођендана 20. 4. 1941. на православни ускрс. Била је 13. јула 1941. манифестација хрватства у Земуну, на којој сам ја узео учешће у поворци. Срби су напустили многи своје куће, своје службе, своја места, за то, јер су фактички напустили Бога, Христа и прионули уз злочиначко настојање јеврејско-бољшевичко, англо-саксонско. Европа је домовина европљана, она је заштитница хришћанства на челу са Немачком и њеним вођом Адолфом Хитлером. Борба против Немачке је борба против хришћанства и Европе". Дневник садржи поетичне описе, политичке рефлексије, извештаје о економским проблемима, трачеве и денунцирање, глорификацију Хитлера и Павелића, писање без реда о разним темама. Изнео је потребу прелаза на нов црквени календар. Такође, дао је карактеристике сарадника, па је за Максима Сича, бившег жупника ХПЦ, написао да је „бестидно чудовиште". Свога ђакона Арсенија прво је прекомерно хвалио, а затим кудио најувредљивијим речима. Описивао је до детаља разговор са црквењаком и друго, што пре одсликава душевно стање него рад цркве. Побегао је са окупатором наводно у Аустралију.[26]

Милош Оберкнежевић (Београд?, 1910 –), правник и организатор ХПЦ, рођен је у Београду или Земуну, и по оцу и по мајци био је Србин. Додељен је у Патријаршији у рачунско-административно одељење. Рат га је затекао на положају заменика благајника. Допао је у усташко заробљеништво из кога се спасао посредством пријатеља Хрвата. Чиновници су милом или силом напустили Сремске Карловце, а он је остао задржан од усташких власти као поуздан.

25 Вељко Ђурић, *Нав. дело*, 140, 161.

26 Милан Костић, *Нав. дело*, 337, 347, 349.



Митрополит Гермоген у пратњи председника црквене општине у Загребу и свога секретара

Служио је 1941. као информатор и десна рука комесара који су руководили имет-ком у Карловачкој митрополији. Радио је као сарадник обавештајног официра Марбота Шумахера а по инструкцијама главних личности обавештајне служ-бе. Интересантан је био немачкој обавештајној служби због посла којим се ба-вио као правник и добар познавалац руске свештеничке емиграције.

Прикључио се почетком 1942. Павелићевој акцији око стварања ХПЦ. Преговарао је са А. Р. Главашем, прочелником Одјела за богоштовље. Први пут примљен је у аудијенцију код Павелића 20. априла 1942. заједно са Василијем Шурланом. Предлагао је договор са Патријаршијом у Београду, што је Павелић одбио. Дошло се до закључка да се оснују две митрополије – Загребачка и Карловачка, а док се не именују митрополити, постављени би били адми-нистратори. Решено је да се донесе устав по угледу на Устав СПЦ, а усклађен са законским одредбама НДХ. Разговор се водио и о кандидатима који треба да заузму највише јерархијско место. Пронађен је стари емигрант Гермоген. Тако је утемељена антисрпска односно усташка црква.

Милош Оберкнежевић и Петар Лазић упутили су преко конзула у Београду позив избеглим српским свештеницима да се врате у НДХ. Одзива није било.

Неколико дана касније Оберкнежевић је покушао са Патријаршијом у Београду да оствари сарадњу и ангажује једног епископа да дође у Загреб. Није успео у жељи да обезбеди пријем у Патријаршији, нити да доведе епископа, упркос настојању хрватског конзула у Београду. Патријаршији је поднео извештај о корацима успостављања ХПЦ а из Патријаршије су му поручили да се у Београду сматра издајником своје цркве и свога народа, што га није омело у његовом науму. Након одласка из Београда ширио је гласине да је нашао епископа, како би тиме лакше придобио Гермогена кога је митрополит руске заграничне цркве Атанасије обавестио да не ступа ни у какве преговоре са Павелићем.[27] Као секретар Митрополије Оберкнежевић је присуствовао свечаном устоличењу Гермогена 7. јуна 1942. Остао је два месеца на том положају. Прешао је у Нови Сад са 80.000 куна и са лажном титулом: др Милош Оберкнежевић, пензионисани судија. Живео је на високој нози у друштву окупаторских официра. Ухапшен је крајем октобра 1943. као преварант. Био је на челу коцкарске дружине, о чему је писала *Нова пошта* и исплела се такозвана „картарошка афера".

Извештаји сарадника УНСЕ поднети за време окупације, 3. октобра 1943, указују да је наводно „синовац српског патријарха Гаврила. Побегао је из Загреба јер су га хрватске власти хтеле ухватити. Претварао се у Новом Саду да је пријатељ Мађара. Имао је удела у организовању српских и комунистичких буна у Чуругу, Жабљу, Ђурђеву." Обавештајци НДХ сумњичили су га и за организацију убистава оружника у Новом Саду, за чију смрт се није могао пронаћи кривац.[28] То су биле само претпоставке које су указивале на динамичну и несталну личност проблематичног понашања.

Признао је Оберкнежевић на суду фебруара 1944. бесправну употребу докторске титуле, назива судије, хазардно картање, али не и превару на картама. Осуђен је крајем априла 1944. на месец дана робије захваљујући везама са Гестапоом. После рата емигрирао је у Венецуелу, боравио је неколико година у САД и Немачкој. Написао је текст *Развој православља у Хрватској* и *Хрватска Православна црква* који је објављен у *Хрватској ревији*, број 2, 1979.[29] Настојао је да оправда свој рад и рад Гермогена.

Јоца Цвијановић (Горњи Михољац, 1888 – Загреб, 1945), оперски певач и директор митрополитске канцеларије, учио је гимназију у Сремским Карловцима и Славонској Пожеги, учитељску матуру на српској препарандији у Пакрацу. Био је члан Хрватског народног казалишта у Загребу 1909–1930. По професији

27 Вељко Ђурић, *Нав. дело*, 150–151, 336–338.

28 АВ Ф 183, кутија 593, фасц. 16.

29 Вељко Ђурић, *Нав. дело*, 150, 340–341.

оперски певач, гостовао је у Новом Саду са лепим успехом. Рат га је затекао на месту српског православног свештеника у Подравској Слатини, где је радио десетак година. Претпоставља се да му је живот спасао др Миле Будак, књижевник и усташки министар просвете, којег је познавао из позоришних дана. Тако се Цвијановић обрео у Загребу, добио место директора митрополитске канцеларије и уредника службеног дела званичног листа *Глас православља*.

Обављао је две године дужност члана „мешовитог одбора" за проведбу устројства ХПЦ у којој су били Адалберт Штимец, Драгутин Голојух, Васо Шурлан и Петар Лазић. За „предано дјеловање око устројства и сређивања хрватске православне цркве" поглавник Павелић га је 3. јуна 1944. одликовао Орденом за заслуге другог реда. Заслугу је имао што се међу првим православним свештеницима прихватио оснивања, организације и послова отварања цркви. Осуђен је на смрт 1945. као народни издајник. Запамћен је као успешан оперски певач у *Продановој невести*, где је играо циркусанера Вашека. Костић је навео да Цвијановић није схватао разлику између Хрватског народног казалишта и позорнице оперете НДХ.[30]

Спиридон Мифка (Самобор, 9. 4. 1902 – Загреб, 2. 7. 1945), организатор ХПЦ, епископ, преварант и авантуриста. Мифкин деда био је пријатељ Кватерника и Старчевића. Родитељи су му били Хрвати, отац из Бакра, поморски капетан. Завршио је основну школу у Самобору, прве године гимназије и две године трговачке школе у Загребу. Други део гимназије учио је у Вараждину и Сплиту. Школски друг из гимназије био му је др Мило Будак, велики жупан Хадровић. Има података да је две године похађао римокатоличку богословију у Загребу и да ју је напустио. Прешао је у православну веру 1924, уписао Богословију у Сремским Карловцима и завршио је 1927. Затим се оженио Српкињом Босиљком из Оточца и са њом имао троје деце. Радио је као ђакон у Плашком. Примио га је епископ Зеремски са чином презвитера јер је оставио утисак талентоване особе. Примљен је потом за ђакона, добио чин презвитера и у Конзисторији вршио дужност званичника. Афера у Плашком везана за новац натерала га је на одлазак у Босну, где је боравио неколико година и променио неколико епархија. Затим одлази у Загреб, где је узимао новац од православних свештеника на зајам ради лечења. Кривично му је суђено у Бихаћу 1933. јер је трошио црквени новац. Црквени суд у Бањалуци осудио га је на лишавање чина од годину дана јер је 1936. присвојио црквени новац у износу 6000 динара. Пресуда је публикована у службеном *Гласнику патријаршије* број 714/296/1936. Скривао се у Славонији у католичком манастиру и Загребу. Радио је у осигуравајућем друштву „Кроација"

30 Милан Костић, *Нав. дело*, 342–343.

и фабрици штапова. Свештеник је био од 1938, прво у Босанској Крупи, затим Јасеници код Босанског Брода и у Суњи. Напустио је 1939. жену и троје деце у срезу Оточац. Овај брак био је поништен одлуком римокатоличког женидбеног суда у Љубљани. Отишао је у Србију у манастире, и у Никопољу код Чачка примио монашко звање у епархији Николаја Велимировића. Епископ браничевски упутио га је у манастир Манасију, где је за месец дана направио штету и побегао. Боравио је у Студеници, манастиру Св. Наума у Македонији и у манастиру Вета код Пирота. Као избеглица са југословенском војском био је у Грчкој и у Брегалничкој дивизији војни свештеник. У Атини је од немачког команданта добио пропусницу за Србију. Дошао је у Београд и од митрополита тражио смештај, али у томе није успео јер су га препознали свештеници из Хрватске. Побегао је у Немачку, где је боравио 15 месеци, и вратио се крајем 1942. Виктор Новак тврди да је Мифка у Немачкој прешао у католицизам. Отишао је у НДХ са пропусницом у шпијунској мисији.

Јануара 1943. добио је парохију, жупу у Горажду, где је био до септембра 1943. Игумански чин добио је 28. марта 1944. Намештен је у Високо код Сарајева без знања и одобрења српских црквених власти. Гермоген га је често укоравао због понашања. Спиридон Мифка је био парохијски свештеник и предавач гимназије у Високом. Радо је дочекан од фрањеваца: „Ја их добро познам. То су ми најбољи пријатељи. У ноћима када је пријетила опасност Високом од нападаја партизана, ја сам остајао у њиховом самостану на спавању, захваљујући њиховој сусретљивости и бризи за мене”.[31] Радио је и као наставник у фрањевачком конвикту, јер је наводно у њему било православних ђака, и био је стуб усташког режима у Босни. Дозволом Министарства правосуђа и богоштовља и Одјела за богоштовне послове добио је чин игумана. Нестална понашања и лошег морала, поменут је у хомосексуалним аферама, са калуђером у Срему, и да је имао харем дечака у Високом.

Устав ХПЦ одлуком Гермогена од 8. маја 1944. омогућио је да се оснују наджупништва са седиштем у: Сарајеву, Зеници, Шиду, Загребу и Земуну. Мифка није добио титулу приликом именовања за нове дужности. Почетком августа 1944. уследило је именовање потписано од Павелића на основу ког је Мифка постао епископ Сарајевске епархије ХПЦ са седиштем у Сарајеву. Донета је грамата о посвећењу новог епископа коју су потписали Гермоген и Висарион Пују, румунски митрополит. Свечаност је одржана 15. августа 1944. у ХПЦ у Загребу у присуству државних и војних власти, световних и црквених. Испред цркве био је постројен „почасни сат” са глазбом. Поред румунске делегације коју су чинили

31 *Глас православља*, Загреб, 15. 5. 1944.

високи црквени достојанственици Румунске православне цркве, били су и представници политичке власти, Министарства ванъских послова НДХ и фрањеваца. Бугари су одбили да признају ХПЦ без одобрења цариградског патријарха. Како би задовољили савезнике, примили су 30 питомаца из НДХ. Парада у Загребу приликом посвећења коштала је пет милиона куна, и била је на рачун иметка СПЦ. Мифка се захвалио богу и поглавнику „да устраје у своме раду на добро народа и домовине". Службени лист ХПЦ *Глас православља* донео је честитке Мифкиног професора из римокатоличке богословије др Лончарића, апостолског протонотара, у којима је истакнута „душа католичка". Била је то сјајна „циркусијада", јер је Мифка окружен олошем управљао епархијом. Незаконит избор и рукоположење Мифке за епископа довело је до прекида канонских односа Српске и Румунске православне цркве.[32] Само за три месеца потрошено је на његовом двору без плате 1.600.000 куна, док је трошак Гермогена за годину дана износио 900.000 куна. Остало је забележено да је рђава понашања стварао многе проблеме патријарху Гермогену. Оцењен је од Анкетне комисије као мистификатор и варалица, авантуриста, а служио је као ђакон, вероучитељ, свештеник, монах, радник, предавач у гимназији, игуман, епископ и сарадник окупатора. Починио је кривично дело служења окупатору и домаћим издајицама. Наведен је као непосредан извршитељ, помагач, подстрекач масовних убијања и одвођења у логоре; прикривао је усташки злочин. Као свештеник ХПЦ, био је исповедник православних заточеника логора Јасеновац, присуствовао је њиховом масовном убијању и у томе учествовао. Осуђен је у Загребу на смрт вешањем 29. априла 1945, како је пренела *Политика* 2. августа 1945.

Митрополит Гермоген – Григориј Иванович Максимов (Стањица Новгорска 10. 1. 1861 – Загреб, 29. 6. 1945). Отац му је донски козак и црквењак, мајка племкиња. Завршио је основну школу у селу Ногавском, средњу црквену школу у граду Устј-Медвједицкаја, затим богословију у Новочеркаску. Апсолвирао је 1882. као најбољи ђак и послан је као државни стипендиста у Духовну академију у Кијеву. Завршио је студије за четири године и по властитој жељи добио службу црквењака у цркви села Старочеркаскаја како би упознао практичну страну службе. Затим је свештеник у цркви Свете Тројице у Новочеркаску, постављен је на Петровдан 1886. за ђакона а децембра за свештеника Донске епархије. Премештен је после пола године у првостолну цркву Светог Узнесења и остао у служби седам година. Био је један од четири свештеника са факултетском дипломом у Новочеркаску. Вршио је дужност секретара Аксајског друштва Богородице, члана епархијског ревизијског одбора, надстојника црквених народ-

32 *Гласник Српске православне цркве*, Београд, 31 (18) децембар 1945.

них школа, старешине свештенства Новочеркаска, главног свештеника донске престолне цркве, члана епархијског и окружног конгреса свештенства и члана одбора за оснивање донске женске црквене гимназије.

Након оснивања женске црквене гимназије 1889. имао је место помоћника управника и радио је на црквено-школском подизању установе. Искусан педагог, добио је 1894. место управника мушке црквене гимназије у граду Устј -Медвједицкаја. Остао је осам година на тој дужности. Подигао је од камена цркву, и имао је иза себе друштвени и педагошки рад. Био је председник окружног школског савета и председник друштва за збрињавање сиромаха. Премештен је на Кавказ 1902. у град Владикавказ, где је службовао четири године. Бавио се друштвеним и црквеним радом, био учитељ више црквене пучке школе и професор веронауке у женским гимназијама. Учествовао је 1905. у време револуције у смиривању побуњених војника. Био је ожењен. Имао је шесторо деце узраста од годину дана до 16 година када је остао удовац.

Постављен је за ректора богословије у Саратову 1906, затим се 1909. замонашио и узео име епископа Гермогена из Саратова. Као архимандрит у манастиру цркве Александра Невског у Петрограду постављен је 1910. за помоћника епископа Аксајске епархије.[33] Исте године стигао је као епископ у Новочеркаск, седиште Донске епископије, где је остао до 1919. Столицу јекатеринославског архиепископа и новомоског митрополита морао је услед револуције напустити. Ухваћен је 1918. и осуђен од бољшевика на пет година, али је убрзо пуштен, под условом да се јавља властима. Напустио је Новочеркаск 1919. у пратњи сина и прве чете донске војне гимназије. Колима је превалио пут од 800 км и стигао у град Павловскаја. Служио је у донској војсци као војни епископ на бојишту. Заједно са остацима поражене донске војске повукао се у град Новоросијск.[34] Захваљујући градоначелнику смештен је на болнички брод „Владимир" као бродски свештеник. Брод су запосели оболели од тифуса са намером да отплове у Јалту. Убрзо је уследила нова команда и запловили су у правцу Цариграда и Солуна, где је искрцан део рањеника и болесника. Остали путници, око 2000 оболелих, искрцани су на острво Лемнос, где је заједно са њима око пола године био Гермоген. Прогнаног Гермогена приликом обиласка Грчке Грци су радо дочекивали. Сместио се у манастир Светог Пантелејмона на Светој гори, где је боравио од 1920. до 1922. Затим је кратко био у Београду, па је именован од заграничне руске цркве за рад на Криту и у Северној Африци, где му је у Атини било одређено службено боравиште. Државни превратт у Грчкој, промена држав-

33 *Глас православља*, Загреб, 1. 5. 1944.

34 *Глас православља*, Загреб, 15. 5. 1944.

не и црквене власти утицали су да Гермоген буде враћен у Београд. Преселио се затим у манастир Раваницу, одатле у Раковац на Фрушкој гори а пред рат је прешао у Хопово.[35]

Митрополит руске заграничне цркве Анастасије упозорио је на захтев Српске патријаршије епископа Гермогена у пролеће 1942. да не учини какав штетан корак по СПЦ, да не ступа у везу са Павелићем. Гермоген је узвратио како је од њега далеко таква помисао, а убрзо урадио супротно. Чини се да је при избору руско порекло могло бити политички компромис. Закључио је да је стварање ХПЦ далековидно и богоугодно дело „достојно мудра и храбра човека".[36] Власт је преко ХПЦ, коју је основала државним актом, наумила да решава српско питање. Поглавник је законском одредбом 2. травња 1942. основао аутокефалну Хрватску православну цркву. Након ступања на снагу Устава 5. травња 1942. именован је први митрополит, Гермоген, који је два дана касније свечано устоличен у цркви Светог Преображења у Загребу. Трг испред цркве красила су два постројена сата Поглавниковог тјелесног здруга, док је постројба коњаника држала стражу и шпалир, уз присуство оркестра друге пешачке пуковније. Митрополит је дочекан свечаном корачницом, и звонила су сва црквена звона. Постројбу је поздравио узвиком „За дом", затим је благословио. Дочекали су га јеромонах Платон, Васо Шурлан, Серафим Кубчевски, Бењамин Павловски, свештеник Јоца Цвијановић, протођакон Алексеј Борисов. Именован је од стране заменика министра вере др Јозе Думанџића и званичника НДХ.[37]

Поводом трогодишњице успоставе НДХ поглавник Анте Павелић је високим заслужним достојанственицима доделио одликовања. Поред државног министра др Саве Бесаровића, били су то митрополит загребачки и целе Хрватске Гермоген, јер се истакао радом на устројству и сређивању православне цркве, и православни наджупник у Земуну Васо Шурлан, за предано деловање на оснивању и устројавању ХПЦ.[38]

Ускршња одликовања 1944. била су протојерејски чин, црвени појас и игумански чин, а добило их је 29 јереја и јеромонаха од митрополита Гермогена. Били су то Душан Богић из Липика, Сава Бојчић из Ирига, Василије Добронравов из Сарајева, Јован Дворжак из Платичева, Всеволд Хорват из Шумановца, Петар Попов из Поникава, Венијамин Романов из Живаје, архимандрит Николај Руженецов из Сарајева, Сава Ковачевић из Пожарнице, Михајло Пресоцки из

35 *Глас православља*, Загреб, 4. 6. 1944.
36 Милан Костић, *Нав. дело*, 333.
37 *Глас православља*, 4. 6. 1944.
38 *Глас православља*, 1. 5. 1944.

Глине, Сава Симић из Илице, Арсеније Вукадиновић из Босанског Шамца, Никола Милић из Карловца, Јордан Петрановић из Голубића, Методије Брадић из Славонског Дреновца, Лукијан Милковић из Биочића, Никола Вукојевић из Бискупије, Јован Томић из Краљевца, Лукијан Андријевски из Илијаша, Максимилијан Зељајић из Вогња, Иван Мрачковски из Сарајева, Јустин Русић из Сушца, Љубомир Врцеља из Книнског Поља, Мифка из Високог са игуманским чином, Боривоје Корносовац из Жабара. Међу наведенима, било је 6 пензионисаних свештеника, неколико руских избеглица, вероватно и Хрвата, као што је то био проблематични Мифка. Било је ту и имена пензионисаних и умрлих свештеника.

Хрватска православна црква користила је храмове СПЦ, као што су то били храм Светог Преображења у Загребу или српска православна црква у Дубровнику. Гласило ХПЦ *Глас православља* излазио је штампан латиницом под покровитељством поглавника Анте Павелића. Наумили су да увођењем новог календара и прихватањем Грегоријанског календара ХПЦ приведу римокатоличанству. Божић је први пут прослављан по Грегоријанском календару 1943. Потребу изједначења календара *Глас православља* темељио је на књизи доктора права и теологије Петронија Трбојевића *О реформама црквеним*, објављеној 1931. у Сремској Митровици. Исту тезу по *Гласу православља* заступали су Јован Живковић и Манојло Грбић.[39] Вешто је наметана теза самосталности црквене и државне власти. Територија НДХ подељена је била на четири епархије: митрополија Загребачка, и епархије Бродска, Петровачка и Сарајевска. Консолидацију ове цркве пресекли су ратни догађаји, само је био устоличен Мифка, док су остала епархијска места била непопуњена.

Организација ХПЦ била је усташки привесак, фашистичка творевина која је имала намеру да уништи СПЦ на територији НДХ. Она је као зао дух васкрсла идеју о Хрватима православне вере. Идеји је служио и *Православни календар*, који је имао чисто верски садржај. Објављени су текстови: С. М. Штедимлије, др Марка Фотеза, митрополита Гермогена, Евгенија Спекторског, Душана Марковића, и било је потписаних иницијалима. „Свећеници" ХПЦ имали су звање жупника, примали су са одобрењем поглавника скупарински доплатак, који се 1944. кретао у оквиру четири разреда у распону од 2000 до 8000 куна.[40] Пораз НДХ у рату прекинуо је издајничку активност ХПЦ. Свети архијерејски синод СПЦ после ослобођења 14. марта 1946. био је „принуђен да размотри све тешке и кобне последице тог црквеног разједињења и стварања расколне и неза-

39 *Глас православља*, број 1, од Ускрса 1944.

40 *Глас православља,* 1. 5. 1944.

коните Хрватске православне цркве на канонској територији Српске православне цркве". Територија НДХ обухватала је 8 православних епархија са 2.403.998 српских душа, и доживела је велика искушења. Православни свештеници који су приступили шизматичкој цркви били су примљени натраг у СПЦ.[41]

Рад др Милана Костића настао на основу опсежних истраживања 1946. у форми монографије под насловом *Злочини над културно-историјским споменицима и предметима у Срему* интегрално није објављен. Злочинци су запостављани, потискивани у свести, губили су с временом одговорност за почињено зло. Иако је Костићу предговор писао Васа Стајић, а настао је као резултат рада у Анкетној комисији, остао је непознаница широј јавности. Зато је овај текст намера аутора да укаже на Галерију ХПЦ, означену од Костића у посебном поглављу као *Портрети издајника и ратних злочинаца*. ХПЦ је трагична ратна епизода која осветљава мрачна збивања везана за геноцид над Србима током Другог светског рата.

Извори:

– АВ Ф 183, кутија 534, Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944, Друга група масовних злочина Срем.
– АВ Ф 183, кутија 534, Списак докумената треће групе масовних злочина окупатора и њихових помагача почињених у Срему.
– АВ Ф 183, кутија 534, др Милан Костић, Злочини на културно-историјским споменицима и предметима у Срему, Портрети издајника, Спиридон Мифка, стр. 350–366.
– АВ Ф 183, кутија 593, фасц. 16.

Литература:

– Љубо Бобан, *Хрватска у архивама избегличке владе 1941–1943*, Загреб 1985.
– Милан Булајић, *Усташки злочин геноцида и суђење Андрији Артуковићу*, књ. 2, Београд 1988.
– Милан Булајић, *Усташки злочин геноцида*, књ. 4, Београд 1988.
– Ристо Грђић, *Српска црква на историјској прекретници*, Београд 1969.
– Вељко Ђурић Мишина, *Српска православна црква у Независној држави*

41 *Гласник Српске православне цркве*, Београд, бр. 4, април 1946.

Хрватској, 1941–1945, Ветерник 2002.
– Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и православље,* Београд 1989.
– Вељко Ђ. Ђурић, *Српска православна црква 1941–1945*, Нови Сад 1996.
– Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота српске православне цркве 1941–1945*, Београд 1997.
– Фикрета Јелић-Бутић, *Усташе и Независна Држава Хрватска*, Загреб 1977.
– Душан Кашић, *Српска православна црква 1920–1970*, Београд 1977.
– Виктор Новак, *Magnum crimen*, Београд 1997.

Штампа:

– *Глас православља*, Загреб 1944.
– *Гласник Српске православне цркве*, Београд 1945. и 1946.
– *Граничар*, Земун 1942.

Mara Šovljakov
Futog

GALLERY OF CHARACTERS OF THE CROATIAN ORTHODOX CHURCH

SUMMARY

The political context of the reign of Ustaša's was marked with the genocide that was committed against Serbs who were also persecuted on grand scale. The legislative work of the Independent Croatian State (ICS) was aimed at passing a number of laws directed against the Serbian people and the Serbian Orthodox Church. These laws first abolished the use of Cyrillic alphabet. The legal provision on establishment of the Croatian Orthodox Church was passed on April 3, 1942. Consequences of the provision were disunity in the Church, creation of a separatist and illegal Croatian Orthodox Church on the canonic territory of the Serbian Orthodox Church, operating in the objects belonging to the Serbian Orthodox Church with the aim to catholicize the members of the Serbian Orthodox Church. The fact that the Church was a godly institution and that the Ustaša regime did not have the jurisdiction and the competency to make such a decision was not observed. In making the decision, the Ustaša regime encroached upon the canonic rights. Secondly, the Autocephaly was not an expression of free will of the Serbian population and clergy which were forced to abandon the Serbian Orthodox Church. To accomplish their goal of Croatization, the regime used publications whose goal was to help the conversion into catholic faith. The Ustaša regime established a weekly magazine Graničar in Zemun, and in Zagreb the magazine Glas Pravoslavlja, which was short-lived in 1944. Associates of the magazine enforced editorial policies synchronized with the daily political needs of the regime. Tragicomic characters filled the dramatic stage of plan accomplishment of Ante Pavelić and his political mentors. It was the time of the adventurer Archbishop of Moscow Germogen, Miloš Oberknežević, morally perverse Croat Spiridon Mifka, Serbian scum Vasilije Šurlan, Russian refugees and vagabonds. Writers of the texts for the said magazines were: Dr Nikola Fuger, a former city senator in Zemun and Belgrade, Dr Hans Moser the president of the German Party, Dr Sekula drljević a member of Yugoslav parliament

from Montenegro, Dr Rikaldo Čulić a former member of parliament from Belgrade, Dr Josip Gučević a Roman Catholic catechesis teacher, Savić Marković Štedimlija a journalist from Montenegro, Gustav Krklec an author and a former secretary in the Belgrade stock market.

Снежана Божанић
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

ВИНОГРАДИ У ПОГРАНИЧНОМ СИСТЕМУ СРПСКОГ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ДРУШТВА: ЕКОНОМСКИ, ПРАВНИ И РЕЛИГИОЗНИ АСПЕКТ

Сажетак: Простор је у средњем веку био предмет чувања и особитог старања појединца, села, властелинстава, жупа и државе као целине. Површине без којих је био незамислив живот, опстанак и егзистенција средњовековних људи имале су међе. То су њиве, виногради, воћњаци, пашњаци, планине, ливаде, забели. У средњовековним српским повељама далеко чешће и брижљивије бележе се површине под виновом лозом у односу на њиве из економских разлога. Виногради се у сачуваном изворном материјалу најчешће бележе као објекат давања али неретко сусрећу се и приликом бележења сеоских међа, тј. у функцији међника. Винова лоза је имала важну улогу у култу свих словенских народа.

Кључне речи: виноград, средњи век, Србија, међа, међници, религија.

Простор је у средњем веку био предмет чувања и особитог старања појединца, села, властелинстава, жупа и државе као целине. Средњовековни човек био је окружен међама, међницима и границама, сталним и покретљивим, видљивим и невидљивим. Потреба за обележавањем и чувањем природног ресурса на коме се биолошки и друштвено опстаје наметнула се још у праисторији. У античком периоду она долази до пуног изражаја. На простору српске средњовековне државе међе и међници су се чували и пазили из више разлога: политичких, друштвено-економских, правних и религиозно-моралних.

Површине без којих је био незамислив живот, опстанак и егзистенција човека имале су међе. То су њиве, виногради, воћњаци, пашњаци, планине, ливаде, забели. Наведене површине поред тога што су биле омеђене јављају се и у функцији

међника, о чему сведочи расположиви изворни средњовековни материјал.

Виноград или лозије, у средњовековној Србији, обрадиво је земљиште засађено виновом лозом.[1] Заједно са воћњацима и вртовима виногради су заузимали знатно мањи део обрадивих површина у средњовековној Србији у односу на њиве, под којима су се налазиле житарице. Важно је нагласити да се у средњовековним српским повељама далеко чешће и брижљивије бележе површине под виновом лозом него њиве.[2] Виногради и вртови, понекад, преовладавали су у односу на оранице у најужој околини градских насеља или већих потрошачких центара, али њих у средњовековној Србији није било пуно.

Виногради се у средњовековним повељама најчешће бележе као објекат давања али неретко сусрећу се и приликом бележења сеоских међа у функцији међника.

Из *Светостефанске хрисовуље* се дознаје да је међа села Гумништа у Хвосну ишла „у брег који води од Плужина противу Георгијеву винограду".[3] „Георгијев виноград" представља једини помен винограда на подручју Бањског властелинства, на којем је сигурно било знатно више површина под овом културом. Овај виноград није оставио траг у топономастици, али се јавља у функцији пограничног ентитета.

Према *Дечанским хрисовуљама* међа села Чабићи са Штитарицом и Уњемиром ишла је „од Губавча потока цестом великом над виноград уз брег на Градиште".[4] Међа свему Алтину водила је „на виноградиште како пада у Жрково у слатину

---

1 *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 80–83 (Д. Синдик).

2 М. Благојевић, *Земљорадња*, 92, наводи да је довољно упоредити регистар у *Законским споменицима* и констатовати несразмеру у бележењу површина под виновом лозом и њивама. Као пример марљивог бележења дарованих винограда може послужити *Светоарханђеловска хрисовуља*. Погледати детаљније: Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана којом оснива манастир Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348?*, Гласник ДСС XV (1862), 274, 276, 278–283, 303–305, 310; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912 (репринт 2005²), 685 (XI); 685 (XIV); 686 (XXVII); 687 (XLII); 687–688 (XLIII); 688 (L); 689 (LXVI); 690 (LXXIV); 690 (LXXV); 690 (LXXXII); 691 (LXXXV); 691 (XC); 695 (CXXXIV); 695 (CXXXVI); 701 (CCVII).

3 Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик IV (1890), 3; В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II. Милутина*, из Старога Сарајa, изнесла на свијет Земаљска влада за БиХ са 4 снимка, Беч 1890, 10–11; *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа,* Призрен–Београд 1987, 318; С. Божанић, *Ибарско језгро Светостефанског властелинства*, Нови Сад – Сремска Митровица 2006, 107, 176.

4 П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, *ДХ* I (165–176), *ДХ* II (24–25), *ДХ* III (1057–1082); *Задужбине Косова*, 332–333.

под Радогошту".[5] Као погранични ентитет села Зерзево помиње се „Станојев виноград".[6]

У повељи Стефана Душана издатој манастиру Хиландар бележи се у Сухогрлу као међник „Губавча виноград".[7]

Из *Светоарханђеловске хрисовуље* се дознаје да је међа села Купелник са црквом Свете Богородице ишла „над Каначке винограде",[8] села Селчани до „винограда Хусарева"[9] а села Целине „од трновачке међе низбрдо па на ону страну уз поток мимо винограда".[10] Међа села Пирани ишла је „од Алтунице право на студенац на Ограђени, од студенца узбрег више винограда на Нерез".[11]

Село Клчевиште (данас Кучевиште) у Скопској области даровао је владар манастиру Св. арханђела са допуштењем властелина Радослава. Село је приложено са црквом Свете Богородице и засеоком Бродцем (данас село Бродац, северно од Кучевишта).[12] Један од међника поменутог села је Калоперова лоза, што неоспорно сведочи да је у атару села било винограда.

У *Раваничкој повељи* кнеза Лазара бележи се да је међа села Вучидола ишла у „винограде на Дунаву",[13] села Дабар „над Пећанске винограде",[14] села Лубиње на „Драгачев виноград",[15] села Камијево „под Шуваинске виногарде" и „над Косаноћа виноград".[16] У заједничким међама највеће групе прилога, груписаних

5 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ* I (192–200), *ДХ* II (38–39), *ДХ* III (1932–1949); *Задужбине Косова*, 337.

6 П. Ивић – М. Грковић, *ДХ* I (255–260), *ДХ* II (58), *ДХ* III (2661–2671); *Задужбине Косова*, 341.

7 F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectancia historiam Serbiae*, *Bosnae, Ragusii*, Vienne 1858 (репринт 2006³), 123; С. Новаковић, *Законски споменици*, 486 (VI).

8 Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 288; С. Новаковић, *Законски споменици*, 692 (XCIII); *Задужбине Косова*, 349.

9 Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 279; С. Новаковић, *Законски споменици*, 695 (CXXXIV); *Задужбине Косова*, 352.

10 Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 305; С. Новаковић, *Законски споменици*, 696 (CXLIII); *Задужбине Косова*, 353.

11 Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 274; С. Новаковић, *Законски споменици*, 687 (XXXII); *Задужбине Косова*, 347.

12 Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 284; Р. Ивановић, *Властелинство манастира Св. Арханђела код Призрена*, 236.

13 F. Miklosich, *MS*, 199.

14 F. Miklosich, *MS*, 199; Село Дабар данас не постоји али се у његовим међама помињу виногради у атару села Петке. Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, историјско-географска истраживања, ИЧ XVI–XVII 1966–1967 (1970), 246.

15 F. Miklosich, *MS*, 199.

16 F. Miklosich, *MS*, 199; Данас постоји село Шувајићи, 9 km западно од Голупца. Име села можда се може довести у везу са топонимом „Шуваински виногарди". Г. Шкриванић, *Раваничко*

око манастира Раванице, у поречју Западне и Јужне Мораве и око реке Млаве помињу се као међници „Дионисијев и Жидилица виноград".[17]

Виногради који се помињу као међници у Раваничкој хрисовуљи оставили су трагова у топономастици до данашњих дана. Приликом набрајања међа села Вучидол (данас на терену не постоји ово село али му је име сачувано у називу локалитета Вучји До) сазнаје се да је било винограда на Дунаву код села Дубравица. Раваничко село Лубиње постоји и данас под истим именом, 17 km југозападно од Великог Градишта и 2 km северно од Малог Градишта. Приликом теренског истраживања, Г. Шкриванић је на том простору наишао на предео Драгуљево, 6 km јужно од села Љубиње. Предео Драгуљево се, можда, може довести у везу са топонимом „Драгачев виноград" из Раваничке повеље.[18]

Они су поред економских дубоко поштовани и из верских разлога. Словенска и српска митологија дају драгоцене податке о виновој лози и виноградима, а о њима се пева и у српским епским народним песмама.

Према народној традицији, винова лоза је сеновито дрво.[19] Главни производ виноградарства – вино, у обредима симболизује крв, здравље и живот.[20] Заједно са хлебом оно је компонента светог Причешћа. Култ вина раширен је првенствено код Јужних Словена у областима у којима постоји вишедеценијска традиција виноградарства.

Код свих Словена раширена је представа да црно вино симболизује крв.[21] Оно је обавезна компонента готово свих породичних обреда. Вино је незаобилазно у погребним обредима и употребљава се као замена за крв у култу покојника.

властелинство, 248.

17 F. Miklosich, *MS*, 197; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 237. У овој групи се налазило 80 села и 2 засеока.

18 Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 247.

19 Винова лоза је род скривеносеменица из фамилије *Vitaceae* (лозице). Род обухвата око 60 врста дрвенастих пузавица. „Културну" винову лозу на територији Србије први пут је посадио цар Проб на Фрушкој гори и у околини Смедерева. Винова лоза се сади по гробовима а у народним песмама спомиње се и винова лоза која је сама поникнула из гробова. У бајањима и народној медицини има важну улогу. В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, рукопис приредио и допунио Војислав Ђурић, Београд 1994, 56–57.

20 С. Дучић, *Живот и обичаји племена Куча*, 56–59; М. С. Филиповић, *Обичаји и веровања у Скопској котлини*, Живот и обичаји народни, књ. 24, СЕЗ LIV (1939), 498. У винограде се стављају бивоље или коњске, па и псеће, лубање, натакнуте на мотке, против урока, а уједно и да се плаше птице.

21 Срби из Косова Поља се на Чисти понедељак ујутро умивају вином и дају деци вино из љуске јајета „да би исто толико крви добила у години", а Хрвати у Лици сматрају да ће, уколико попију вино на Велики петак, толико добити чисте крви. *Словенска митологија*, редактори Светлана М. Толстој и Љубинко Раденковић, Београд 2001, 82 (Н. И. Толстој).

Вином се прелива покојник, место на којем ће се гроб копати или сам гроб.[22]

Оно се пило за здравицу о Божићу, слави и свадби. Тада је упућено врховном божанству и прецима. У свадбарском обреду вино је имало важну симболичку улогу и неодвојива је компонента свадбене гозбе. На српској „слави" свештеник благосиља вино у чаши и њиме прелива славски колач. Срби су вином гасили бадњак, божићну и славску свећу.[23]

Оно се оставља на месту које се бира за градњу куће, приликом заветина жртвује се посвећеном дрвету – запису, а био је раширен обичај да првог дана орања орач полива земљу вином. На дан Светог Трифуна, заштитника виноградара, орезује се виноград а сваки чокот се полива вином да би грожђе родило.

У епској народној песми *Ропство Јанковића Стојана* мајка обавља магијски обред везивања косе за виноград како би свог сина везала за овоземаљски живот јер сумња да он није жив:

„Нађе мајку Јанковић Стојане,
Нађе мајку у своме винограду:
Косу реже остарила мајка,
Косу реже, па виноград веже,
А сузама лозицу залива
И спомиње свог Стојана сина:
„Ој Стојане, јабуко од злата!
„Мајка те је већ заборавила".[24]

У песми *Женидба Милића барјактара* мајка жали за сином кога нема у винограду. Ту се поново сусреће мотив везивања косе за виноград и жаљење за сином који није у њему:

22 Оно се стављало у мртвачки сандук с различитим мотивима: зато што га је покојник волео, или да би вино постало лековито, пошто одстоји 40 дана у гробу. Сматрало се да такво вино из гроба лечи туберкулозу. На даћи се просипа испод стола или на земљу, оставља се поред кандила. На Бадње вече се оставља на столу за покојнике. *Српски митолошки речник*, приредили Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић и Н. Пантелић, Београд 1998, 101 (Ш. Кулишић).

23 Код Источних и Западних Словена на Карпатима постојало је веровање да се једном годишње (на Божић, Богојављење или на Велики петак) вода претвара у вино. Зато су карпатски Русини на Божић, у поноћ, одлазили на поток да пробају воду – да ли се претворила у вино. *Словенска митологија*, 82 (Н. И. Толстој).

24 В. С. Караџић, *Српске народне пјесме* III, Београд 1985, стр. 124–127, бр. 25.

„Она иде своме винограду,
Косу реже, па виноград веже,
Сузе лије, чокоће зал'јева,
Винограду тихо проговара:
„Винограде, мили рукосаде!
„Ко је теби мене засадио,
„Никада те веће брати неће"![25]

Највећи власници винограда, у средњем веку, били су владари, властела и црква, тј. велики манастири – задужбине српских владара.[26] Да би што богатије даривали манастирска властелинства, средњовековни владари су често куповали земљиште под виновом лозом од неког властелина или добростојећег становника града или су пак вршили замену по начелу: „виноград за виноград", на основу реципрочне вредности. Управо су виногради, у средњем веку, били један од најчешћих предмета замене или размене, правног посла који се обављао између владара и властеле или између владара и манастира.

Као пример замене „винограда за виноград" може послужити *Светоарханђеловска хрисовуља*. Да би се заокружили поседи манастира Св. арханђела, владар је груписао већи број винограда на десној обали Призренске Бистрице. Власници ових винограда били су становници града, а као накнада дати су им виногради на другом месту.[27]

У средњем веку, виноград је био најчешће ограђен зидом од сувомеђине, тј. од наслаганог камена, шанцем, плотом или, понекад, трњем.[28]

Значајни подаци о ограђивању винограда налазе се у српском средњовековном преводу византијског Земљорадничког законика.[29] Према чл. 48 Земљорадничког законика уколико „*во* упадне у ров винограда или врта и угине", власници винограда или вртова нису сносили никакву одговорност.[30] Уколико би неко намер-

25 В. С. Караџић, *Српске народне пјесме* III, стр. 370, бр. 78.

26 Највећи поседници винограда у средњовековном Дубровнику били су без сумње црква и властела, али ни остали грађани нису много заостајали за њима. G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjega veka*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH XLX (1933), 15–38; D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XV stoleća*, Zagreb 1955.

27 Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, 271; С. Новаковић, *Законски споменици*, 683–684 (IV); 684 (VII); 684–685 (IX).

28 К. Јиречек, *Историја Срба* II, Београд 1952, 168–169.

29 Ђ. Сп. Радојчић, *Српски рукопис Земљорадничког закона*, ЗРВИ 3 (1955), 15–28.

30 М. Благојевић, *Земљораднички закон: средњовековни рукопис*, Београд 2007, чл. 48, стр. 65, 142.

но запалио ограду винограда, био је строго кажњен. Предвиђено је да преступник буде „бијен и да му жигошу руку, али и да двоструко надокнади штету".[31] Овако висока казна је разумљива, јер би паљењем страдао велики број чокота винове лозе за чију обнову је поред значајних материјалних средстава требало и неколико година чекати на род младог винограда. Ако би неко секао туђу винову лозу с плодом или тргао винову лозу, било је према чл. 56 Земљорадничког законика предвиђено „руку да му одсече онај који је оштећен".[32] Лопови су често улазили у винограде, али уколико су ушли само „ради јела", нису кажњавани, а уколико су крали, било је предвиђено да „буду бијени лишени одеће".[33]

Власници винограда, врта или воћњака штитили су ове површине од упада туђих свиња или паса тако што су постављали клопке. Они нису сносили никакву одговорност уколико поставе клопку па у њу упадне нечија животиња и угине, према чл. 49 Земљорадничког законика.[34] Као врсте замки познати су: самострел, ступица и пругло.[35] И у средњовековном Дубровнику вођено је рачуна о посебној заштити винограда.[36]

Винова лоза је биљка којој одговара медитеранска или измењено медитеранска клима са дугим и топлим летима.[37] У приморском делу је владала медитеранска клима, а у копненом умерено континентална и измењена медитеранска клима. У неким крајевима са медитеранском климом виноградарство је било познато још из античког периода.

Виноградарство је на тлу Балкана имало дугу традицију. Скромније размере оно има током XIII века да би у првој половини XIV века добило већи полет. Као што се на основу историјских извора може пратити територијални

31 *Земљораднички закон*, чл. 55, стр. 67, 146.

32 *Земљораднички закон*, чл. 56, стр. 67, 146–147.

33 *Земљораднички закон*, чл. 58, стр. 69, 149–150.

34 *Земљораднички закон*, чл. 49, стр. 65, 142.

35 Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957, 111–114; Ђ. Петровић, *Дубровачко оружје*, Београд 1976, 67–83; ЛССВ, 643 (Н. Лемајић).

36 Да би виногради били што боље заштићени, одговорност за штету, у случају да кривац не буде пронађен, пренета је на подручје на коме је штета учињена. Било је строго забрањено да људи, а посебно стока, улазе у туђ виноград. Од 1331. године уводи се посебна књига у којој су бележене све штете учињене у пољу. Знатне штете су наношене и крађом грожђа. Ко није могао да плати штету кажњаван је батинањем. Највише су страдали виногради на словенској граници; с једне стране од стоке, а с друге од насиља суседних господара. Зато је дубровачка општина била принуђена да у време сазревања грожђа бира посебне људе који би чували винограде. D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak FF u Novom Sadu IX (1966), 39–85.

37 М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 132, нап. 204, 205, 206.

развитак српске државе у средњем веку, тако се може пратити појављивање и територијално простирање виноградарских области.

Још крајем XII века и почетком XIII века виногради у призренском крају представљају реткост. О скромним размерама површина под виноградима најречитије говори *Хиландарска повеља Стефана Немање*. Набрајајући све што је поклонио Хиландару, Немања с посебним акцентом наглашава да је даровао и два винограда која је он „насадио", тј. да су виногради подигнути на његову интервенцију и уз његову материјалну помоћ.[38] И његов син, Стефан Првовенчани, поклонио је само два винограда Хиландару.[39]

Краљ Драгутин је, у другој половини XIII века, донирао Хиландару „виноград" у селу Билуши који је купио и цркву Светог Димитрија „са виноградима" у Призрену.[40] Виноградарство је на подручју Призрена према поменутим повељама напредовало лаганим темпом.

Примера ради, у моменту оснивања властелинства манастира Св. Стефана у Бањској, помиње се рад на виноградима који су већ постојали, тј. који су затечени. Они су морали бити засађени, у најмању руку, три до пет година раније, колико је било неопходно да се подигне нови виноград и оствари принос. Дакле, у првој деценији XIV века постојали су виногради на Бањском властелинству. Подизање младих винограда захтевало је у средњем веку улагање значајних новчаних средстава, труд, рад, умеће и стручну оспособљеност људи који су обављали те послове.[41] Из *Житија архиепископа Данила II* дознаје се да је он садио нове винограде на црквеним поседима, и да је постојеће проширивао. У Жичи он „сам насади многе винограде, и раније насађене већма распространи", а у даљем тексту се додаје да је у Лизици насадио винограде и друге „прикупи давањем злата".[42]

Сачуване манастирске повеље доносе податак да је гајење винове лозе у XIV веку било раширено око Врања, Прокупља, Параћина, у Сухогрлу, те на властелинствима манастира Жиче, Манасије и Раванице.[43]

О развоју виноградарства почетком XV века сведочи *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*. У другом члану Статута Новог Брда говори се

38 С. Новаковић, *Законски споменици*, 384 (II).

39 Један виноград је био у Пећи, а други у Крушевцу. С. Новаковић, *Законски споменици*, 385 (I).

40 С. Новаковић, *Законски споменици*, 387 (II); 388 (X).

41 D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XV stoleća*, 56–57, 83.

42 *Данилови настављачи, Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника*, 114, 116.

43 М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 133, нап. 211, 212, 213, 214, 215.

о наплаћивању „винског псуња”.[44] То је дажбина која се наплаћивала за свако вино које се изнесе на градски трг, изузев за вино које је произведено у градском „метоху”. Византијског је порекла а према податку једног дубровачког писма из 1407. износио је 5%.[45] Овај члан Статута је предвиђао да се псуњ на вино узима од онога „који није из градског метоха” и додаје се да „псуњ се не узима ни од чега” уколико је то произведено у градском метоху.[46] Псуњ је раније припадао владару који га је уступао закупцима царина, а према *Закону Новог Брда* из 1412. године уступљен је градским органима власти: војводи, кнезу и пургарима.

О снажном замаху виноградарства почетком XV века сведочи излагање Константина Филозофа, који пише да су у Србији „засађени многи виногради, нигде тако без великих трудова, као у овој земљи”.[47] Бертрандон де ла Брокијер је на пропутовању запазио да у Србији има много доброг вина.[48] Винограда је, слободно се може рећи, било на простору целе средњовековне Србије, знатно више на југу у односу на север.

Они су имали изузетан значај јер су средином XIII века приликом решавања пограничних спорова били предмет уговора српског краља и Дубровачке општине.[49]

На средњовековним манастирским властелинствима значајна пажња посвећена је обради винограда.[50] Посебне одредбе о обради винограда унете су

---

44 Тај члан Закона гласи: „Ински псуњ – и од њега је војводи један део, а кнезу други део, а пургарима трећи део, а псуњ се узима од онога који није из градског метоха, од тога је војводи један део; псуњ се не узима ни од чега”. Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962, 51; Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, превод и правноисторијска студија, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука 24, Београд 1985, 21.

45 М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962, 52; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1–2 (1984), 23; А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII), Београд–Смедерево 1992, 134; ЛССВ, 794 (А. Веселиновић).

46 Чл. II Закон о вину, Извод Закона Новог Брда: Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51; Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 21.

47 *Старе српске биографије XV и XVII века*, превод Л. Мирковић, Београд 1936, 50.

48 Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, (превод М. Рајичић), Београд 1950, 131.

49 F. Miklosich, *MS*, 45; С. Новаковић, *Законски споменици*, 150 (XVIII).

50 Према „закону св. Симеона и Саве” све категорије зависног становништва, а сем њих још и попови и „дијаци”, били су дужни да сваке године обраде деоницу манастирског винограда чија је површина износила један мат. М. Благојевић, „*Закон светога Симеона и светога Саве*”, Сава Немањић – Свети Сава, Београд 1979, 212 (= *Немањићи и Лазаревићи*, Београд 2004, 191–246).

у *Светостефанску хрисовуљу*[51], *Дечанске хрисовуље*[52] и повељу која је издата манастиру Св. арханђела код Призрена.[53]

О врстама лозе које су се гајиле код нас у средњем веку има веома мало података. Сигурно се гајило црно и бело грожђе. По имену су познате само тамјаника (*moscatelli*) и требјанска лоза (*vinea trebiana*).

Вино је најпознатије и најзначајније пиће у средњем веку. Користило се као храна у манастирима и типицима је било одређено када и колико се може попити вина.[54] Неопходно је било и за обављање верских обреда. Држало се у великим ћуповима од иловаче и бачвама а преносило се у јарећим мешинама. Извори бележе мат и кабал као називе мера за површину земље под виноградом као и quadragnolus и solidus у изворима на латинском језику.[55]

Као веома важне површине они се омеђују. Међутим, у манастирским повељама често се бележи уопштена формула да се „виноград дарује са међама". Доста је оскудан изворни материјал када се говори о конкретном омеђивању винограда.

Дечанском властелинству краљ Стефан Дечански даривао је винограде у непосредној близини манастира са „свим међама" до великог пута. Приложен је и „виноград Харц" у чијим међама се бележе: пут, Црвени брег, велика цеста и црвенобрешка њива. Дакле, и једна њива се бележи при опису међа винограда.[56]

ИЗВОРИ:

51 Из *Светостефанске хрисовуље* дознаје се да су меропси и сокалници имали обавезу да годишње окопају један мат винограда до Ускрса. Уколико то не учине, кажњавани су одузимањем једног вола. Обрађивање манастирских винограда била је основна и најважнија „работа" попова у Бањској. Поп је имао дужност да копа у винограду. И попови су кажњавани одузимањем вола за неизвршавање ове обавезе. С. Новаковић, *Законски споменици*, 625 (XLIV).

52 На властелинству манастира Дечани било је предвиђено да меропси ору „винограда мат, мером као и на другим црквама", док се за сокалнике кратко каже „виноград мат". П. Ивић – М. Грковић, *ДХ* I (315), *ДХ* II (62), *ДХ* III (2811).

53 Становништво на светоарханђеловским поседима било је дужно да обрађује винограде и да то извршава на начин на који се то чинило у Студеници, односно на поседима манастира Светог Симеона. С. Новаковић, *Законски споменици*, 696 (CXLIX).

54 D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, 83, бележи да је вино у средњовековном Дубровнику убрајано у артикле исхране, тако да је брига за вино од стране општине долазила одмах после бриге за жито; R. Jeremić – J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I*, Beograd 1948, 34–35.

55 М. Благојевић, *Прилог проучавању средњовековних мера*, Которски стар и квадрањол, корчуланski гоњај и кварта, ИГ 1 (1972) 95–110.

56 F. Miklosich, *MS*, 92; П. Ивић – М. Грковић, *ДХ* I (122–131), *ДХ* II (н. л.), *ДХ* III (н. л.).

– Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, (превод М. Рајичић), Београд 1950.
– *Данилови настављачи, Данилов Ученик, други настављачи Данилового зборника*, припремио Гордон Мак Данијел, данашња језичка верзија Лазар Мирковић, Београд 1989.
– *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*, Призрен–Београд 1987.
– П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.
– В. Јагић, *Светостефански хрисовуљ краља Стефана Уроша II. Милутина*, из Старога Сарајa, изнесла на свијет Земаљска влада за БиХ са 4 снимка, Беч 1890.
– В. С. Караџић, *Српске народне пјесме* III, Београд 1985.
– Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик IV (1890), 1–11.
– F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectancia historiam Serbiae*, *Bosnae, Ragusii*, Vienne 1858 (репринт 2006³).
– С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912 (репринт 2005²).
– Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962.
– Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана којом оснива манастир Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену године 1348?*, Гласник ДСС XV (1862), 264–283.

ЛИТЕРАТУРА:

– М. Благојевић, *„Закон светога Симеона и светога Саве”*, Сава Немањић – Свети Сава, Београд 1979, 129–165.
– М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973.
– М. Благојевић, *Земљорадднички закон: средњовековни рукопис*, Београд 2007.
– М. Благојевић, *Прилог проучавању средњовековних мера, Которски стар и квадрањол, корчулански гоњај и кварта*, ИГ 1 (1972) 95–110.
– С. Божанић, *Ибарско језгро Светостефанског властелинства*, Нови Сад – Сремска Митровица 2006.
– А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII), Београд–

Смедерево 1992, 125–137.
- А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1–2 (1984), 7–38.
- М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* II, Београд 1962.
- D. Dinić-Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak FF u Novom Sadu IX (1966), 39–85.
- R. Jeremić – J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika* I, Beograd 1948.
- К. Јиречек, *Историја Срба* II, Београд 1952.
- *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999.
- Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, превод и правноисторијска студија, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука 24, Београд 1985.
- Ђ. Петровић, *Дубровачко оружје*, Београд 1976.
- Ђ. Сп. Радојчић, *Српски рукопис Земљорадничког закона*, ЗРВИ 3 (1955), 15–28.
- D. Roller, *Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XV stoleća*, Zagreb 1955.
- *Словенска митологија*, редактори Светлана М. Толстој и Љубинко Раденковић, Београд 2001.
- *Српски митолошки речник*, приредили Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић и Н. Пантелић, Београд 1998.
- М. С. Филиповић, *Обичаји и веровања у Скопској котлини*, Живот и обичаји народни, књ. 24, СЕЗ LIV (1939).
- В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, рукопис приредио и допунио Војислав Ђурић, Београд 1994.
- G. Čremošnik, *Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjega veka*, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH XLX (1933), 18–24.
- Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.
- Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, историјско-географска истраживања, ИЧ XVI–XVII 1966–1967 (1970), 235–253.

Snežana Božanić

History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad

VINEYARDS IN THE BORDER SYSTEM OF THE SERBIAN MEDIEVAL SOCIETY: ECONOMIC, LEGAL, AND RELIGIOUS ASPECTS

SUMMARY

In the middle ages, space was looked after and specially taken care of by individuals, villages, feudal lords, župas (territorial sub-units), and the state as a whole. Areas without which life, survival, and existence of medieval people would have been unimaginable had borders. Those were fields, vineyards, orchards, pastures, mountains, meadows. In medieval Serbian charters, areas under grapevine are recorded with greater care and more often than agricultural fields due to economic reasons. In saved source material, vineyards are most frequently noted as objects which were given, but also, and not rarely, they had the function of borders when village borders were recorded. Grapevine played an important role in the cult of all Slavic peoples.

Небојша Јовановић
Завод за уџбенике – Београд

ДРЖАВНИ САВЕТ КНЕЖЕВИНЕ И КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

САЖЕТАК: Аутор се у раду бави историјом и улогом Државног савета (1838–1918), једне од најзначајнијих институција власти Кнежевине, а потом и Краљевине Србије. Изнедрила га је прва (незванична) политичка струја у Србији, уставобранитељи, па је за њиховог доба (1838–1858) Државни савет, пуне две деценије, био на врхунцу своје моћи. У деоби највише власти с кнезом, збацио је династију Обреновића (1842), а потом држао у сенци кнеза Александра Карађорђевића (1842–1958). Када је и са Карађорђевићем ушао у сукоб (1857/58), губитници су постали и Савет – коме су 1861. године значајно сужена овлашћења, и сам кнез – који је почетком 1859. године, под притиском Великих сила, морао да потпише абдикацију. Новим Законом о Државном савету 1861. године одузета му је дотадашња политичка моћ а саветници су сведени у ред осталих чиновника које је кнез по својој вољи постављао или пензионисао. Уставом из 1869. године и Законом о Државном савету из 1870. године постао је само саветодавни орган владе у административним питањима, што је, са незнатним изменама, потврђено и у уставима из 1888, 1901. и 1903. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Државни савет, Устав из 1838. године, Порта, уставобранитељи, Кнежевина, Краљевина, Обреновићи, Карађорђевићи.

Основни предмет истраживања овог рада је осветљавање историје, улоге и значаја једне од најважнијих институција власти Србије XIX века – Државног савета, укључујући и период до краја постојања Краљевине Србије (1918).

Институцијама нововековне српске државе сматрамо да наша историографија до сада није придала значај у оној мери које оне то потпуно заслужују. Тако ни Државни савет Кнежевине и, после 1882. године, Краљевине Србије није до сада обрађен као засебна историографска тема. Поготову је за историју као науку необична ова чињеница стога што је у периоду од 1838/9. до 1858/9. године Државни савет практично имао више удела у власти од самог кнеза – Александра Карађорђевића – и што га је као таквог изнедрила и формирала прва организована

политичка групација (струја, неформална странка…) у Србији – уставобранитељи. Друго, на институцијама се темељила, градила и добијала свој коначни облик и сама држава. И треће, управо је у време док је Државни савет био у највећој власти изграђен и највећи број институција и установа које су Србију нагло европеизовале – створиле грађанску и чиновничку класу, одвојиле судску, законодавну и извршну власт, укинуле владарев апсолутизам (1839), донесен највећи број модерних закона, створени темељи правног поретка, успостављени дипломатски односи са страним државама, уређен школски систем, устројена прва гарнизонска војска, донесена једина два национална програма до данашњег дана, престоница коначно устаљена у Београду, и још низ других значајних ствари за државу у настајању – и од којих многе и данас постоје. Укратко, *Савет је, после кнеза, био најважнија политичка установа вазалне Кнежевине.*

Историја настајања и постојања Државног савета била је дуга, бурна и значајна, као што је за целу прву половину XIX века у Србији иначе било карактеристично, у шта спада и наша централна тема – „отимање ондашњијех великаша око власти" (Вук Караџић). Иако је историја Државног савета *у правом смислу његовог значења* (који је основни предмет обраде нашег рада), везана тек за време од проглашења Кнежевине Србије (1830), клица потребе за таквим телом настала је још у ратном периоду Српске револуције (1805). Идеја о Правитељствујушчем совјету сербском такође је рођена у главама старешинске опозиције, и такође није имао за циљ да збаци већ да ограничи власт вожда Карађорђа. Као централни орган власти, и Совјет је успео да потисне значај Народне скупштине, али не и самог вожда. У зависности од времена и прилика, вршио је све три власти: и законодавну, и извршну, и судску. Иако је у почетку судска власт имала предност, с временом се Совјет све више истицао као *извршни* орган власти. Мада се у то време није баратало термином *влада*, Совјет је у нашој историографији ипак (и с правом) највише упамћен као прва влада нововековне српске државе. У томе је његова основна разлика са Државним саветом формираним током 30-их година XIX века. Нестао је заједно са пропашћу Карађорђеве Србије, односно државе Првог устанка (1813).

И Државни савет Кнежевине Србије, чије је формирање и деобу власти са кнезом прописао Хатишериф из 1830. године, осмишљен је међу старешинском опозицијом кнеза Милоша и, као некада Правитељствујушчи совјет, није имао за циљ да збаци кнеза већ да ограничи његов апсолутизам и потисне значај Народне скупштине „којом је кнез суверено господарио" (Р. Љушић). Кнез је годинама одуговлачио његово формирање. Додуше, доносио је у неколико наврата (1826, 1835, 1837) акте о формирању сличног тела, али они нити су предвиђали

Савет са тзв. непокретним члановима, нити су његове ингеренције биле као у Хатишерифу, нити су остајали дуго на снази. Али, тај нови Државни савет, формиран тек после осам година борбе са кнезом, у знатно измењеним политичким приликама и у званично проглашеној држави, Кнежевини (додуше, аутономног статуса, у оквиру Отоманске империје), имао је и читав спектар захтева којима је хтео да подигне, модернизује и европеизује Србију: да осигура положај чиновника (с чијим незагарантованим статусом се кнез, по сведочењу Вука Караџића, доиста и преко сваке мере иживљавао и „спрдао"), да уведе правни поредак, да одвоји судску, законодавну и извршну власт, и низ других веома значајних и неопходних ствари, а основни (и једини) начин за такве промене био је – доношење Устава. Због својих разлога, а највише у страху од формирања *правог* Државног савета (састављеног од независних и правно непокретних чланова), кнез је, разумљиво, одуговлачио и са доношењем Устава.

Поље за овакво кнежево маневрисање отворено је, случајно или не, 1830. године – нејасним формулацијама у Хатишерифу, с једне стране, и Берату о наследном кнежевском достојанству (насловљеном на кнеза Милоша), с друге стране – о односу кнеза и Државног савета (иако су та два акта стигла у Србију у исто време). Према Хатишерифу, кнез је заиста добио ограничење установом Савета, а према Берату припала му је сва власт. Иако су та два акта, заједно са каснијим Хатишерифом из 1833. године, представљала конститутивни акт новонастале Кнежевине, боље рећи њен први устав, питање врховне власти њима није било потпуно решено. Међутим, стечено право на самосталну унутрашњу управу оставило је простор да се размишља о уставу који би био донесен у самој земљи, који би представљао устав у правом смислу речи и собом доносио конкретне прописе о питању врховне власти. Кнеза је о неопходности формирања „конституције" саветовао и Вук Караџић, 1832. године, али је тиме само изазвао кнежеву омразу и срџбу. То је питање, без договора кнеза са све јачом, образованијом и организованијом опозицијом, пролазило кроз различите фазе, али без коначног договора. Сретењски устав (1835) суспендовале су Русија и Турска, мада суспензијом устава није био укинут и Савет (њиме прописан), али – он је наставио да живи са великим променама у бројности, чланству, председницима, па и властитом називу, махом као формално и послушно тело кнежево, све до Устава из 1838. године.

У настанак тог акта већ су увелико биле уплетене и Велике силе, а због нелоге око његовог доношења у самој Кнежевини одлучено је да се тај устав напише у Цариграду. Тамо је, после осмомесечних расправа, 23. децембра 1838, коначно обликован тзв. Турски устав, који је Порта у јануару 1839. године по-

слала не кнезу, већ београдском везиру, у виду Хатишерифа, четвртог по реду. Њиме је вишегодишње уставно питање у Србији коначно било решено. Иако је у изради тог устава учествовала и српска депутација, пресудан утицај на његово обликовање имао је руски барон Бутењев, па све његове одредбе нису биле решене на најбољи могући начин, ни по укусу српске опозиције, а још мање по укусу кнеза Милоша. Ипак, њиме је опозиција добила, пре свега због правног простора за обликовање државе по својим идејама, а кнез је изгубио: укинут је његов апсолутизам и после неколико месеци он је напустио престо (1839).

Овај устав, са стварном поделом власти између кнеза и Државног савета, одредио је најнепосредније ток историје српске државе у наредних двадесет година („доба уставобранитеља"), иако је формално остао на снази тридесет једну годину. Другачије речено, историја Државног савета неодвојива је од Устава из 1838. године, јер су тим уставом ударени темељи политичког поретка у коме је Државни савет доживео врхунац своје моћи. А две деценије такве моћи за бурну историју Србије XIX века нису биле нимало кратак период. Напротив!

Члан 17. овог устава био је најударнији, јер је њиме прописано да се чланови Државног савета (њих седамнаест) не могу збацити док се не огреше „о законе земље", а то се морало доказивати не пред домаћим судовима већ на Порти! Тиме је Савет, правно гледано, могао трпети измене у чланству, али стварно он је био „непокретан", јер би тражење Портине арбитраже, сваки пут, пружало њену могућност мешања у унутрашње ствари Србије. Дакле, проблем и основна мана овог устава био је у нарушавању раније задобијеног степена аутономних права Кнежевине (корак уназад). Али, он је имао и низ предности: створио је независан суд и у приличној мери заједмчио грађанска права, заштитио чиновничка права и приватну својину грађана; бројним члановима о суду (20) ударио је темеље правном поретку, па је Србија њиме постала не само уставна већ и правна држава; установљена је и Народна скупштина као „један од" врховних органа власти; кнезу је у законодавству припало минимално право учешћа – њему је, у основи, остављена извршна власт; на крају, Државни савет је стекао широка овлашћења, како у законодавству тако и у целокупној администрацији. Кнез је 26. фебруара 1839. морао да именује свих 17 чланова Државног савета („Књажеско-српског совјета"), а за председника свог рођеног брата (који је пришао опозицији), Јеврема Обреновића. Остали чланови били су: прота Матеја Ненадовић, Лазар Теодоровић, Милутин Гарашанин, Тома Вучић Перишић, Стојан Симић, Милета Радојковић, Милосав Здравковић Ресавац, Вуле Глигоријевић, Ранко Мајсторовић, Станко Јуришић, Петар Туцаковић, Илија Поповић, Цветко Рајовић, Ђорђе Парезан, Стефан Стојановић и Антоније Протић.

Закон (Устројеније) о Државном савету усвојен је 9. априла 1839. Њиме су права Савета, у супротности са Уставом, проширена у односу на кнежева. По Уставу, Савет је делио законодавну власт са кнезом, а Законом је кнезу остављено само право законодавне иницијативе. И извршна власт прешла је огромним делом на Савет, простом чињеницом што су се министри могли узимати искључиво из редова саветника, где су се по престанку мандата поново враћали. Тако је Влада, састављена од четири министра (попечитеља), представљала искључиво једно саветско тело („саветски одбор"). Без уважавања и мишљења Државног савета, кнез није имао право да било кога именује за члана тог тела. Савет је имао и буџетско право, а вршио је мноштво административних функција: одређивао плате и административна звања, надзирао рад министара и сл.

У периоду до Светоандрејске скупштине (1858) у његов састав ушле су скоро све значајније личности тог времена, попут: Луке Лазаревића, Милутина Петровића Ере, Стевана Петровића Книћанина, Илије Гарашанина, Пауна Јанковића Баће, Јеврема Ненадовића, Павла Станишића, Стојана Вељковића, Лазара Арсенијевића Баталаке и других. Дужност председника тог тела, у том периоду, а после прогона Јеврема Обреновића из Србије (1842), обављали су: Стојан Симић, Стефан Стефановић Тенка и Тома Вучић Перишић.

Оваква овлашћења Државног савета утицала су на сталне сукобе између овог тела и владајућег кнеза. Обреновићи (Милош и његов син Михаило) нису хтели (ни умели) да владају по оваквом уставу, што је 1842. године довело до промене династије. Али, ни кнез Александар Карађорђевић, ма колико био попустљивији од Обреновића, није могао на крају да избегне сукоб са Државним саветом. Штавише, саветници, са својим председником на челу, организовали су заверу 1857. године („Тенкина завера") да га лише живота. Иако је овај догађај представљао увод и у крај владавине Карађорђевића и у пропаст уставобранитељског режима, овде је, поред све драматике дешавања, дошло до једног *занимљивог момента за нашу тему*: Порта није желела да се уплиће (иако је на то имала потпуно право) и арбитрира у спору између кнеза и саветника-завереника које је кнез по својој вољи (боље рећи, срџби) збацио и осудио, најпре на смрт, а потом на сужањство. Зашто? Зато што је и Порта сматрала да заверенике против живота владара треба најстроже казнити, без икакве дискусије, без суда, с пуним владарским правом. Штавише, она је такав кнежев потез *поздравила* пред представницима Великих сила. У нашој историографији је, међутим, до најскоријег времена преовладавало уверење да је Порта казнила кнеза (посредним) збацивањем с престола јер се огрешио о Устав који је штитио чланове Државног савета. Али, исти Устав је штитио и кнеза, а није ни једним јединим ставом штитио чинов-

нике, макар били и сами саветници, ако су убице или завереници против живота самог владара! Љутњу код Порте и Етем-пашину арбитражу (1858) изазвао је најнедипломатскији потез кнежев за целе његове владавине: да Порту не удостоји бар једним јединим извештајем о томе шта се издешавало и шта је он у вези с тим морао да предузме – на чему би му она (према поузданим дипломатским изворима) чак честитала, због исказане владарске одлучности и чувања владарске части. Овако, Порта је исказала оправдану повређеност и љутњу (разговор кнеза са Етем-пашом у Београду), али ни даље није размишљала (нити је то касније учинила) о обарању кнеза Александра с престола. Тадашњег српског кнеза оборише су (после 1856. године то није ни могла да уради сама Порта) с престола три Велике силе (Русија, Француска и В. Британија), преко себи одаих чланова Државног савета и инсцениране одлуке Светоандрејске скупштине, после чега су се таквом потезу, након једномесечне агоније и кнежевог заточеништва у Граду, приклониле и Порта и Аустрија.

Изменама и допунама закона о савету (1858), Порти је, противно постојећем Уставу, онемогућено да се меша у унутрашње послове Србије, поред осталог и тиме што је од тада саветницима судио Касациони суд. Друго, Савет је добио право да опомиње и оптужује министре, чиме је, поред кривичне, увео и политичку одговорност министара за свој рад. Чланство у Савету (у исто време) забрањено је сродницима по крви до шестог, а по браку до четвртог степена. Кнежев вето на одлуке Савета постао је суспензиван, јер је морао да потпише сваки законодавни акт који би му Савет по трећи пут поднео. Штавише, саветници нису могли бити предати суду (из ма ког разлога, па и најтежег кривичног) без претходног одобрења Државног савета. Овим актом сломљени кнез је прихватио још већа ограничења, а Државни савет је, приграбивши и законодавну и извршну власт, стекао тиме, разуме се, изузетно велику власт, помисливши да је постао свемоћан на дуге стазе.

Тако је Државни савет, док је био на врхунцу моћи, надживео владавину чак четворице владара: Милоша, Милана и Михаила Обреновића и Александра Карађорђевића. Иако се од раније, као једно типично олигархијско тело, исувише бирократизовао, одвојио од народа и – несвестан тога – ослабио (у односу на време када је стваран и када се успешно носио у борби са сваким кнезом), после борбе са Карађорђевићем био је, иако опет недовољно свестан, исувише истрошен, слаб, исцрпљен и безидејан. Ову чињеницу добро је уочио кнез Михаило за своје нове, друге владавине и сада, као зрео и искусан човек, лако „савладао" Државни савет. На Преображењској скупштини, већ 1861. године, донео је нов Закон о Државном савету. Иако је Савет формално и даље остао законодавни

орган, потврђивање свих закона преузео је под своју искључиву надлежност сам кнез. Саветници су изгубили политичку моћ и сведени су у ред осталих чиновника које је кнез постављао и пензионисао искључиво по својој вољи, одузевши им огромну уставну привилегију – непокретност. Такође, кнез је министре (по новом закону) узимао и изван Савета, чиме је одузео политичку моћ овој – до скора тако моћној, политичкој установи, и свео га на послушно тело које му је тек припомагало у питањима законодавства. Устав из 1838. године изгубио је у пракси скоро сваку важност, а Уставом из 1869. године и Законом о Државном савету из 1870. године (сходно последњем Уставу), Савет је практично постао само саветодавни орган владе у административним питањима, без права да расправља о кнежевим указима.

Уставом из 1888. године Државни савет је дефинисан као саветодавни орган владе, без стварног удела у власти. Тек уставима из 1901. и 1903. године дато му је право да разматра жалбе и против самих краљевих указа, као и министарска решења оспорена због „прекорачења овлашћења". С таквим правима, Државни савет је опстао и после 1918. године, односно, иако је од 1861. године једва политички „животарио", надживео је саму државу, и Кнежевину, и каснију – Краљевину Србију.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Необјављена грађа у архивским фондовима:

АРХИВ СРБИЈЕ (АС):

- Фонд Државног савета.
- Министарство иностраних дела.
- Књажеска канцеларија.
- Збирка Мите Петровића.
- Поклони и откупи.
- Фонд Министарства унутрашњих дела.
- Фонд Илије Гарашанина.
- Хартије Јаше Ненадовића.

АРХИВ САНУ (АСАНУ):

- Историјска збирка.
- Књићанинова преписка.
- Фонд Косте Николајевића.
- Извештаји аустријских конзула из Београда.
- Извештаји француских конзула из Београда.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ БЕОГРАДА (ИАБ):

- Документа управе града Београда.

Објављена грађа (избор):

- Јеврем Грујић, *Записи Јеврема Грујића*, I, II, Београд 1922, 1923.
- Вацлав Жачек, *Фратишек Зах о стању у Србији педесетих година XIX века*, Историјски гласник, 1–2, Београд 1978.
- *Живети у Београду*, I–VI (група приређивача), *Документа управе града Београда* (избор), Историјски архив Београда, Београд 2003–2008.
- Гргур Јакшић, *Преписка Илије Гарашанина*, I, II, Београд 1950.
- *Зборник закона и уредаба и уредбени указа издани у Књажеству Србији*, књ. 1–70 (библиотека Историјског института).
- Вук Стефановић Караџић, *Историјски списи*, I, II, *Сабрана дела Вука Караџића* (приредио Радован Самарџић), Београд 1964.
- Никола Крстић, *Дневник. Приватни и јавни живот*, I, II (приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић), Београд 2005.
- Никола Крстић, *Дневник. Јавни живот*, I–IV (приредио Милош Јагодић), Београд 2005–2007.
- Бартоломео Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804–1850*, Београд 1901.
- Ст. Ловчевић, *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, II, Београд 1931.
- Стефан Стевча Михаиловић, *Мемоари*, Београд 1928.
- Љубодраг А. Поповић, *Шематизам Кнежевине Србије* (1839–1851), Архив Србије, Београд 1999.
- Јован Ристић, *Историјски списи*, Београд 1940.

– Андрија Раденић, *Дневник Бењамина Калаја (1868–1975)*, Београд, Нови Сад 1976.
– Драгослав Страњаковић, *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846–1869*, Београд 1939.
– Никола Христић, *Мемоари (1840–1862)*, Београд 2006.

Литература (избор):

– D. Arnaoutovich, *Histoire des chemns de fer yougoslaves 1825–1937,* Paris 1937.
– Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2007.
– Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1958)*, Београд 1933.
– Исти, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд 1990.
– Исти, *Влада Милана Обреновића*, I, II, Београд 1990.
– Исти, *Влада Александра Обреновића*, I, II, Београд 1990.
– Исти, *Наше уставно питање у XIX веку. Политичке и правне расправе*, Сабрана дела, књ. II, Београд 1990.
– Радош Љушић, *Историја српске државности*, II, Нови Сад 2001.
– Исти, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986.
– Исти, *Књига о Начертанију*, Београд 1994.
– Исти, *Од Правитељствујушчег совјета до Министарског савета. Владе Србије (1805–2005)*, Београд 2005.
– Исти, *Прво Намесништво (1839–1840)*, Београд 1995.
– Исти, *Српска државност 19. века*, Београд 2008.
– Нил Попов, *Србија и Русија од Кочине крајине до светоандрејске скупштине*, Београд 1870.
– Радомир Поповић, *Тома Вучић Перишић*, Београд 2003.
– Ана Столић, *Ђорђе Симић, последњи српски дипломата 19. века*, Београд 2003.
– Драгослав Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853. Унутрашња и спољна политика*, Београд 1932.
– Исти, *Србија од 1834 до 1858 године*, Београд 1937.
– Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 2004.

Nebojša Jovanović
Textbook Institute – Belgrade

THE STATE COUNCIL OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA AND THE KINGDOM OF SERBIA

SUMMARY

The state council represented one of the most important institutions of government in Serbia from 1838 to 1918. Since its establishment all the way up to 1861, as a powerful oligarchic body, it actively shared the supreme power alongside the ruling Duke. It was given birth to and formed by the first organized political group (fraction, party) in Serbia – defenders of the constitution. Thus, the period from its inception (1838/9) until the Duke Aleksandar Karađorđević's fall from the throne (1858/9), is called the era of the defenders of the constitution in historiography. The greatest number of institutions which rapidly europized Serbia were developed during this period: citizen and civil servant classes were created, judicial, legislative and executive branches of government were separated, the ruker's absolutism was abolished (1839), the greatest number of modern laws was passed, foundations for the legal order were established, diplomatic relations with foreign countries were established, school system was organized, the first garrisoned army was created, the only two national programs to date were developed, and Belgrade was finally established as a capital city. Many of these institutions exist even today. Although the ideas about establishing such a body were present already during the First Serbian Uprising (1804–1813), it was constructed only after the official proclamation of the Principality of Serbia by the members of Duke Miloš Obrenović's opposition. The Council entered the constitution of 1838, and the article 17 of the constitution prescribed that the councilors (seventeen of them) could not have been terminated until they transgressed on the „laws of the land", which had to be proved not in Serbian courts, but before the government of the Ottoman Empire – Porta. this meant that, legally, the Council could undergo changes in the make-up of its members, but, factually, it was „immovable", because it was in everyone's best interest to avoid arbitration by Porta. Its original make-up consisted of all the most prominent people in Serbia (Archpriest Mateja Nenadović, Jevrem Obrenović, Toma Vučić Perišić, Mileta

Radojković, etc.), and its most important presidents were: Jevrem Obrenović, Stojan Simić, Stefan Stefanović Tenka, Toma Vučić Perišić and Jovan Marinović. The first Law on the State Council (1839) the rights of this body were even more expanded than the Duke's rights. This Law shifted the executive government power for the most part to the Council, because the ministers could only have been chosen from the ranks of councilors where they returned after their term in the executive branch ended. In this way, the Government, comprising four ministers, represented merely a body of the Council. Also, without the Council's consideration and opinion, the Duke Did not have the right to appoint anyone as the member of the body. Furthermore, in 1857, the councilors, led by their president, hatched an (unsuccessful) conspiracy to murder the Duke Aleksandar Karađorđević ("Tenka's conspiracy"). Events that unfolded over the following year or two turned both the Duke and the State Council into losers. The Duke abdicated (1859), and, in 1861, the next Duke, Mihailo Obrenović, turned the State Council into a mere consulting body of government in administrative issues, without any rights to discuss the Duke's acts. As a body of such a description, with minor and insignificant changes, the State Council survived even after the constitutions of 1869 and 1888. Similar rights for the Council were confirmed in 1901 and 1903 constitutions, which meant that the Council, although barely alive since 1861, in the end outlived the state (Principality) itself, that is, (as of 1882) the Kingdom of Serbia, too.

Борис Стојковски
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

СТУДЕНТИ ИЗ СРЕМА У ПАДОВИ, БЕЧУ И КРАКОВУ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Сажетак: У раду је реч о студентима који су у средњем веку са подручја Срема одлазили на три велика европска универзитета: Падову, Беч и Краков. Они су били део угарских студената, односно *мађарске нације* на овим универзитетима. Студирали су махом теологију, али и право у неколико ређих случајева. Неки од њих достигли су и врло високе академске ступњеве, магистра и доктора наука. Велики је број студената из Сланкамена, али за одређен број њих постоји само одредница *из Срема*. Било је и студената из још неких мањих сремских места. Мада тај број није превелик, ови студенти чине ипак врло значајан део угарских студената, а с обзиром на то да су неки допрли доста високо у академском смислу, сремски студенти представљају занимљив сегмент културне историје средњега века.

Кључне речи: сремски студенти, универзитети, Беч, Падова, Краков, средњи век.

Развој угарске средњовековне државе у доба Анжујаца, Луксембурговаца и Хуњадија допринео је и њеном културном напретку. Оснивање универзитета у непосредној близини саме угарске државе, у Прагу 1346, потом Кракову 1364. и, на концу, у Бечу годину дана доцније посебно је подстакло студенте из целе земље да одлазе на студије у ове велике универзитетске центре средњега века. Поред ових универзитета студенти су одлазили чак и у Париз на студије.[1] Они су допринели да Угарска буде не само војно-политичка него несумњиво и културна велесила средње Европе и да се уврсти у ред најмоћнијих оновремених европских земаља. Међу тим студентима било је и оних са подручја Срема.

Колико је образовање у иностранству могло да има велике последице на поли-

1 Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002, 121.

тичка и верска догађања на подручју Срема, па и целе Угарске, сведочи и следећи податак. Магистар Балаж из Каменице је уз помоћ грађана свог града отишао на студије, и била му је обећана каменичка црква, где би постао свештеник по повратку. Студирао је у Прагу где је био одушевљен хуситским идејама. Поред њега, из Каменице су били Тома и Валентин који су такође били хусити, студирали у Прагу и са неколико пријатеља и пријатељица отишли за Молдавију и превели Свето писмо на мађарски. Католички аутори, наравно, сматрају превод лошим, називајући двојицу Каменичана погрдним речима, пишући за њих да су луди, јеретици, итд. Тома је остао, а Валентин је отишао у Турску, научио турски и слао вести султану.[2] Дакле, и за велике касније хуситске немире у Срему важност имају управо сремски студенти који су одлазили у иностранство на студије. Стога смо, између осталог, желели да овим радом осветлимо и тај моменат сремске средњовековне прошлости.

Најзначајнији извор за нашу тему јесу матрикуле, односно матичне књиге. У њих се уписивало одакле је студент дошао и колико је уплатио за упис или школарину. Уписивало се и да ли је кандидат достигао неки академски степен, магистра или доктора, као и то да ли је имао неку функцију у савету или неком другом универзитетском телу.[3] У овом раду покушаћемо да приближимо сремске студенте који су на студије отишли на три универзитета: Падову, Краков и Беч. За ова три универзитета матрикуле су доступне и још много раније су објављене, али овој теми код нас није посвећена довољна пажња, иако је било радова на ову тему, пре свега из пера Лајоша Матијевића.

Студената из Срема је било у солидном броју, иако је, према мађарском историчару Андрашу Кубињију, који се много бавио црквеном историјом средњовековне угарске краљевине, Сремска бискупија у доба краља Матије Корвина била сиромашна, за разлику од Печке бискупије и посебно Калочко-бачке надбискупије које су, уз Острогонску надбискупију, биле најбогатије црквене дијецезе у Угарској у другој половини XV столећа.[4]

Црквени великодостојници, и свештена лица уопште, завршавали су прева-

2 János Bak, *The Late Medieval Period, 1382–1526*, у: *A History of Hungary*, general editor Peter F. Sugar, Indiana 1994, 60; József Török, *Keresztény századok. A tizenötödik század magyar egyháztörténete*, Budapest 2006, 156–158.

3 Lajos Matijevics, *Deákműveltségünk a külföldi egyetemek névsorai tükrében a XIV–XVI. században*, Hungarológiai közlemények, 10, Újvidék 1972, 47 (даље: Matijevics, 1972).

4 András Kubinyi, *Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején*, Mátyás és a humanizmus, szerkesztette Csukovits Enikő, Budapest 2008, 489. У оригиналу прештампано из: *Humanista műveltség Pannóniában*, szerkesztette István Bartók, László Jankovics, Gábor Kecskeméti, Pécs 2000, 7–26.

сходно школе у иностранству. Најчешћи студиј који је уписиван на европским универзитетима, па су тако и сремски студенти одлазили на те студије, јесте теологија. После завршетка свог високог школовања бавили су се и административним пословима. Стога су им и повераване функције на дворовима краља, жупана, бана или других великаша.[5] У време Анжујаца процветао је и црквени живот, нпр. папа је само потврђивао кандидате за бискупска места, а како су, као што већ поменусмо, превасходно људи блиски цркви били у највећој мери и студенти, паралелни развој образовања и црквеног живота је био логичан.[6]

Најстарије везе Угарске са неким европским универзитетом јесу са оним у Падови. Ова високошколска установа на тлу данашње Италије настала је још 1222. године као универзитет *отцепљен* од оног у Болоњи.[7] Први контакти овог универзитета и средњовековне угарске државе датирају од 1231. године, када су се први угарски високошколци овде уписали. Готово две стотине и педесет студената је од те године па до Мохачке битке и свршетка угарског средњег века уписало Падовански универзитет. Од ових ђака шест је достигло и највише академске титуле, односно, како се у матрикулама каже, *sex lustris vero elapsis etiam lauream doctoralem quidam in ea adeptus est*. У доба краља Жигмунда Луксембуршког, укупно 22 студента из Угарске уписало се у Падову.[8] Међу њима и један сремски препозит, свештеник у Светом Иринеју по имену Андрија, који је у матрикулама назначен под 16. мајем 1379.[9] Он је једини студент из Срема који је у средњем веку студирао на овом италијанском универзитету. Нешто касније, 12. септембра 1405, помиње се у документима ове високошколске установе и сремски бускуп по имену Павле који је одредио једну комисију са задатком да покуша да натера једног студента да врати неке дугове. Радило се о падованском стипендисти по имену Јоханес (Јован), иначе назначеног у матрикули као *de Hungaria*.[10] Овај бискуп се наводи и у попису сремских бискупа и 1410. године. На катедри сремског бискупа наследио је вероватно Тому Лудањија, који је био на челу дијецезе између 1386. и 1400. године.[11]

---

5 Elemér Mályusz, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest 2007, 44–45.

6 Konrád Szántó, *A katolikus egyház története*, I. kötet, Budapest 1983, 521–522.

7 René Aigrain, *Histoire des universités*, Paris 1949, 16, 21.

8 Andreas Veress, *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. Volumen primum 1264–1864*, Budapest 1915, V.

9 A. Veress, *Нав. дело*, 2–3.

10 A. Veress, *Нав. дело*, 6–7.

11 J. Török, *Нав. дело*, 186–187; постоје, међутим, и подаци да се и 1406. помиње још један сремски бискуп, извесни Тома II, можда исти са Лудањијем, вид. Ненад Лемајић, *Хронотакса црквених достојанственика у Срему*, Зборник Музеја Срема 3, Сремска Митровица 1997, 60.



Грб Универзитета у Падови

Вероватно због удаљености и недостатка финансија у Падови је било мало студената из Срема, али ће се тај број знатно повећати у Бечу и Кракову. Универзитету у Кракову универзитет у Падови је био узор, тако да је то још један додатни значај ове италијанске високошколске установе.[12]

Natio Hungarica, односно *мађарска нација*, присутна је на Бечком универзитету од најранијих времена. Она се још 1366. појавила на овом универзитету. Папа Урбан VI је 21. фебруара 1384. дозволио оснивање теолошког факултета у Бечу. Помен људи из наших крајева почиње већ 1389. године, а студенти из Срема до краја средњег века чешће долазе да студирају у Бечу.[13] Укупно 54 студента са подручја данашњих Бачке, Баната и за нас најважнијег Срема долазе у Беч на студије. Међу њима је најбитнији *magister Benedictus de Scheremio*, који је био острогонски каноник. Дакле, био је високи достојанственик најзначајније и најстарије мађарске цркве, која је била и седиште надбискупа и примаса целе Угарске. Поред тога, он је у Паризу стекао и *baccalaureatus* из теологије. У Беч је дошао 1424. године, уписавши се на факултет 13. октобра под ректором Павлом из Беча који је био и *decretum doctoris*. Занимљиво је да овај студент није платио уписнину.[14]

Први студент са ових простора је из средњовековног Думбова, односно Раковца. У питању је Михајло, који је већ 14. априла 1393, под ректором магистром Андријом де Лангенштајном, постао бечки ђак. Потом је из Моровића под ректором магистром Јованом Бервартом из Вилингена, теологом, у Беч на студије дошао октобра 1401. Из данашњег Младенова, односно средњовековног Букина, 1429. године Францискус је дошао да студира у Беч. Двојица Ирижана су се уписала на бечки теолошки факултет. Један је Јован (Johannes de Iregh), уписан 13. октобра 1423. под ректором Томом Ебендорфером де Хазелпаком, магистром слободних вештина и теологом. Овај професор подучавао је и Францискуса из Букина. Други Ирижанин је Ђорђе (Georgius de Ireck), кога матрикуле спомињу као уписаног студента 1449. године, код магистра Николе Аулна, професора теологије.

12 Френсис Дворник, *Словени у европској историји и цивилизацији*, Београд 2001, 217.

13 Károly Schrauf, *Magyarországi tanulók a Bécsi egyetemen*, Budapest 1892, II–III; Matijevics, 1972, 50.

14 K. Schrauf, *Нав. дело*, 58; Matijevics, 1972, 52; Lajoš Matijević, *Studenti sa teritorije današnje Jugoslavije u Beču*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, XV/2, Novi Sad 1972, 733, 739 (даље: L. Matijević, *Studenti*).



Универзитет у Бечу

Матичне књиге из Беча 1425. помињу двојицу Каменичана као студенте. У питању су Аврам Георгијев (Abraham Antonij de Cammancz) и Гргур Јованов (Gregorius Johannis de Kamancz). Уписали су се 13. октобра, обојица код Петра де Пирхенбарта, магистра седам слободних вештина и доктора теологије. Потоњи високошколци из Сремске Каменице су и Андрија, односну Andreas, уписан 1435. код професора теологије из Тејнингена магистра Јохана Гевса, као и Benedictus Franciski 1440, обојица са одредницом de Kamancz. Овај други се 14. априла 1440. године уписао Бечки универзитет код професора Конрада из Халштата, веома образованог, јер је био *arcium et decretorum doctoris* и магистар. И двојица Митровчана – Леонард Себастијанов из Светог Димитрија (de Sancto Demetrio) и Лука из Zawasentdemeter-a, долазе на студије у Беч. Први 13. октобра 1407, а други тачно четири деценије после њега, односно 14. априла 1447. Посебно треба истаћи да је првопоменути Леонард теологију уписао код професора Рутгеријуса Доле, иначе и каноника цркве Светог Стефана у Бечу и жупника у Шрефлингу.[15] Из Баноштора је Franciskus Carpentorij који 1449. почиње да похађа Бечки универзитет. Занимљиво је да је Баноштор био каптол Сремске бискупије, а да су школе и библиотеке биле при каптолима. Само они свештеници који су дошли до титуле магистра из *septem artes liberales*, тј. седам слободних вештина, могли су се надати послу при школи или библиотеци. Они су се махом школовали у иностранству.[16]



Грб Универзитета у Бечу

15 К. Schrauf, *Нав. дело*, 14, 24, 28, 60–61, 85, 90, 101, 185, 195; Matijevics, 1972, 51–52; L. Matijević, *Studenti*, 731–737.

16 К. Schrauf, *Нав. дело*, 109; Matijevics, 1972, 52; E. Mályusz, *Нав. дело*, 95–107.

Извесни Frater Gregorius, петроварадински цистерцит (professus in Petrovaradino), 15. јула 1475. уписао се на универзитет у Бечу, дакако да студира богословске науке.[17] Овај податак је веома важан јер је један од ретких који помиње поименце припаднике самог конвента цистерцитске опатије из Петроварадина.[18] Поред поменутих ђака, у Беч је стигло још седморица студената из Сланкамена у периоду од 1434. до 1468. Два Јована су уписала у Бечу теологију 1434. и 1438, потом Ловро 1442, Даниел 1447, као и Ladislaus Hauvel, чије име матрикуле спомињу 1448. године, када се 13. октобра уписао да студира теологију код професора теологије магистра Јохана Видмана де Динкелшпула. Григорије и Петар из Сланкамена су се уписали 1468, дакле двојица из истог места у једном уписном року. Студенти су се уписивали и код других професора. Један од њих био је Јодоци Вејлер де Хаилпруна, професор слободних вештина, и професор и магистар теологије. Први Јован из Сланкамена је 1434. постао студент једног каноника, иначе доктора седам слободних вештина и медицине, Дитмара Хинтенпраха.[19]

За чак петоро студената се једноставно наводи да су из Срема. Одреднице које у бечким матичним књигама стоје за ове студенте су *de Seremio*, *de Syrimio, de Zeremio*, као и већ поменута *de Scheremio*. Наравно, овде може да буде реч и о онима из Сирмијума, дакле Сремске Митровице, и о онима поред којих се не наводи град. Двојица са оваквом одредницом уписала су бечки теолошки факултет 1414, то су Јаков Јованов и Димитрије, а један по имену Петар 1416. године, док су остали уписивали после 1424, и њихов број је онда знатно мањи. Тако је 1437. Jacobs Schulgo дошао у Беч на студије код професора Јохана Химела де Вајца, професора теологије и слободних вештина, а нешто доцније студент у Бечу је постао Petrus Carum, уписавши се 13. октобра 1449. код ректора професора теологије магистра Фридриха Ешембаха, код кога се уписао и поменути студент из Баноштора. Речени Димитрије из Срема који је 1414. уписао Бечки универзитет дошао је на овај факултет и уписао ректорију под магистром Николом Хеберсдорфом, који је био и доктор медицине и очигледно врло учен човек. Прецизно, нажалост, не можемо знати за све ђаке из ког су места, али очигледно да су у Бечу током XV века сремски студенти били и те како присутни на теолошком факултету, а било је и црквених достојанственика и оних који су достигли високе академске ступњеве. Укупно их је у периоду који смо обрадили

17 Károly Schrauf, *A Bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-től 1630-ig*, Budapest 1902, 124.

18 Ferenc L. Hervay, *Repertorium historicum Ordinis cisterciensis in Hungaria*, Roma, Budapest 1984, 140.

19 K. Schrauf, *Magyarországi tanulók a Bécsi egyetemen*, 79, 85, 92, 102, 104, 187, 197; Matijevics, 1972, 52; K. Schrauf, *A Bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve*, 112.



Јагелонски универзитет у Кракову

било 19 са подручја Срема на универзитету у Бечу. Многи од њих су уписивали факултет код професора који су били врло учени људи, често и двоструки доктори, махом доктори медицине, слободних вештина или теологије, и самим тим били су у прилици да стекну врло високо образовање, не само за оно доба. Крајем средњег века помињу се још неки сремски студенти у Бечу. Један је Јован који на факултет долази 1499, и то међу студентима који су означени као *nobiles*. Године 1512. Бечки универзитет уписала су још два Сремца – један по имену Григорије из Сентмартона, а други Матеј Seremiensis de Camancz, дакле вероватно још један Каменичанин, који се спомиње и као Матеј Хорват.[20] Што се уписнине на универзитет у Бечу тиче, већи део студената из Срема је своју уписнину и платио. Она је махом износила од једног до четири гроша, а уколико неки студент није могао да плати, поред његовог имена у матрикулама стоји *pauper*.

Краков је, после Прага, други универзитет у словенском свету. Казимир Велики га је основао 1364, на њему су била три одсека за канонско и пет за римско право, а с временом је настало и два медицинска одсека, као и једно одељење за слободне вештине (artes liberales). У краљевој оснивачкој повељи гарантује се слобода предавања, модерним речником речено аутономија универзитета. Краљ је Универзитету дао велике поседе и повластице, што је овај универзитет ускоро учинило великим културним и образовним центром средњовековне централне Европе.[21] Из Срема је било свега тројица студената, од преко 2000 колико их је

20 K. Schrauf, *A Bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve*, 60, 85, 166; K. Schrauf, *Magyarországi tanulók a Bécsi egyetemen*, 58, 84, 108–109, 171, 176; Matijevics, 1972, 50–52; L. Matijević, *Studenti*, 732–737.

21 Алексије Јелачић, *Историја Пољске*, Скопље 1933, 25; Petar Rokay, *Kovács Endre, A Krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar-lengyel történetéhez. Függelékben személynevek a Pannoniae luctus-ból, A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi intézete. Akadémiai kiadó, Budapest*, (228 oldal), (illustr). *Előszó a szerzőtól*, Историјски гласник, 2–3, Београд 1966, 224;



Јагелонски универзитет у Кракову – грб

до пропасти угарске средњовековне краљевине припадало мађарској нацији на овом универзитету.[22] Ова тројица студената пореклом из Срема на студије су се уписали већ пред сам свршетак средњега века. Први од њих на Краковском универзитету био је Георгије Геларди из Петроварадина, који је 1500. године дошао у Краков и оставио траг у матичним књигама ове високошколске установе. Године 1508. помиње се у матрикулама извесни Томас из Сусека. Он извесно ове године није уписао факултет, већ могуће нешто раније, јер се још 1504. Томас из Сусека спомиње у матичним књигама Краковског универзитета. Он је 1508. године заузимао високо место consiliarius-a, односно саветника мађарске нације. Једноставније речено, налазио се, на одређени начин, на челу угарских студената те године.[23] Треба напоменути да је ова функција припала само двојици са подручја данашње северне Србије, а средњовековне јужне Угарске. Један је био из Срема, поменути сусечки студент Краковског универзитета. Други наш, колоквијално речено земљак, који је био на челу угарске нације у Кракову био је Пачирац Vicencius Mathei de Pachyr који је био consiliarius између 1516. и 1527. године.[24] Трећи високошколац са простора Срема који је академску каријеру започео на еминентном пољском универзитету био је Јован Петров из Сланкамена. Он је у Краков дошао такође пред сам крај средњег века, 1517, и те године је заведен у списима овог универзитета. Примљен је у Bursa Ungarorum под сениором Димитријем из Шиклоша, који је на Краковском универзитету већ дипломирао из седам слободних вештина. Он је 1511. дошао на факултет а 1519. био је промовисан и за магистра.[25]

Биографије ових људи је готово немогуће реконструисати. Свега за неколицину студената знамо да су даље напредовали. Само име, евентуално место порекла, као и уписнина коју су платили сви су расположиви подаци о сремским

Endre Kovács, *A Krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar-lengyel történethez. Függelékben személynevek a Pannoniae luctus-ból*, Budapest 1964, 11–19; Ф. Дворник, *Нав. дело*, 217.

22 Преглед свих студената из Мађарске код E. Kovács, *Нав. дело*, 44–45.

23 *A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke* 1493-tól 1558-ig. Közli és magyarázza: Dr. Schrauf Károly. Budapest 1893, 8, 64, 70.

24 K. Schrauf, *Magyarországi tanulók a Bécsi egyetemen*, 51.

25 K. Schrauf, *Magyarországi tanulók a Bécsi egyetemen*, 16, 19–20, 45, 80; Matijevics, 1972, 50.

студентима на неким средњовековним универзитетима. Занимљиво је да је релативна већина сремских студената платила одређени новац приликом уписивања на универзитете, што значи да су из бољестојећих породица. За неке смо видели да су били црквена лица, појединци су били угледни на самом универзитету. На основу ректора код којих су одлазили могуће је претпоставити да су добијали добро образовање. Махом су студирали теологију. Оно што на крају можемо закључити јесте да су Сремци који су одлазили на европске универзитете дали сасвим добар допринос културном и просветном развоју средњовековне угарске државе, а појединци су остварили и лепу академску каријеру.

Boris Stojkovski
History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad

STUDENTS FROM SREM IN PADOVA, VIENNA AND KRAKOW IN THE MIDDLE AGES

SUMMARY

Ever since 1386, when the first student from Srem went to Padova, students from Srem went to study in this Italian town, as well as in universities in Vienna and Krakow. Name of the student, perhaps the place of origin, as well as scholarship fees are mostly the only bits of information about students from Srem in these three medieval universities. These data can be found in registers, that is, matriculas. What is interesting is that a relative majority of students from Srem paid a certain amount when they enrolled into these universities, which means that they either came from prosperous families, or that someone paid for their education, be it church or citizens. Certain students from Srem actually were members of clergy. One of the students was actually a provost, another was a monk from a Cistercian abbey from Petrovaradin, as well as another one who reached the position of canon in Esztergomi in Hungary. On the other hand, some were respectable at universities among their Hungarian colleagues. Almost all f them studied theological sciences. Some earned high academic titles in other fields. Based on the names of rectors they went to, it is possible to presume that they acquired good education. What we can conclude generally in the end is that students from Srem who went to European universities, all in all, contributed significantly to the cultural and educative development of the medieval Hungarian state, and some individuals accomplished a respectable academic career.

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Олга Зиројевић
Историјски институт – Београд

ТРИ ПОЈМА ИЗ ОСМАНСКЕ БАШТИНЕ

Сажетак: У раду ауторка даје објашњење значења, етимологију и историјски развитак три „балканска турцизма": чамац, ћорсокак и ракија. Ове речи пореклом су из турског или арапског језика, али су настале на балканским просторима на којима су данас одомаћене.

Кључне речи: турцизми, Балкан, чамац, ћорсокак, ракија.

ЧАМАЦ

Међу на нашем простору сковане турске речи – иначе непознате данас у овом језику – спада, уз кошаву (а има их још), и чамац. Тачније, у питању је дем. облик од турске речи *čat*, што значи јела, смрека, бор, али, то је, такође, био и назив за једну врсту мањег речног бродића који је некада пловио Дунавом и другим нашим рекама.

„Чамови се зову – каже прота Матија Ненадовић – оне лађе откривене, што из Босне дрва у Београд возе". Пишући о Милисаву Чамџији из Борка Милан Ђ. Милићевић, етнограф, историчар и приповедач, објашњава: „Чамџије су се звали они људи који су вукли лађе на конопцу, и Милисав је, кажу, прозван за то, што је неко време превозио људе преко Саве у чамцу". Иначе, међу пловилима на Сави и Дунаву, у XVIII и XIX веку, помињу се, уз корабе, чунове и друге, још *чамуље* и *чамци.* А сходно, опет, *Лексици рибарства*, чамац је „врста превозног средства које се употребљава приликом ловљења тзв. великим алатом..." Ту се истиче и разлика између чамца и чуна „зато што у чамац иду двоје, а са чуном иде један".

Уз дем. облик *чамац* постоје још облици *чамче*, *чамчић*, *чамић* („Осјећао сам

како се мени и моме малом... чамчићу приближава неодгодиво... потонуће"). Ту су и ауг. и пеј. *чамчина* („Хоће ли... скелеџија дотерати бар чамчину"). Па изведенице: *чамчани* – који се односи на чамац; *чамџијин*, *чамџијски* – који припада чамџији, који се односи на чамџије; *чамов* – који се односи на чам, који је од чама, јелов; *чамовина* – јеловина, уопште дрво четинара („Даске су још мирисале на свежу чамовину").

Данас се у турском чамац зове кајик, а то је, опет, „наш" кајак.

Треба поменути и да је турцизам *чамац* потиснуо балтословенски свесловенски термин из прасловенског доба *čип* међу занатске термине, у терминологију ткачког заната. У свом првобитном значењу *чун* – који је, како је већ истакнуто, мањи од чамца, а добијао се дубљењем дебла (храста, бреста, врбе, тополе) – много се мање користи.

Ова свесловенска културна реч јавља се, поменимо и то, као позајмљеница, у албанском, аустријско-немачком, мађарском и румунском језику.

ЋОРСОКАК

У литератури, али још више у новинарству (и то не само код нас) тешко се краће, јасније и очигледније може описати безизлазан положај без помоћи балканског турцизма *ćorsokak*. Па тако и питања, и закони, и појединци, и земље, па чак и свет, улазе у ћорсокак или се већ у њему налазе.

И градови имају своје ћорсокаке, а од њих је све и почело. А почело је одавно. На слепе улице, односно улице без излаза на крају – јер то је буквалан превод турске сложенице – наилази се још у градовима Старог истока (општи назив за најстарији период људске историје и цивилизације на подручју предњег истока). Оне су, како то сведоче ископине, отварале прилаз кући, што наводи на закључак да је вероватно већ тада важио кодекс понашања који је штитио приватну сферу.

Исламско право види слепу улицу као заједнички приватни посед суседа са одговарајућим ограничењима коришћења. Тако слепа улица припада, у неку руку, приватном домену куће над којим је јавно право располагања замашно ограничено. С правом је, значи, указано на то да је ова организација градског простора била само одраз одговарајућег кодекса понашања људских група – кодекса који штити приватност и који не налазимо ни у градовима класичне антике ни у оним средњовековне Европе.

Укратко, слепе улице углавном не представљају резултат једног неуређеног,

неконтролисаног раста, већ, напротив, свесно су биле планиране и првобитно нису биле слепе.

РАКИЈА

Балкански турцизам арапског порекла. Наводећи „турске и друге источанске речи у нашем језику" Ђорђе Поповић Даничар посветиће ракији дужу белешку: „од арапскога *a'raki*, обично у турском *ra'ki*, паљинка (мађ. *palinka*); у арапском *arak* рећи ће знојење, зној, сок што излази из чега кад се стисне или притисне; *arak* зову у источној Инђији (Индији) јако пиће, које пеку од ориза, а зову га и *raki"*.

Ракија (арап. *'araq* – зној, влага (у зиду), јако испарење) коју су Арапи добијали од палминог сока и преврелог пиринча позната је у Европи од почетка XVI века посредством Португалаца, Холанђана и Енглеза, након оснивања њихових колонија у источној Индији и на Малајском архипелагу. Код нас је стигла нешто раније, преко Турака – отуда и облик *raki*. У записима уз дело Константина Филозофа помиње се као *вино жежено*. Од XVI века јавља се у народним песмама, најчешће заједно са вином, као једино пиће јунака („Па он пије вино и ракију").

Реч има доста изведеница; дем. односно ауг. и пеј. облик: *ракијица*, *ракица;* па *ракијетина*, *ракијешина*, *ракијчина*, *ракичина*, *ракиштина. Ракијаш* је онај који радо пије ракију, одаје се ракији, а жена ракијаш – *ракијашица.* Онај који *ракија* звао се и *ракијара*, а онај који пече, производи ракију је *ракиција*, али, такође, и љубитељ ракије. *Ракициница* је зграда у којој се пече ракија, пекара. А тако се зове и крчма у којој се продаје и пије ракија. Исто значење има и реч *ракијашница*, као и *ракијана.*

Ту су и глаголи: *ракијати* – пити ракију, обично у већој количини, чешће („Сељаци посједали око дугачког стола, ракијају"), а *ракијарити* – *ракијати*, обично пити на туђ рачун. Придеви: *ракијав* – натопљен ракијом или испарењем од ње; *ракијаст* – који има укус, мирис ракије; *ракијски* – који је намењен за ракију, у коме се држи, производи, пече ракија (ракијска чаша, буре, казан) и *ракијашки* – који се односи на ракијаше. *Ракијан* – у којем је или у чему је била ракија.

Olga Zirojević
History Institute – Belgrade

THREE TERMS FROM THE OTTOMAN HERITAGE

SUMMARY

The words čamac (boat), ćorsokak (dead end street) and rakija (traditional alcoholic drink resembling brandy), which are widespread in the Serbian language today are Turkish and Arabic in origin. What is characteristic of these words is that they emerged in the region of the Balkans during the Ottoman reign and that they remained in use in the said region, whereas in the Turkish language today they are either dropped from use or have entirely different form. The word čamac has its origins in the Turkish work čam, which refers to the coniferous trees like silver fir, spruce or pine. This word gradually replaced the Slavic word čun. The word ćorsokak refers to difficult position, its origins are in the Old East and it entered our region after the Ottoman conquests. The word rakija is also Arabic in origin, but it entered our region in its Turkish form "raki", since the 16th century it has been mentioned in poems of the Serbian folklore.

Горан Васин
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

МАНАСТИРИ КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ ПО ФИНАНСИЈСКОМ ПРОРАЧУНУ ЗА 1902. ГОДИНУ

Сажетак: Из прелиминарног рачуна манастира Карловачке митрополије за годину 1902, јасно се може сагледати економско стање ових светиња Српске православне цркве. Документ је сачињен у оквиру припрема за Црквено-народни сабор који је био заказан за мај 1902. Саборски одбор је на тај начин покушао да на транспарентан начин покаже резултате свог управљања Митрополијом у периоду 1897-1901.

Кључне речи: манастири, Фрушка гора, Карловачка митрополија, приходи, расходи, патријарх Георгије Бранковић.

Саборски одбор који је именован на Црквено-народном сабору 1897. имао је тежак задатак да финансије Карловачке митрополије очува, као и у претходном петогодишњем периоду, у суфициту. Многобројне тешкоће са којима се током периода 1897–1902. Одбор ухватио у коштац утицале су директно на финансије Митрополије. Патријарх Георгије Бранковић је пролазио кроз најтежи период свог управљања Српском црквом. Сукоб са председником угарске владе бароном Банфијем довео је до озбиљних потреса у функционисању Цркве. Српском првојерарху се јавила опозиција и унутар цркве, али и на плану политичке борбе у виду Радикалне странке. Свакодневно на страницама *Заставе* могли су се читати натписи о финансијским проневерама патријарха Бранковића. Пуних десет година, до патријархове смрти 1907, борба радикала са јерархијом није јењавала. Чланови Саборског одбора имали су доста проблема да одрже ред међу свештеницима и монасима, од којих је део отворено стао на страну радикала. Огромна имовина којом су управљали манастири Карловачке митрополије често је несавесно вођена и од стране самих архимандрита. Манастирске шуме

или воденице неретко су даване у подзакуп или су продаване без одлуке Одбора и патријарха.[1]

Према овом извештају јасно се да видети да су многи манастири поседовали знатну непокретну имовину, од које су убирали велике приходе. Тако можемо манастире поделити у више група. Најбогатији манастири по овом прорачуну (приходи од 950 до 11.000 круна) били су Гргетег, Крушедол, Врдник, Св. Ђурађ и Бездин који су остварили знатне приходе од своје непокретне имовине.[2] На другом месту истичемо манастире који су остваривали мање приходе (до 300 круна): Беочин, Бешеново, Јазак, Кувеждин са Дившом, Мала Ремета, Привина глава, Хопово, Шишатовац и Ковиљ. Трећа група су манастири који не остварују приход, али који завршавају годину без расхода, на статусу нула: Фенек, Бођани, Грабовац, Војловица, Златица, Месић, Гомирје, Лепавина, Ораховица и Пакра. Сумарно према извештајима Саборског одбора финансије Митрополије, у делу који се односи на манастире, биле су у вишку (суфициту) за годину 1902. Овај прорачун, сматрамо, представља важан поглед на финансије Митрополије уочи Сабора из 1902. Период 1902–1910. представља еру владавине радикала фондовима Митрополије, што је тема за посебну студију.

Документ смо пронашли у фонду Саборски Одбор, Архива САНУ у Сремским Карловцима (С. О. 8046/2112, 1901) и он у целости гласи:

---

1 Вид.: Мата Косовац, *Српска православна митрополија Карловачка по попису из 1905*, Сремски Карловци 1910; Никола Гавриловић, *Карловачка богословија (1794–1920)*, Сремски Карловци 1984; Никола Гаћеша, *Српске новчане установе у другој половини XIX и почетком XX века у Хрватској и Славонији*, Зборник о Србима у Хрватској, књ. 4, Београд 1999; Душан Н. Петровић, *Патријарх Георгије Бранковић, животопис и рад на црквеној просвети*, Нови Сад 2005; Димитрије Руварац, *Савремени чланци*, IV, Сремски Карловци 1910; Горан Васин, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба 1890–1907*, рукопис магистарског рада.

2 Треба истаћи чињеницу да многи од манастира нису имали у власништву циглане, кречане, дрваре или велике количине земље под воћем и пашњацима, што је умањило њихове финансијске способности.

ПРЕГЛЕД ПРЕЛИМИНАРНОГ ПРИХОДА И РАСХОДА МАНАСТИРСКИХ ДОБАРА ЗА ГОДИНУ 1902.

БЕОЧИН

Приход

1. Од цркве--
2. Од милостиње--
3. Од парохије--
4. Од сточарства-- 2.000
5. Од шума-- 104.000
6. Од кошница-- 80
7. Од крчме--
8. Од креча и камена-- 1.900
9. Од воденица-- 151,20
10. Од винограда и виногр. десетка-- 4.000
11. Од воћа и шљивика-- 620
12. Од земље (аренда и попаша)-- 4.656
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита-- 600
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 11.394,88
18. Од различија-- 1.000
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 36.802,08

Расход

1. На цркву-- 570
2. На братство и ђаке-- 4.608
3. На репарацију цркве и здања-- 2.250
4. На шуму-- 1.250

5. На виноград и подрум-- 3.600
6. На сенокос жетву и усев-- 2.000
7. На воћњак и врт-- 700
8. На пчеларство-- 180
9. На крчму--
10. На воденицу--
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 2.200
14. На чељад-- 4.928
15. На шталу и марву-- 2.740
16. На данак државни и општински-- 3.160
17. На канцеларију и библиотеку-- 1.560
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовања-- 600
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 450
22. На наплату дугова--
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 790
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве-- 1.000
26. На милостињу-- 500
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 2.400
28. На епархијски фонд-- 180
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 700

Укупно-- 36.438
Сувишак-- 364,08

БЕШЕНОВО

Приход

1. Од цркве-- 50
2. Од милостиње--
3. Од парохије--

4. Од сточарства-- 1.440
5. Од шума-- 7.120
6. Од кошница--
7. Од крчме--
8. Од креча и камена--
9. Од воденица--
10. Од винограда и виногр. десетка-- 1.120
11. Од воћа и шљивика-- 3.110
12. Од земље (аренда и попаша)-- 10.440
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 2.219,78
18. Од различија-- 150
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 25.649,78

Расход

1. На цркву-- 91
2. На братство и ђаке-- 2.100
3. На репарацију цркве и здања-- 1.174
4. На шуму-- 2.744
5. На виноград и подрум-- 1.225,20
6. На сенокос жетву и усев-- 3.742,70
7. На воћњак и врт-- 1.062,08
8. На пчеларство-- 200
9. На крчму--
10. На воденицу-- 32
11. На копање креча и камена-- 42
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 1.811,40
14. На чељад-- 3.140
15. На шталу и марву-- 1.705

16. На данак државни и општински-- 1.610
17. На канцеларију и библиотеку-- 270
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 510
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 620
22. На наплату дугова-- 500
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 296
24. На подизање економ. зграда-- 1.120
25. На набаву теглеће марве--
26. На милостињу-- 210
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 240
28. На епархијски фонд-- 70
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 1.130

Укупно-- 25. 645,38
Сувишак-- 4,40

ВЕЛИКА РЕМЕТА

Приход

1. Од цркве-- 12
2. Од милостиње--
3. Од парохије--
4. Од сточарства-- 2.488
5. Од шума-- 330
6. Од кошница--
7. Од крчме--
8. Од креча и камена--
9. Од воденица-- 320
10. Од винограда и виногр. десетка--
11. Од воћа и шљивика--
12. Од земље (аренда и попаша)-- 16.392
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита-- 240

15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 762,64
18. Од различија-- 190,64
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 20.735,08

Расход

1. На цркву-- 132
2. На братство и ђаке-- 2.620
3. На репарацију цркве и здања-- 1.950
4. На шуму-- 170
5. На виноград и подрум-- 1.600
6. На сенокос жетву и усев-- 3.621,20
7. На воћњак и врт-- 240
8. На пчеларство-- 134
9. На крчму--
10. На воденицу-- 60
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 1.260
14. На чељад-- 2.120
15. На шталу и марву-- 832
16. На данак државни и опћински-- 1.626,03
17. На канцеларију и библиотеку-- 150,20
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 280
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 557,65
22. На наплату дугова-- 872
23. На инвестицију (унапређење њива)--
24. На подизање економ. зграда-- 1.780
25. На набаву теглеће марве--
26. На милостињу-- 60

27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 350
28. На епархијски фонд-- 50
29. На различије и непредвић. трошкове-- 270

Укупно-- 20.735,08
Сувишак--

ВРДНИК

Приход

1. Од цркве-- 400
2. Од милостиње-- 40
3. Од парохије--
4. Од сточарства-- 1.600
5. Од шума-- 10.000
6. Од кошница--
7. Од крчме 3.300--
8. Од креча и камена--
9. Од воденица-- 240
10. Од винограда и виногр. десетка--
11. Од воћа и шљивика-- 2.240
12. Од земље (аренда и попаша)-- 6.554
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 1.484,48
18. Од различија-- 500
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 26.358,48

Расход

1. На цркву-- 642
2. На братство и ђаке-- 1.640
3. На репарацију цркве и здања-- 450
4. На шуму-- 2.234
5. На виноград и подрум-- 2.800
6. На сенокос жетву и усев-- 2.800
7. На воћњак и врт-- 820
8. На пчеларство-- 96
9. На крчму-- 2.096
10. На воденицу-- 90
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 1.850
14. На чељад-- 3.048
15. На шталу и марву-- 630
16. На данак државни и општински-- 2.424
17. На канцеларију и библиотеку-- 220
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 300
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 379,91
22. На наплату дугова--
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 100
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве--
26. На милостињу-- 160
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 220
28. На епархијски фонд-- 70
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 1.940

Укупно-- 25.009,91
Сувишак-- 1.348,57

ГРГЕТЕГ

Приход

1. Од цркве-- 30
2. Од милостиње--
3. Од парохије--
4. Од сточарства-- 2.130
5. Од шума 3.800--
6. Од кошница--
7. Од крчме--
8. Од креча и камена--
9. Од воденица--
10. Од винограда и виногр. десетка-- 2.780
11. Од воћа и шљивика--
12. Од земље (аренда и попаша)-- 57.981,50
13. Од сена и сламе-- 1.520
14. Од риболова и рита-- 480
15. Од пила--
16. Од цигљане-- 1.150
17. Од интереса-- 3.067,42
18. Од различија-- 200
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 73.138,92

Расход

1. На цркву-- 8.150
2. На братство и ђаке-- 5.100
3. На репарацију цркве и здања-- 2.600
4. На шуму-- 610
5. На виноград и подрум-- 2.165
6. На сенокос жетву и усев-- 9.860
7. На воћњак и врт--
8. На пчеларство--

9. На крчму--
10. На воденицу--
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 2.250
14. На чељад-- 7.828
15. На шталу и марву-- 3.790
16. На данак државни и општински-- 11.052,46
17. На канцеларију и библиотеку-- 862
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 300
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 1.660
22. На наплату дугова--
23. На инвестицију (унапређење њива)--
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве--
26. На милостињу-- 800
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 3.770
28. На епархијски фонд--
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 1.262

Укупно-- 62.059,46
Сувишак-- 11.079,46

ЈАЗАК

Приход

1. Од цркве-- 50
2. Од милостиње--
3. Од парохије--
4. Од сточарства-- 4.200
5. Од шума-- 5.950
6. Од кошница--
7. Од крчме--

8. Од креча и камена-- 800
9. Од воденица--
10. Од винограда и виногр. десетка-- 1.370,92
11. Од воћа и шљивика-- 2.000
12. Од земље (аренда и попаша)-- 11.600
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 640
18. Од различија-- 200
19. Од кућне аренде-- 144
20. Од монашке школе--

Укупно-- 26.954,92

Расход

1. На цркву-- 320
2. На братство и ђаке-- 2.126
3. На репарацију цркве и здања-- 3.450
4. На шуму-- 990
5. На виноград и подрум-- 1.232
6. На сенокос жетву и усев-- 3.068
7. На воћњак и врт-- 700
8. На пчеларство-- 170
9. На крчму--
10. На воденицу--
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 1.500
14. На чељад-- 3.424
15. На шталу и марву-- 2.520
16. На данак државни и опћински-- 2.352,88
17. На канцеларију и библиотеку-- 232
18. На цигљану--
19. На пиле--

20. На путовање-- 200
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 741,88
22. На наплату дугова-- 2.280
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 70
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве--
26. На милостињу-- 200
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 200
28. На епархијски фонд-- 50
29. На различије и непредвић. трошкове-- 1.000

Укупно-- 26.826,76
Сувишак-- 128,16

КРУШЕДОЛ

Приход

1. Од цркве-- 80
2. Од милостиње--
3. Од парохије-- 400
4. Од сточарства--
5. Од шума--
6. Од кошница--
7. Од крчме--
8. Од креча и камена--
9. Од воденица-- 390
10. Од винограда и виногр. десетка--
11. Од воћа и шљивика-- 600
12. Од земље (аренда и попаша)-- 57.400
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита-- 200
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 3.744,48
18. Од различија--

19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 62.814,48

Расход

1. На цркву-- 120
2. На братство и ђаке-- 6.960
3. На репарацију цркве и здања-- 6.500
4. На шуму-- 748
5. На виноград и подрум-- 3.710
6. На сенокос жетву и усев-- 2.530
7. На воћњак и врт-- 705
8. На пчеларство-- 140
9. На крчму--
10. На воденицу-- 300
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 5.548
14. На чељад-- 5.179,20
15. На шталу и марву-- 3.518
16. На данак државни и општински-- 15.200
17. На канцеларију и библиотеку-- 500
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 800
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 370,27
22. На наплату дугова--
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 280
24. На подизање економ. зграда-- 800
25. На набаву теглеће марве--
26. На милостињу-- 800
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 4.000
28. На епархијски фонд-- 240
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 2.780

Укупно-- 61.728,47
Сувишак-- 1.086,01

КУВЕЖДИН И ЂИПША

Приход

1. Од цркве-- 50
2. Од милостиње--
3. Од парохије--
4. Од сточарства-- 4.220
5. Од шума-- 4.940
6. Од кошница-- 160
7. Од крчме--
8. Од креча и камена-- 5.800
9. Од воденица-- 160
10. Од винограда и виногр. десетка-- 1.800
11. Од воћа и шљивика-- 692
12. Од земље (аренда и попаша)-- 16.738,39
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 7.520
18. Од различија-- 200
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 42.280,39

Расход

1. На цркву-- 200
2. На братство и ђаке-- 4.600
3. На репарацију цркве и здања-- 4.700
4. На шуму-- 1.028
5. На виноград и подрум-- 1.190

6. На сенокос жетву и усев-- 3.962
7. На воћњак и врт-- 608
8. На пчеларство-- 70
9. На крчму--
10. На воденицу-- 120
11. На копање креча и камена-- 1.540
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 4.700
14. На чељад-- 4.648
15. На шталу и марву-- 2.560
16. На данак државни и општински-- 3.740
17. На канцеларију и библиотеку-- 480
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 600
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 1.460
22. На наплату дугова--
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 2.350
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве-- 810
26. На милостињу-- 280
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 1.600
28. На епархијски фонд-- 150
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 800

Укупно-- 42.196
Сувишак-- 84,39

МАЛА РЕМЕТА

Приход

1. Од цркве-- 50
2. Од милостиње-- 10
3. Од парохије--
4. Од сточарства-- 650

5. Од шума-- 300
6. Од кошница--
7. Од крчме--
8. Од креча и камена--
9. Од воденица-- 60
10. Од винограда и виногр. десетка--
11. Од воћа и шљивика-- 2.600
12. Од земље (аренда и попаша)-- 6.600
13. Од сена и сламе-- 800
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 1.712,98
18. Од различија-- 280
19. Од кућне аренде-- 80
20. Од монашке школе--

Укупно-- 13.142,98

Расход

1. На цркву-- 170
2. На братство и ђаке-- 1.400
3. На репарацију цркве и здања-- 400
4. На шуму-- 100
5. На виноград и подрум-- 1.000
6. На сенокос жетву и усев-- 2.060
7. На воћњак и врт-- 420
8. На пчеларство-- 66
9. На крчму--
10. На воденицу-- 20
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 1.200
14. На чељад-- 1.564
15. На шталу и марву-- 140
16. На данак државни и опћински-- 2.245,20

17. На канцеларију и библиотеку-- 110
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 300
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 375
22. На наплату дугова--
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 100
24. На подизање економ. зграда-- 600
25. На набаву теглеће марве--
26. На милостињу-- 80
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 520
28. На епархијски фонд-- 70
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 144

Укупно-- 13.084,20
Сувишак-- 58,78

ПРИВИНА ГЛАВА

Приход

1. Од цркве-- 40
2. Од милостиње-- 20
3. Од парохије-- 20
4. Од сточарства-- 900
5. Од шума-- 2.000
6. Од кошница--
7. Од крчме--
8. Од креча и камена--
9. Од воденица-- 400
10. Од винограда и виногр. десетка-- 3.350
11. Од воћа и шљивика-- 300
12. Од земље (аренда и попаша)-- 8.000
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--

16. Од цигљане-- 2.000
17. Од интереса-- 3.460
18. Од различија-- 400
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 20.890

Расход

1. На цркву-- 30
2. На братство и ђаке-- 1.700
3. На репарацију цркве и здања-- 400
4. На шуму-- 600
5. На виноград и подрум-- 1.600
6. На сенокос жетву и усев-- 1.750
7. На воћњак и врт-- 300
8. На пчеларство-- 60
9. На крчму-- 200
10. На воденицу-- 150
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит-- 40
13. На кућу и кухињу-- 2.000
14. На чељад-- 3.200
15. На шталу и марву-- 600
16. На данак државни и општински-- 3.200
17. На канцеларију и библиотеку-- 400
18. На цигљану-- 150
19. На пиле-- 40
20. На путовање-- 300
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 790
22. На наплату дугова--
23. На инвестицију (унапређење њива)--
24. На подизање економ. зграда-- 760
25. На набаву теглеће марве-- 600
26. На милостињу-- 200
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 1.000

28. На епархијски фонд-- 180
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 600

Укупно-- 20.850
Сувишак-- 40

ФЕНЕК

Приход

1. Од цркве-- 100
2. Од милостиње-- 30,80
3. Од парохије--
4. Од сточарства-- 2.390
5. Од шума--
6. Од кошница-- 32
7. Од крчме-- 1.872
8. Од креча и камена--
9. Од воденица--
10. Од винограда и виногр. десетка--
11. Од воћа и шљивика--
12. Од земље (аренда и попаша)-- 11.254
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане-- 1.600
17. Од интереса-- 216
18. Од различија-- 100
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 17.594,80

Расход

1. На цркву-- 60

2. На братство и ђаке-- 1.616
3. На репарацију цркве и здања-- 1.000
4. На шуму-- 100
5. На виноград и подрум-- 1.200
6. На сенокос жетву и усев-- 1.800
7. На воћњак и врт-- 400
8. На пчеларство-- 45
9. На крчму-- 1.610
10. На воденицу--
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 800
14. На чељад-- 1.788
15. На шталу и марву-- 100
16. На данак државни и општински-- 1.526
17. На канцеларију и библиотеку-- 80
18. На цигљану-- 1.131,80
19. На пиле--
20. На путовање-- 200
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 538
22. На наплату дугова—3.000
23. На инвестицију (унапређење њива)--
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве--
26. На милостињу-- 80
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 250
28. На епархијски фонд-- 70
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 200

Укупно-- 17.594,80
Сувишак--

ХОПОВО

Приход

1. Од цркве-- 75
2. Од милостиње--
3. Од парохије--
4. Од сточарства-- 320
5. Од шума-- 10.160
6. Од кошница--
7. Од крчме-- 360
8. Од креча и камена-- 1.000
9. Од воденица-- 200
10. Од винограда и виногр. десетка-- 3.500
11. Од воћа и шљивика--
12. Од земље (аренда и попаша)-- 22.900
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 4.768,10
18. Од различија-- 100
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 43.383,10

Расход

1. На цркву-- 300
2. На братство и ђаке-- 2.660
3. На репарацију цркве и здања-- 4.040
4. На шуму-- 324
5. На виноград и подрум-- 2.670
6. На сенокос жетву и усев-- 4.000
7. На воћњак и врт-- 270
8. На пчеларство-- 100

9. На крчму-- 500
10. На воденицу--
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит-- 600
13. На кућу и кухињу-- 2.500
14. На чељад-- 4.860
15. На шталу и марву-- 1.300
16. На данак државни и општински-- 4.098,67
17. На канцеларију и библиотеку-- 300
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 400
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 883,99
22. На наплату дугова-- 5.952,60
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 2.660
24. На подизање економ. зграда-- 1.200
25. На набаву теглеће марве-- 1.600
26. На милостињу-- 50
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 800
28. На епархијски фонд-- 130
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 1.180

Укупно-- 43.379,26
Сувишак-- 3.84

ШИШАТОВАЦ

Приход

1. Од цркве-- 100
2. Од милостиње-- 10
3. Од парохије-- 20
4. Од сточарства-- 1.180
5. Од шума-- 2.515
6. Од кошница-- 30
7. Од крчме--

8. Од креча и камена--
9. Од воденица-- 600
10. Од винограда и виногр. десетка--
11. Од воћа и шљивика-- 300
12. Од земље (аренда и попаша)-- 20.532
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 520
18. Од различија-- 580
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 26.387

Расход

1. На цркву-- 140
2. На братство и ђаке-- 3.200
3. На репарацију цркве и здања-- 400
4. На шуму-- 280
5. На виноград и подрум-- 1.130
6. На сенокос жетву и усев-- 2.300
7. На воћњак и врт-- 300
8. На пчеларство-- 90
9. На крчму--
10. На воденицу--
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 1.100
14. На чељад-- 3.800
15. На шталу и марву-- 300
16. На данак државни и опћински-- 3.338
17. На канцеларију и библиотеку-- 200
18. На цигљану--
19. На пиле--

20. На путовање-- 400
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 990
22. На наплату дугова-- 4.490
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 150
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве-- 1.600
26. На милостињу-- 120
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 400
28. На епархијски фонд-- 70
29. На различије и непредвић. трошкове-- 1.500

Укупно-- 26.358
Сувишак-- 29

БОЂАНИ

Приход

1. Од цркве-- 80
2. Од милостиње-- 20
3. Од парохије-- 660
4. Од сточарства-- 320
5. Од шума-- 2.000
6. Од кошница--
7. Од крчме-- 272
8. Од креча и камена--
9. Од воденица-- 120
10. Од винограда и виногр. десетка-- 300
11. Од воћа и шљивика-- 500
12. Од земље (аренда и попаша)-- 3.080
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 102,60
18. Од различија-- 40

19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 7.494,60

Расход

1. На цркву-- 80
2. На братство и ђаке-- 1.600
3. На репарацију цркве и здања-- 100
4. На шуму-- 172,47
5. На виноград и подрум-- 250
6. На сенокос жетву и усев-- 300
7. На воћњак и врт-- 80
8. На пчеларство--
9. На крчму--
10. На воденицу-- 50
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 300
14. На чељад-- 1.378
15. На шталу и марву-- 160
16. На данак државни и општински-- 1.060
17. На канцеларију и библиотеку-- 95
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 150
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 360
22. На наплату дугова-- 1027
23. На инвестицију (унапређење њива)--
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве--
26. На милостињу-- 25
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 100
28. На епархијски фонд--
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 207,13

Укупно-- 7.494,60
Сувишак--

КОВИЉ

Приход

1. Од цркве-- 50
2. Од милостиње--
3. Од парохије--
4. Од сточарства-- 2.000
5. Од шума--
6. Од кошница-- 100
7. Од крчме--
8. Од креча и камена--
9. Од воденица--
10. Од винограда и виногр. десетка--
11. Од воћа и шљивика-- 50
12. Од земље (аренда и попаша)-- 45.800
13. Од сена и сламе-- 1.000
14. Од риболова и рита-- 4.000
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 327,20
18. Од различија--
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 53.327,10

Расход

1. На цркву-- 300
2. На братство и ђаке-- 4.000
3. На репарацију цркве и здања-- 2.000

4. На шуму-- 800
5. На виноград и подрум-- 2.000
6. На сенокос жетву и усев-- 3.600
7. На воћњак и врт-- 600
8. На пчеларство-- 100
9. На крчму--
10. На воденицу--
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 3.000
14. На чељад-- 5.000
15. На шталу и марву-- 800
16. На данак државни и општински-- 6.000
17. На канцеларију и библиотеку-- 400
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 500
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 1.500
22. На наплату дугова-- 18.560
23. На инвестицију (унапређење њива)--
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве-- 1.300
26. На милостињу-- 700
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 1.200
28. На епархијски фонд-- 200
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 600

Укупно-- 53.160
Сувишак-- 167,10

ГРАБОВАЦ

Приход

1. Од цркве--
2. Од милостиње--

3. Од парохије-- 1.500
4. Од сточарства-- 400
5. Од шума-- 500
6. Од кошница--
7. Од крчме--
8. Од креча и камена--
9. Од воденица--
10. Од винограда и виногр. десетка--
11. Од воћа и шљивика--
12. Од земље (аренда и попаша)-- 2.982
13. Од сена и сламе-- 800
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 481,20
18. Од различија--
19. Од кућне аренде-- 80
20. Од монашке школе--

Укупно-- 6.734,20

Расход

1. На цркву--
2. На братство и ђаке-- 568
3. На репарацију цркве и здања-- 100
4. На шуму-- 137,60
5. На виноград и подрум-- 300
6. На сенокос жетву и усев-- 380
7. На воћњак и врт-- 40
8. На пчеларство--
9. На крчму--
10. На воденицу--
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 830
14. На чељад-- 716

15. На шталу и марву-- 300
16. На данак државни и општински-- 803,60
17. На канцеларију и библиотеку-- 30
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 200
21. На обезбеђење против елем. непогода--
22. На наплату дугова-- 2.088
23. На инвестицију (унапређење њива)--
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве--
26. На милостињу--
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 50
28. На епархијски фонд--
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 200

Укупно-- 6.743,20
Сувишак--

ВОЈЛОВИЦА

Приход

1. Од цркве-- 120
2. Од милостиње--
3. Од парохије--
4. Од сточарства--
5. Од шума-- 2.000
6. Од кошница--
7. Од крчме--
8. Од креча и камена--
9. Од воденица--
10. Од винограда и виногр. десетка--
11. Од воћа и шљивика--
12. Од земље (аренда и попаша)-- 31.200
13. Од сена и сламе--

14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 54
18. Од различија--
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 33.374

Расход

1. На цркву-- 80
2. На братство и ђаке-- 3.490
3. На репарацију цркве и здања-- 300
4. На шуму-- 880
5. На виноград и подрум---
6. На сенокос жетву и усев--
7. На воћњак и врт--
8. На пчеларство--
9. На крчму--
10. На воденицу--
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 3.200
14. На чељад-- 1.392
15. На шталу и марву-- 900
16. На данак државни и општински-- 13.000
17. На канцеларију и библиотеку-- 200
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 250
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 110
22. На наплату дугова-- 6.809
23. На инвестицију (унапређење њива)--
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве--

26. На милостињу-- 1.240
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 800
28. На епархијски фонд-- 323
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 400

Укупно-- 33.374
Сувишак--

ЗЛАТИЦА

Приход

1. Од цркве-- 250
2. Од милостиње--
3. Од парохије--
4. Од сточарства--
5. Од шума--
6. Од кошница--
7. Од крчме-- 200
8. Од креча и камена--
9. Од воденица--
10. Од винограда и виногр. десетка-- 150
11. Од воћа и шљивика--
12. Од земље (аренда и попаша)-- 1.850
13. Од сена и сламе-- 100
14. Од риболова и рита-- 30
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 306
18. Од различија-- 1.200
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 4.086

Расход

1. На цркву-- 70
2. На братство и ђаке-- 800
3. На репарацију цркве и здања-- 10
4. На шуму--
5. На виноград и подрум-- 190
6. На сенокос жетву и усев--
7. На воћњак и врт-- 20
8. На пчеларство--
9. На крчму--
10. На воденицу--
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 850
14. На чељад-- 400
15. На шталу и марву-- 319
16. На данак државни и општински-- 1.050
17. На канцеларију и библиотеку-- 90
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 40
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 50
22. На наплату дугова--
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 100
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве--
26. На милостињу-- 5
27. На мон. школу и др. просветне сврхе--
28. На епархијски фонд-- 37
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 55

Укупно-- 4.086
Сувишак--

МЕСИЋ

Приход

1. Од цркве--
2. Од милостиње--
3. Од парохије--
4. Од сточарства--
5. Од шума-- 2.200
6. Од кошница--
7. Од крчме--
8. Од креча и камена--
9. Од воденица--
10. Од винограда и виногр. десетка-- 30
11. Од воћа и шљивика--
12. Од земље (аренда и попаша)-- 6.000
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 9.627,74
18. Од различија--
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 17.857,74

Расход

1. На цркву--
2. На братство и ђаке--
3. На репарацију цркве и здања-- 100
4. На шуму-- 2.740
5. На виноград и подрум--
6. На сенокос жетву и усев--
7. На воћњак и врт-- 40
8. На пчеларство--

9. На крчму--
10. На воденицу--
11. На копање креча и камена---
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу--
14. На чељад--
15. На шталу и марву--
16. На данак државни и општински-- 3.676
17. На канцеларију и библиотеку-- 50
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 400
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 85
22. На наплату дугова-- 3.846,74
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 5.460
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве--
26. На милостињу-- 30
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 200
28. На епархијски фонд-- 130
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 1.100

Укупно-- 17.857,74
Сувишак--

ГОМИРЈЕ

Приход

1. Од цркве--
2. Од милостиње--
3. Од парохије-- 2.000
4. Од сточарства-- 200
5. Од шума-- 9.000
6. Од кошница--
7. Од крчме-- 400

8. Од креча и камена--
9. Од воденица--
10. Од винограда и виногр. десетка--
11. Од воћа и шљивика--
12. Од земље (аренда и попаша)-- 1.320
13. Од сена и сламе-- 200
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--1.340
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 3.050,08
18. Од различија-- 200
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 17.710,08

Расход

1. На цркву--
2. На братство и ђаке-- 1.000
3. На репарацију цркве и здања-- 400
4. На шуму-- 2.160
5. На виноград и подрум--
6. На сенокос жетву и усев-- 1.000
7. На воћњак и врт-- 150
8. На пчеларство-- 100
9. На крчму-- 400
10. На воденицу--
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 2.200
14. На чељад-- 902
15. На шталу и марву-- 1.250
16. На данак државни и опћински-- 1.906,52
17. На канцеларију и библиотеку--150
18. На цигљану--
19. На пиле-- 600

20. На путовање-- 200
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 177,94
22. На наплату дугова-- 3.283,62
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 200
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве--
26. На милостињу-- 30
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 200
28. На епархијски фонд--
29. На различије и непредвић. трошкове-- 1.400

Укупно-- 17.710,08
Сувишак--

ЛЕПАВИНА

Приход

1. Од цркве-- 360
2. Од милостиње-- 420
3. Од парохије-- 2.200
4. Од сточарства-- 1.190
5. Од шума-- 1.000
6. Од кошница--
7. Од крчме--
8. Од креча и камена--
9. Од воденица-- 260
10. Од винограда и виногр. десетка--
11. Од воћа и шљивика-- 680
12. Од земље (аренда и попаша)-- 1.690
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане-- 800
17. Од интереса-- 124,60
18. Од различија-- 1.000

19. Од кућне аренде-- 912
20. Од монашке школе--

Укупно-- 10.636,60

Расход

1. На цркву-- 80
2. На братство и ђаке-- 1.000
3. На репарацију цркве и здања-- 1.180
4. На шуму-- 200
5. На виноград и подрум-- 900
6. На сенокос жетву и усев-- 1.360
7. На воћњак и врт-- 160
8. На пчеларство--
9. На крчму--
10. На воденицу--
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 800
14. На чељад-- 1.200
15. На шталу и марву-- 190
16. На данак државни и општински-- 830,60
17. На канцеларију и библиотеку-- 160
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 170
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 77
22. На наплату дугова-- 972
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 127
24. На подизање економ. зграда-- 500
25. На набаву теглеће марве-- 300
26. На милостињу-- 100
27. На мон. школу и др. просветне сврхе--
28. На епархијски фонд-- 30
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 300

Укупно-- 10.636,60
Сувишак--

ОРАХОВИЦА

Приход

1. Од цркве-- 500
2. Од милостиње-- 40
3. Од парохије-- 4.760
4. Од сточарства-- 1.850
5. Од шума-- 920
6. Од кошница-- 60
7. Од крчме--
8. Од креча и камена--
9. Од воденица-- 160
10. Од винограда и виногр. десетка-- 200
11. Од воћа и шљивика-- 300
12. Од земље (аренда и попаша)-- 1.440
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 165
18. Од различија-- 200
19. Од кућне аренде-- 180
20. Од монашке школе--

Укупно-- 10.775

Расход

1. На цркву-- 40
2. На братство и ђаке-- 1.040
3. На репарацију цркве и здања-- 580
4. На шуму-- 162

5. На виноград и подрум-- 746
6. На сенокос жетву и усев-- 1.080
7. На воћњак и врт-- 130
8. На пчеларство-- 40
9. На крчму--
10. На воденицу-- 230
11. На копање креча и камена-- 50
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 750
14. На чељад-- 1.108
15. На шталу и марву-- 488
16. На данак државни и општински-- 2.231
17. На канцеларију и библиотеку-- 140
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 80
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 250
22. На наплату дугова-- 1.100
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 100
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве-- 200
26. На милостињу--
27. На мон. школу и др. просветне сврхе--
28. На епархијски фонд-- 30
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 200

Укупно-- 10.775
Сувишак--

ПАКРА

Приход

1. Од цркве-- 60
2. Од милостиње-- 20
3. Од парохије-- 2.000

4. Од сточарства-- 352
5. Од шума-- 3.104
6. Од кошница--
7. Од крчме--
8. Од креча и камена--
9. Од воденица--
10. Од винограда и виногр. десетка--
11. Од воћа и шљивика-- 400
12. Од земље (аренда и попаша)-- 240
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса--
18. Од различија-- 150,40
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 6.326,40

Расход

1. На цркву-- 10
2. На братство и ђаке-- 860
3. На репарацију цркве и здања-- 20
4. На шуму-- 270
5. На виноград и подрум-- 160
6. На сенокос жетву и усев-- 700
7. На воћњак и врт-- 40
8. На пчеларство--
9. На крчму--
10. На воденицу-- 40
11. На копање креча и камена-- 20
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 600
14. На чељад-- 1.230
15. На шталу и марву-- 60

16. На данак државни и општински-- 670,40
17. На канцеларију и библиотеку-- 72
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 40
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 30
22. На наплату дугова-- 260
23. На инвестицију (унапређење њива)--
24. На подизање економ. зграда-- 674
25. На набаву теглеће марве-- 500
26. На милостињу-- 4
27. На мон. школу и др. просветне сврхе--
28. На епархијски фонд-- 27
29. На различије и непредвић. трошкове-- 39

Укупно-- 6.326,40
Сувишак--

БЕЗДИН

Приход

1. Од цркве--
2. Од милостиње--
3. Од парохије--
4. Од сточарства-- 2.820
5. Од шума-- 6.000
6. Од кошница--
7. Од крчме-- 400
8. Од креча и камена--
9. Од воденица--
10. Од винограда и виногр. десетка-- 500
11. Од воћа и шљивика--
12. Од земље (аренда и попаша)-- 28.280
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита-- 1.380

15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 3.183,48
18. Од различија--
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--
Укупно-- 42.563,48

Расход

1. На цркву-- 100
2. На братство и ђаке-- 3.000
3. На репарацију цркве и здања-- 1.200
4. На шуму-- 1.300
5. На виноград и подрум-- 2.200
6. На сенокос жетву и усев-- 1.000
7. На воћњак и врт-- 100
8. На пчеларство--
9. На крчму--
10. На воденицу--
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 3.000
14. На чељад-- 4.132
15. На шталу и марву-- 500
16. На данак државни и општински-- 14.738,09
17. На канцеларију и библиотеку-- 300
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 400
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 217,62
22. На наплату дугова-- 2.600
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 450
24. На подизање економ. зграда--
25. На набаву теглеће марве-- 1.000
26. На милостињу-- 300
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 3.880

28. На епархијски фонд-- 200
29. На различије и непредвиђ. трошкове 1.000

Укупно-- 41.617,71
Сувишак-- 945,77

СВ. ЂУРАЂ

Приход

1. Од цркве-- 40
2. Од милостиње--
3. Од парохије--
4. Од сточарства-- 2.400
5. Од шума-- 1.600
6. Од кошница--
7. Од крчме--
8. Од креча и камена--
9. Од воденица-- 600
10. Од винограда и виногр. десетка--
11. Од воћа и шљивика--
12. Од земље (аренда и попаша)-- 20.340
13. Од сена и сламе--
14. Од риболова и рита--
15. Од пила--
16. Од цигљане--
17. Од интереса-- 660
18. Од различија-- 100
19. Од кућне аренде--
20. Од монашке школе--

Укупно-- 25.740

Расход

1. На цркву--

2. На братство и ђаке-- 1.600
3. На репарацију цркве и здања-- 1.300
4. На шуму-- 600
5. На виноград и подрум-- 640
6. На сенокос жетву и усев-- 510
7. На воћњак и врт-- 100
8. На пчеларство--
9. На крчму--
10. На воденицу-- 440
11. На копање креча и камена--
12. На риболов и рит--
13. На кућу и кухињу-- 1.880
14. На чељад-- 1.920
15. На шталу и марву-- 1.870
16. На данак државни и општински-- 7.600
17. На канцеларију и библиотеку-- 280
18. На цигљану--
19. На пиле--
20. На путовање-- 200
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 400
22. На наплату дугова--
23. На инвестицију (унапређење њива)--
24. На подизање економ. зграда-- 900
25. На набаву теглеће марве-- 900
26. На милостињу-- 200
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 1.200
28. На епархијски фонд-- 100
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 1.600

Укупно-- 24.240
Сувишак-- 1.500

УКУПНО

Приход

1. Од цркве-- 2.597
2. Од милостиње-- 610,80
3. Од парохије-- 13.560
4. Од сточарства-- 36.430
5. Од шума-- 88.821
6. Од кошница-- 462
7. Од крчме-- 6.804
8. Од креча и камена-- 10.000
9. Од воденица-- 3.781
10. Од винограда и виногр. десетка-- 20.300,92
11. Од воћа и шљивика-- 15.332
12. Од земље (аренда и попаша)-- 400.283
13. Од сена и сламе-- 4.420
14. Од риболова и рита-- 7.724
15. Од пила-- 1.340
16. Од цигљане-- 5.550
17. Од интереса-- 61.716,56
18. Од различија-- 7.030
19. Од кућне аренде-- 1.396
20. Од монашке школе--

Укупно-- 688.160,21

Расход

1. На цркву-- 11.777
2. На братство и ђаке-- 61.000
3. На репарацију цркве и здања-- 37.254
4. На шуму-- 21.288,07
5. На виноград и подрум-- 33.758,20
6. На сенокос жетву и усев-- 55.223,90
7. На воћњак и врт-- 8.685
8. На пчеларство-- 1.623

9. На крчму-- 4.806
10. На воденицу-- 1.632
11. На копање креча и камена-- 1.652
12. На риболов и рит-- 640
13. На кућу и кухињу-- 47.209,40
14. На чељад-- 70.937,20
15. На шталу и марву-- 27.806
16. На данак државни и општински-- 110.970
17. На канцеларију и библиотеку-- 7.571,20
18. На цигљану-- 1.281,80
19. На пиле-- 640
20. На путовање-- 8.060
21. На обезбеђење против елем. непогода-- 13.414,26
22. На наплату дугова-- 58.194,96
23. На инвестицију (унапређење њива)-- 13.633
24. На подизање економ. зграда-- 8.834
25. На набаву теглеће марве-- 9.810
26. На милостињу-- 6.249
27. На мон. школу и др. просветне сврхе-- 23.580
28. На епархијски фонд-- 2.457
29. На различије и непредвиђ. трошкове-- 21.333,13

Укупно-- 671.320,65
Сувишак-- 16.839,56

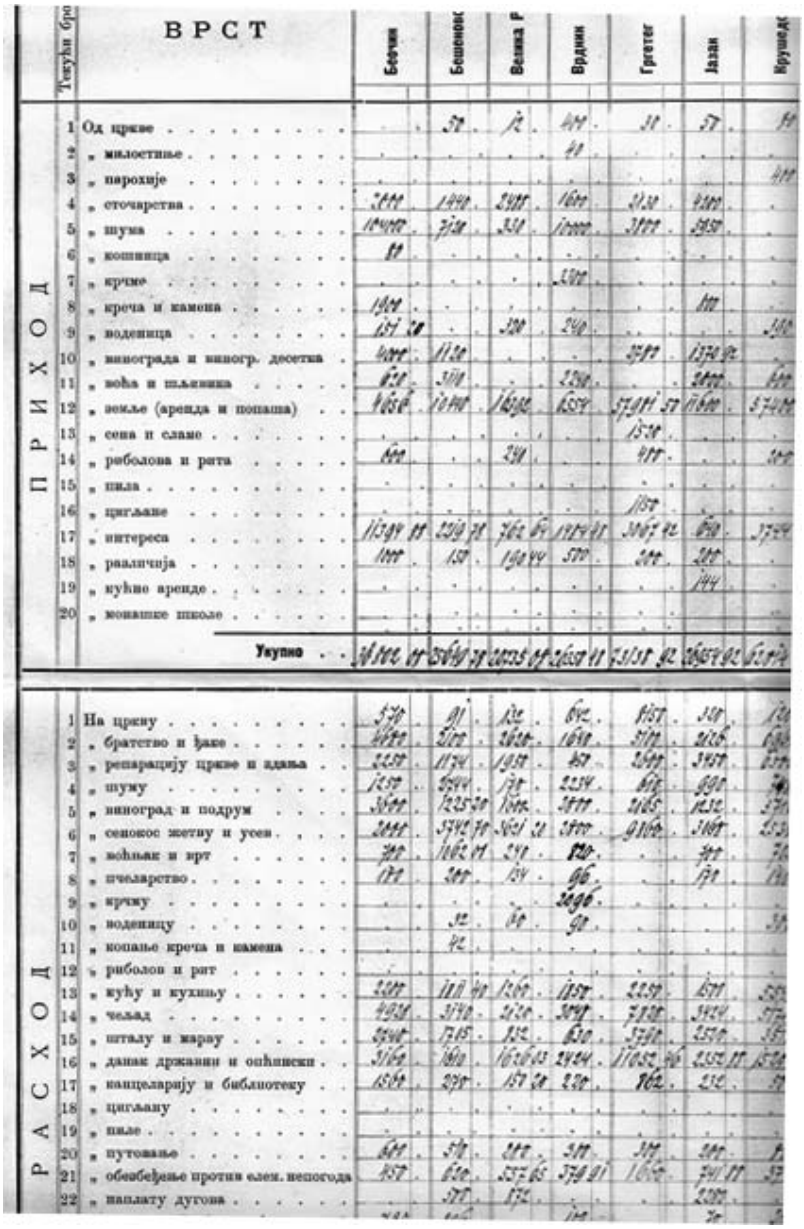

	Текући бр.	ВРСТ	Бешенов	Велика Р	Врдник	Гргетег	Јазак	Крушедо
ПРИХОД	1	Од цркве	52	12	447	31	57	19
	2	„ милостиње			40			
	3	„ парохије						417
	4	„ сточарства	1444	2445	1600	2130	4400	
	5	„ шума	7158	330	12000	3000	1950	
	6	„ кошница	11					
	7	„ крчме			1302			
	8	„ креча и камена					100	
	9	„ воденица		320	240			180
	10	„ винограда и виногр. десетка	1120			3500	1370 92	
	11	„ воћа и шљивика	300		2300		2000	600
	12	„ земље (аренда и попаша)	12000	16000	1554	37411 57	11600	37400
	13	„ сена и сламе				1530		
	14	„ риболова и рата		240		400		300
	15	„ шила						
	16	„ цигљане				1157		
	17	„ интереса	2319 71	7662 64	12754 81	3067 92	650	37299
	18	„ различија	120	1984 44	500	200	200	
	19	„ куће аренде					144	
	20	„ основне школе						
		Укупно	26869 71	29235 69	26607 81	51158 92	25557 92	40317
РАСХОД	1	На цркву	91	132	642	1157	348	120
	2	„ братство и ђаке	2100	2630	1648	3172	2126	1000
	3	„ репарацију цркве и здања	1174	1058	67	2649	3457	2000
	4	„ шуму	2544	138	2254	612	990	70
	5	„ виноград и подрум	1225 50	1000	3777	2165	1432	370
	6	„ сеновоје жетву и усев	5742 70	3651 52	3800	9166	3168	2530
	7	„ воћњак и врт	1162 44	241	1120		722	70
	8	„ пчеларство	307	134	96		139	100
	9	„ крчму			2096			
	10	„ воденицу	52	60	90			50
	11	„ копање креча и камена	42					
	12	„ риболов и рат						
	13	„ кућу и кухињу	1118 90	1269	1257	2257	671	500
	14	„ чељад	3140	2430	3097	5430	3454	3700
	15	„ шталу и марву	1745	832	630	3760	2550	350
	16	„ данак државни и општински	1600	1620 43	2454	11052 96	2357 57	1500
	17	„ канцеларију и библиотеку	295	157 52	230	962	210	57
	18	„ цигљану						
	19	„ пиле						
	20	„ путовање	570	282	317	317	241	150
	21	„ обезбеђење против елем. непогода	620	557 65	378 81	1600	541 57	370
	22	„ наплату дугова	570	132			200	

Факсимил странице пописника

Goran Vasin
History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad

THE MONASTERIES OF KARLOVAČKA METROPOLIS IN THE FINANCIAL BUDGET FOR 1902

SUMMARY

Assembly Committee of the Serbian orthodox Metropolis Karlovačke within its regular duties and preparations for the session of the Assembly in May 1902 calculated a preliminary budget of incomes and expenses of its Eparchies' monasteries. From the document which presents an important source for the economic history of the Metropolis we can clearly see unequal incomes and the financial dealings of the monasteries. A part of the wealthiest monasteries on Mount Fruška Gora, as well as two monasteries of Vršačka Eparchy were in surplus, whereas the majority of monasteries had either minimal incomes or survived without incomes or expenses. On the whole, the Metropolis was in surplus. Since the Radical Party took over the funds of the Metropolis in May 1902, the situation worsened, which is a topic for a separate study.

Александра Смирнов Бркић
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

ПРЕПИСКА ЦАРА ГРАТИЈАНА И СВ. АМБРОСИЈА МИЛАНСКОГ – ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ АРИЈАНСТВА У СРЕМУ

Сажетак: У раду се даје први српски превод са латинског језика једина два сачувана писма између римског цара Гратијана и миланског епископа Св. Амбросија. Превод је пропраћен анализом и коментарима. Преписка је везана за актуелне христолошке расправе између присталица никејског учења и поклоника семиаријанске доктрине. Како ће рад показати, непосредан повод за размену поменутих писама били су догађаји у Сирмију између 375. и 379. године, везани за избор новог епископа Сирмија и Пети сирмијски сабор, чија је последица било доношење тзв. *Пете сирмијске формуле*, која је оповргла аријанско учење о различитој природи Бога Оца и Бога Сина, и по неким истраживачима означила крај ширења аријанства у Срему.

Кључне речи: Гратијан, Св. Амбросије, преписка, Сирмиј, (семи)аријанство.

Деведесет и једно писмо Св. Амбросија које је сачувано, неизоставно је чинило само део живе преписке коју је епископ Милана, рођен као Аурелије Амбросије (с. 337–397), водио са својим савременицима, римским царевима, црквеним лицима, рођацима и разним другим личностима.[1] Ова колекција писама сматра се једном од најважнијих преписки раног хришћанства, јер се ова писма не могу сматрати само приватним документима, пошто их је сам Амбросије архивирао на начин који наговештава да их је намењо за публиковање.[2] Прву модерну редакцију ових писама начинило је бенедиктинско друштво у Паризу у XVII веку, а затим су поново издата у XIX веку у познатој колекцији *Patrologia*

1 О животу Св. Амбросија Миланског вид. и F. H. Dudden, *The Life and Times of St. Ambrose*, 2 vols., Oxford 1935; B. Ramsey, *Ambrose*, London 1997.

2 F. H. Dudden, *Op. cit.*, 65; *Ambrose of Milan. Political Letters and Speeches* (translated with an introduction and notes by J. H. W. G. Liebeschuetz), Liverpool 2005, 27.

Latina (PL), у редакцији Жак-Пола Миња.[3] Постоји и једна новија редакција, покренута да би надоместила критичке недостатке Мињеове колекције, а део је обимног *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinarum* (CSEL) у редакцији Отоа Фалера.[4]

Колекција Амбросијевих писама подељена је још у антици у десет књига, с тим да је трећа књига изгубљена, али је колекцији придодато петнаест писама нађених на другим местима, те се она називају *Epistula extra collectionem*. Писма у колекцији углавном су Амбросијева приватна писма и посланице на библијске и теолошке теме, док је десети том са писмима ван колекције окупио писма политичког садржаја.[5] Подела је направљена према моделу писама Плинија Млађег, и сматра се да је сам Амбросије тако конципирао.

На епископску столицу Милана, учени правник Амбросије изабран је вољом масе верника 374. године, иако није имао теолошко образовање, нити био крштен. У то време црква је била растрзана како спољашњим борбама са апологетима паганске религије тако и још жешћим унутрашњим борбама са разним антиникејским учењима, од којих је најснажније било аријанство. Амбросије ће се на Западу показати као кључна личност у борби против паганства и аријанства. Он ће се супротставити покушајима Симахове партије да обнови олтар Викторије у Сенату (384), као и покушајима аријанаца да преузму једну миланску базилику (385). Круна Амбросијевог црквено-политичког деловања биће сазивање сабора у Аквилеји (381), на ком ће западни бискупи осудити аријанско учење, као и два тада утицајна аријанска епископа, Паладија из Ратиарије (близу данашњег Видина) и Секундијана из Сингидунума. Као ревносни бранилац хришћанства, Амбросије је чак дошао у сукоб са источноримским царем Теодосијем, кога је јавно осудио и претио му екскомуникацијом због масакра који је цар починио у Солуну (390). Сви поменути догађаји описани су у Амбросијевим писмима.

Писма која су разменили цар Гратијан и Св. Амбросије једина су сачувана писма која сведоче о комуникацији ове две историјске личности у јеку христолошких расправа које су растрзале хришћански свет тога доба. Гратијаново писмо није сачувано међу Амбросијевим писмима, него је било са Амбросијевим трактатом *De Spiritu Sancto* (*О Светом Духу*). За датирање ових писама кључни

3 Jacques-Paul Migne, *Patrologiae cursus completus, s. Latina*, 1844–1855, vol. 16, кол. 875B–1286A.

4 *Ambrosius. Epistola et acta*, у: *CSEL*, *Epistularum libri I–VI* (ed. O. Faller), vol. 82/1, 1968, *Epistularum libri VII–IX* (ed. M. Zelzer), vol. 82/2, 1990; *Epistularum liber decimus, Epistulae extra collectionem, Gesta concilii Aquileiensis* (ed. M. Zelzer), vol. 82/3, 1982.

5 О садржају и структури Амбросијевих писама вид. M. Zelzer, "Zur Komposition der Briefsammlung des hl. Ambrosius" у: *Studia Patristica* 18/4, 1990, 212–217.

су следећи догађаји: претходни сусрет Гратијана и Амбросија, избор Анемија за епископа Сирмија, *Пета сирмијска формула* и сабор на ком је донета. Тачан датум писама није утврђен, али се релативна хронологија креће од прве половине 379. године,[6] јесени 379. године[7] до пролећа 380. године.[8] Полазна тачка у датирању ових писама су информације које налазимо у самом писму, одакле видимо да је писмо написано после Гратијановог проласка кроз Милано,[9] где се није срео са Амбросијем, што потврђује епископово китњасто извињење.

Следећи податак који се узима у обзир при датирању писама је став цара Гратијана према аријанско-никејском спору. На основу изјаве у овом писму, цар излаже учење које одговара никејском симболу вере, али то не значи да је он напустио до тада неутралну политику према црквеним питањима.[10] Ипак, тон писма указује на поштовање и подржавање Амбросија и учења ког се он држао. Такође, треба имати на уму да је 378. година била изузетно значајна у спољнополитичком смислу, јер је тада источноримски цар Валенс настрадао код Хадријанопоља у рату с Готима, не сачекавши Гратијанове трупе. Исте године одржан је Сабор у Риму, који је сазвао папа Дамас и који је упутио петицију цару Гратијану, коју је у Сирмиј цару донео можда баш Амбросије,[11] и тада први пут срео цара и показао му две књиге *De fide*.

Данас се сматра да је црква у Сирмију IV века имала изузетан значај у тадашњим христолошким расправама никејских и аријанских присталица.[12] Бројне присталице Аријевог учења још су на Константиновом двору створиле снажан политички ослонац ширењу ове јереси. Константинов син, Констанције, знатно је допринео ширењу аријанства у Срему. Он је годинама боравио у Сирмију, где ће под његовим патронатом бити одржана четири, у суштини антиникејска, синода.[13] Аријанци су порицали једнакосушност (*homoousion*) Бога Оца и Бога Сина, веровање које је на Првом васељенском сабору у Никеји 325. године проглашено за правоверно. Аријанско учење засновано делимично на Оригеновој доктрини о потчињености Бога Сина Богу Оцу, порицало је

6 D. H. Williams, *Ambrose of Milan and the End of the Arian-Nicene Conflicts*, Oxford 1995, 148.

7 J. H. W. G. Liebeschuetz, *Op. cit.*, 270.

8 N. B. McLynn, *Ambrose of Milan: Church and Court in a Christian Capital*, Berkeley 1994, 91.

9 J. H. W. G. Liebeschuetz, *Op. cit.*, 271.

10 Гратијан је почео отворено да подржава никејце тек када је своју резиденцију преместио у Италију, дакле 381. године; N. B. McLynn, *Op. cit.*, 115–118; D. H. Williams, *Op. cit.*, 135.

11 J. H. W. G. Liebeschuetz, *Op. cit.*, 11.

12 M. Mirković, *Sirmium. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2006, 120–124.

13 Д. Сандо, *Хришћански сабори у Сирмијуму у IV веку*, у: *Sirmium, и на небу и на земљи*, Зборник радова (ур. Д. Познановић), Сремска Митровица 2004, 31–36.

да су чланови Светог Тројства једнаки по својој природи. Арије је после осуде на Никејском сабору протеран у Илирик, догађај који ће на дуже време променити црквену слику Илирика, а нарочито Мурсе, Сирмија и Сингидунума, који ће постати важни аријански центри. После смрти Арија, његово учење ће се развијати и добити нова тумачења, тако да у другој половини IV века можемо говорити о рашчлањивању првобитног аријанства у два правца: радикално аријанство (аномејци или неоаријанци) и умерено аријанство (хомоиусијци, еусебијанци или семиаријанци).[14] У оцени вере сремских епископа и питања њиховог подржавања аријанства значајна је расправа која се одиграла у Сирмију 366. године између проникејског лаика Хераклијана и сирмијског епископа Герминија. Ова расправа говори да у Сирмију аномејци, попут Валенса из Мурсе и Урсација из Сингидунума, нису имали чврсте позиције, и да је ово подручје нагињало семиаријанству или пак никејском учењу.[15]

У контексту овог рада интересује нас умерени или компромисни облик аријанства, чија је доктрина утврђена у тзв. *Другој сирмијској формули*, донетој на Другом сирмијском сабору 359. године. Теолошка позиција ове формуле је заснована на учењу Еусебија из Цезареје, по ком Исус Христос није исте (ÐmooÚsioj) божанске суштине као Отац његов, већ је само сличан (Ómoioj). Присталице ове доктрине проникејски противници на западу називани су хомоиусијцима, а на истоку семиаријанцима, иако они сами нису себе сматрали настављачима Аријевог учења, па су често и избегавали термин *homoiousios* а неки су и прихватали *homoousios*, те у науци не постоји пуна сагласност око идентификовања припадника ове аријанске групе.

Још један проблем у датирању овог писма јесте постављање ортодоксног епископа Анемија у Сирмију, јер су се тада цар и епископ милански могли срести. Према *Illyricum sacrum*, најпотпунијој листи епископа Сирмија из IV века, Анемије се помиње у 381. години као представник на сабору у Аквилеји.[16] Смрт претходног епископа Сирмија Герминија око 374. године,[17] познатог аријанца, свакако је захтевала избор новог црквеног поглавара. Царица Јустина, која је ту имала резиденцију, као одана аријанка, користила је свој утицај да на епископ-

14 О ова два правца у аријанству вид. R. P. C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God: the Arian Controversy 318–381*, New York – London 1988, 557ff.

15 Ову расправу сачувану као *Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo sirmiensi* (*PL* suppl. 1, acc. A) код нас је превела и критички обрадила М. Милин, *О једној христолошкој расправи у Сирмију IV века*, Старинар, XLIX, 1999, 203–210.

16 P. Miloševi ć, *Arheologija i istorija Sirmijuma*, Novi Sad 2001, 203.

17 М. Милин, *Прилози познавању хришћанства у Сирмију IV века*, Старинар, L, 2000, 253–259.

ску столицу доведе аријанца.[18] На сабору у Сирмију или 375, 378. или 379. године, осуђено је шест локалних аријанских епископа. Главни извор о овом догађају је Паулинов податак у *Vita Ambrosii* (гл. 11), који тврди да је лично Амбросије хиротонисао Анемија. По неким ауторима, Анемијево постављање за епископа Сирмија задало је коначан ударац семиаријанству у Панонији, јер се од тада Сирмиј сматра „главом Илирика" (*caput Illyrici*).[19]

У лето 378. године Гратијан је био на путу за Хадријанопоље у помоћ свом ујаку Валенсу у борби против Гота. Међутим, до битке је дошло пре спајања царских легија и Валенс је погинуо, а Гратијан се зауставио у Сирмију док се не разреши ситуација на царском престолу. У складу са мишљењем које износе Мирковић, Либешуец и Хансон, за време овог свог боравка у Сирмију, цар Гратијан је остварио први контакт са миланским епископом Амбросијем, после чега му је написао молбу да му пошаље трактат о вери током зиме 378/9. године.[20] Иако Хансон тврди да нема довољно доказа да би се тачно одредио сусрет Гратијана и Амбросија, Меклин показује да се цар први пут могао срести са Амбросијем лета 379. године, када је цар накратко посетио Милано на свом путу из Аквилеје за Тријер. Меклин сматра да ранији датуми који се обично наводе нису одрживи (378. године у вези са сабором у Сирмију;[21] зима 378/9. у Милану[22]). Исте зиме, у јануару 379, изабран је за источноримског цара Теодосије, чији ће верски погледи имати далекосежне последице по читаво Римско царство.

Гратијан је самостално владао од битке код Хадријанопоља до 19. јануара 379. године и Теодосијевог проглашења. Како је то било уобичајено, многе хришћанске групе су се обраћале римској влади у Сирмију ради уступака, нарочито у бурној политичкој ситуацији у којој се Царство нашло после битке код Хадријанопоља. Тако је на сабору у Риму (378), где је био присутан и Амбросије, папа Дамас послао писмо Гратијану у Сирмиј тражећи концесије за нови систем црквене јурисдикције, који би папи давао примат у односу на остале црквене великодостојнике. Следећи политику верске неутралности свога оца, Гратијан је у Сирмију издао тзв. *Едикт о толеранцији* (378),[23] који гарантује слободу вероисповести свим религијама, али не осуђује аријанство. Из тог разлога су модерни историчари склони да овај едикт протумаче као антиникејску меру, при том не узимајући у обзир да је Валенс непосредно пред смрт наредио повратак

18 О сукобу Св. Амбросија и царице Јустине вид. J. H. W. G. Liebeschuetz, *Op. cit.*, 123–173.
19 P. Milošević, *Op. cit.*, 202.
20 N. B. McLynn, *Op. cit.*, 88ff.
21 M. Mirković, *Op. cit.*, 123–124.
22 G. Gottlieb, *Ambrosius von Mailand und Kaiser Gratian*, у: Hypomnemata, 40, 1973, 26–50.
23 *Cod. Theod.* 16.1.2.

проникејских изгнаника и да је ту меру требало извршити.

Исто тако, Гратијан од Амбросија није тражио симбол вере да би се лично лакше определио, како и сам каже у писму, али његови прави разлози остају недоречени. Меклин тврди да је разлог упућивања писма Амбросију потреба да се одржи мир у цркви, нарочито сирмијској где су сукоби аријанаца и никејаца после смрти епископа Германија[24] постали акутни због избора његовог наследника. Ту на сцену Илирика ступа Амбросије Милански, како нас једини извор о том догађају извештава. Паулин тврди да је епископ лично отишао у Сирмиј да рукоположи правоверног кандидата, Анемија, што је изазвало реакцију аријанске странке предвођене царицом Јустином, женом покојног Валентинијана I и мајке малолетног цара Валентинијана II. Ипак, научници се не слажу око хронологије ове Амбросијеве интервенције, те се догађај смешта од 375. године и чак до 380. године.[25] Гризон доказује како је Амбросијева интервенција била илегална, и крајње необична јер је милански епископ прешао преко осам стотина километара ради избора локалног епископа.[26] Амбросијев боравак у Сирмију даље компликује податак о „сабору у Илирику уочи битке код Хадријанопоља" код Теодорета (*HE* 4.8–9), који је донео проникејски симбол вере и осудио шест аријанских епископа, али се одредбе верске формуле и навод из царевог писма не поклапају са другим документима о сабору.[27]

Гратијанова инструкција или молба Амбросију да напише нешто о вери и Светом Духу, традиционално се сматрала изразом цареве правоверности и жеље за теолошким усавршавањем од еминентног епископа, а уједно одбацивањем илирских аријанских јереси. Ипак, Гратијанова молба се може протумачити и као изазов да епископ искаже своју теолошку позицију у вези са аријанским спором који је у то време био актуелан у Сирмију. Подсетимо да је цар и пореклом био из Сирмија или околине,[28] и да ће у предстојећим догађајима око аријанаца у Милану тражити од Амбросија да им ослободи једну цркву за њихове потребе. Писма која следе стога су релевантна у контексту става цара Гратијана према христолошким расправама на Петом сирмијском сабору и утицаја Амбросија Миланског на гушење аријанства у Срему.

---

24 О Герминијевим погледима на аријанско и никејско учење вид. М. Милин, *Прилози познавању хришћанства у Сирмију*, 253–259.

25 D. H. Williams, *Op. cit*., 148; J. H. W. G. Liebeschuetz, *Op. cit*., 122; M. Mirković, *Op. cit*., 124; М. Милин, *Прилози познавању хришћанства у Сирмију*, 254.

26 R. Gryson, *Scolies Ariennes sur le Concile d'Aquilée*, SC, Paris 1980, 107.

27 N. B. McLynn, *Op. cit*., 92–94.

28 Aur. Vict. *Epit*. 47.1.

AMBROSIO religioso sacerdoti omnipotentis Dei GRATIANUS Augustus[29]

1. Cupio valde ut quem recordor absentem, et cum quo mente sum, cum eo etiam corpore sim praesenti. Festina igitur ad me, religiose Dei sacerdos, ut doceas doctrinam vere credentem: non quod contentioni studeam, aut velim magis Deum verbis quam mente complecti; sed ut magis aperto pectori revelation divinitatis insidat.
2. Docebit enim me ille, quem non nego, quem fateor Deum ac Dominum esse meum, non ei obiciens, quam in me video, creaturam, qui Christo nihil me addere posse confiteor; velle tamen ut etiam Patri me commendem, Filium praedicando. Non ego in Deo verebor invidiam: non me talem laudatorem putabo, qui divinitatem verbis augeam. Ego infirmus et fragilis, quantum possum, praedico: non quantum est ipsa divinitas.
3. Rogo te ut mihi des ipsum tractatum, quem dederas, augendo illie de Spiritu sancto fidelem disputationem: Scripturis atque argumentis Deum esse convincas. Divinitas te servet per multos annos, parens, et cultor Dei aeterni, quem colimus, Jesu Christi.

EPISTOLA PRIMA[30]

Beatissimo augusto GRATIANO, et christianissimo principi AMBROSIUS episcopus.

1. Non mihi affectus defuit, christianissime principum; nihil enim habeo, quod hoc verius et gloriosius dicam: non, inquam, mihi affectus defuit, sed affectum verecundia retardavit, quominus clementiae tuae occurrerem. Revertenti tamen si non occurri vestigio, occurri animo, occurri voto, in quo majora sunt officia sacerdotis. Occurri, dico? Quando enim abfui, quem toto sequebar affectu, cui sensu ac mentibus inhaerebam? Et certe major animorum praesentia est. Tuum quotidianum iter legebam, nocte ac die in tuis castris cura et sensu locatus, orationum excubiis praetendebam: et si invalidus merito, sed affectu sedulus.
2. Et haec quidem cum pro tua salute deferebamus, pro nobis faciebamus. Nihil hic adulationis est, quam tu non requiris, ego alienam nostro duco officio: sed plurimum gratiae, quam dedisti. Scit ipse nostri arbiter, quem fateris, et in quem

29 Латински текст је према *PL* 16.875B-879A, и одговара *Ep. ex. col.* 12 у: *CSEL* 79.3-4.

30 О проблематици датирања ових писама види на почетку овог рада.

pie credis, refici viscera mea tua fide, tua salute, tua gloria: meque non solum officio publico debitas pendere preces, sed etiam amore privato. Reddidisti enim mihi quietem Ecclesiae, perfidorum ora, atque utinam et corda, clausisti: et hoc non minore fidei, quam potestatis auctoritate fecisti.

3. Nam quid de litteris recentibus loquar? Scripsisti tua totam epistolam manu; ut ipsi apices fidem tuam pietatemque loquerentur. Sic Abraham sua manu quondam vitulum occidit, ut hospitibus epulantibus ministraret: nec in ministerio religioso aliorum adjumenta quaesivit. Sed ille privatus aut Domino et angelis, aut Domino in angelis deferebat: tu, Imperator, dignatione regali honoras infimum sacerdotem. Sed Domino defertur, cum servulus honoratur; ipse enim dixit: Quod uni horum minimorum fecistis, mihi fecistis.[31]
4. At ego humilitatem tantummodo praedico in imperatore sublimem, ac non amplius fidem quam vere conscia meriti tui mente dixisti, quam docet te ille, quem non negas? Quis enim alius docere te potuit, ut ei non objicias, quam in te vides, creaturam? Nihil moralius, nihil expressius dici potuit; creaturam enim Christum dicere, pro objectu contumeliae est, non pro confessione reverentiae. Deinde quid tam insolens, quam id eum existimare, quod nos sumus? Docuisti igitur me, a quo te discere velle profiteris: nihil tale adhuc legi, nihil tale audivi.
5. Quam pium autem illud, quam admirabile, quod in Deo non vereris invidiam! De Patre remunerationem pro Filii amore praesumis, et laudando Filium, non ei te posse aliquid addere profiteris: sed velle ut etiam Patri te Filii praedicatione commendes. Quod utique solus te docuit ille, qui dixit: Qui me diligit, diligetur a Patre meo.
6. Addidisti ad haec, quia tu infirmus et fragilis non te talem laudatorem putabas, ut divinitatem verbis augeas: sed quantum possis praedices, non quantum est ipsa divinitas. Haec infirmitas in Christo fortior est, sicut et Apostolus dixit: Cum infirmor, tunc potens sum. Haec humilitas excludit fragilitatem.
7. Veniam plane, et festinabo, ut jubes; ut haec praesens audiam, ut haec praesens legam, cum ex tuo ore procedunt. Misi autem duos libellos, quorum jam, quia tuae clementiae sunt probati, periculum non verebor: de Spiritu vero interim veniam scriptioni peto; quoniam quem judicem mei sim sermonis habiturus, agnovi.

31 Овде Амбросије алудира на *Мат*. 25:40. Амбросијеви наводи из Светог писма често не одговарају тексту који је 380-их година почео да обликује Св. Јероним, познат као *Вулгата*. У *Вулгати* стоји: „et respondens rex dicet illis amen dico vobis quamdiu fecistis uni de his fratribus meis minimis mihi fecistis." Некад ови Амбросијеви наводи упућују на превод из грчке *Септуагинте*, што се може објаснити Амбросијевим одличним познавањем грчког.

8. Interim tamen sententia et fides tua de Domino et Salvatore deprompta de Dei Filio, redundat ad assertionem uberrimam, per quam sancti quoque Spiritus divinitas sempiterna credatur; ut non ei objicias, quam in te vides creaturam, nec Deum Patrem Domini nostri Jesu Christi Spiritui suo existimes invidere. Quod enim creaturae caret communione, divinum est.
9. Si Dominus faverit, huic etiam clementiae tuae satisfaciam voluntati; ut cujus accepisti gratiam, eum plane in Dei gloria praeeminentem suo nomine aestimes honorandum.
10. Beatissimum te et florentissimum Deus omnipotens Pater Domini nostri Jesu Christi tueri aetate prolixa, et regnum tuum in summa gloria, et pace perpetua confirmare dignetur, domine Imperator auguste, divino electe judicio, principum gloriosissime.

Цар Гратијан Амбросију, побожном свештенику[32] свемогућег Бога.[33]

Жарко желим с оним кога се сећам док је одсутан, и са којим сам присутан духом, да исто тако будем присутан и телом. Дакле, пожури ка мени, побожни свештениче Божји, да поучиш вери оног који искрено верује, не зато што тежим каквом надметању, или што желим да изразим Бога пре речима него умом, већ више да би се откровење његовог божанства усадило у искрено срце.

Јер Он ће ме научити, Он кога не поричем, већ признајем да је мој Бог и Господ, не приписујући му створеност,[34] коју видим у себи, ја који признајем да ништа

32 У оригиналу стоји *sacerdos*, реч која је у латинском језику означавала свештеника. Међутим, у хришћанској употреби, како налазимо код Амбросија и његових савременика, она постаје синоним за епископа, те у енглеском преводу обично стоји „епископ" (*cf.* A. W. Haddan, s. v. Bishop, у: W. Smith, S. Cheetham, *A Dictionary of Christian Antiquities*, vol. I, London 1875). У свом преводу задржавам „свештеник", јер ће и сам Амбросије у одговору Гратијану у адресирању себе навести као *episcopus*.

33 Осим поменутог латинског текста, у преводу сам користила и следећа енглеска издања: *The Letters of S. Ambrose, Bishop of Milan* (transl. S. F. Wood, ed. H. Walford), Oxford, London and Cambridge 1881; M. M. Beyenka, *Saint Ambrose: Letters*, 1–91, Washington 1954; *Ambrose of Milan. Political Letters and Speeches* (translated with an introduction and notes by J. H. W. G. Liebeschuetz), Liverpool 2005.

34 У оригиналу лат. *creaturam* (*cf. A Latin Dictionary: Founded on Andrews' Edition of Freund's Latin Dictionary: Revised, Enlarged, and in Great Part Rewritten by Charlton T. Lewis, Ph.D. and Charles Short*, Oxford 1879) односи се на питање створености Бога Сина, где се по правоверном учењу хришћанске цркве сматра да је Исус Христос рођен, али не створен кроз људско зачеће. У *Символу вере*, донетом на Никејском сабору 325. године, стоји: „рођеног, не створеног, једносушног Оцу, кроз кога је све постало". Аријанско учење тврди да је Исус Христос створен

не могу придодати Христу, ипак, желим да се препоручим и Оцу, славећи Сина. Ја се не бојим завидности Бога; не сматрам себе тако добрим говорником да бих могао увећати његову божанску величину. Ја, будући нејак и крхке природе, славим га колико могу, не колико заиста јесте његова величанственост.

Молим те да ми даш ону исту расправу који си ми био дао,[35] додајући томе ваљану дискусију о Светом Духу, да докажеш, позивајући се на Свето писмо и аргументе, да Бог постоји. Нека те Божанство чува многа лета, родитељу и следбениче вечног Бога, Исуса Христа, кога штујемо.

ПРВО ПИСМО[36]

Епископ Амбросије блаженом цару и најхришћанскијем принцепсу Грацијану.

1. Није да ми недостаје наклоност, најхришћанскији принцепсе, зато што немам ништа више да ти кажем што би било искреније и величанственије. Не недостаје ми наклоност, понављам, већ ме је осећај страхопоштовања спречио да дочекам твоју милост. И ако нисам дошао пешице да те поздравим, поздравио сам те духом, поздравио сам те молитвом, у којој и јесу највише дужности свештеника. Поздравио, кажем? Када нисам дошао, зар те нисам пратио својом љубављу, и био ти привржен и умом и духом. И свакако је већа присутност духова. Јер, и када сам био одсутан, свакодневно сам пратио твој пут, бригом и умом ноћу и дању био сам смештен у твом логору, страже од молитава постављао, и ако нисам вредан заслуге, бар сам вредан наклоности.
2. И када смо ове молитве изрицали у твоје здравље, себи смо чинили. Ништа од овог није због ласкања, јер ти то не тражиш, а ја сматрам страним нашој служби, већ због највише милости, коју си нам дао. Зна и сам наш судија, кога поштујеш и у кога побожно верујеш, да се моје срце опоравило твојом вером, твојим спасењем, твојом славом. И ја не само због

и да није исте божанске природе као Бог Отац.

35 Мисли на Амбросијеве две књиге *De fide* (*О вери*) са којима је се цар упознао на претходном састанку са Амбросијем.

36 Ово писмо је очигледно одговор на Гратијаново писмо, што се види из самог писма и Амбросијевих готово *verbatim* навода царевог писма.

јавне службе говорим молитве, већ и из личне љубави. Јер повратио си ми мир у Цркви, запушивши нечасна уста – е да си и срца, и то си учинио не више ауторитетом своје моћи него вером.[37]

3. Шта да кажем о твом последњем писму? Написао си цело своје писмо својом руком, да сами знаци говоре о твојој побожности. Тако је некада Аврам својом руком убио теле,[38] да укаже гостопримство својим гостима, и није у извођењу те свете службе тражио помоћ других, већ је као обичан човек и Господу и анђелима, или Господу у анђелима служио. Ти, Царе, простом свештенику краљевску част указујеш. Али сам Господ је услужен, када је његов слуга почашћен, јер како је и сам рекао: „Кад учинисте једном од ове моје најмање браће, мени учинисте."[39]
4. Но, ја само хвалим узвишену понизност код цара, ништа више него веру коју си право изрекао заслугом твога свесног ума или како те учи Он, кога не поричеш? Јер ко други те је могао научити да му не приписујеш створеност коју видиш у себи? Ништа моралније, ништа јасније се не може рећи, јер назвати Христа створеним израз је за осуду а не за признање побожности. Затим, имали ишта тако охоло него да сматрамо да је Он као ми сами? Упутио си ме тако и изјавио од кога ти желиш да учиш. Ништа боље до сада нисам прочитао, нити боље чуо.
5. Како је пак побожно, како вредно дивљења, оно када кажеш да се не бојиш зависти Бога! Од Оца ишчекујеш награду за љубав према Сину, и хвалећи Сина, изјављујеш да му ти не можеш ништа додати, већ желиш да се и Оцу препоручиш похвалом Сина. Ово те је, свакако, Он сам научио, када је рекао: „Који има љубав к мени, имаће к њему љубав отац мој."[40]
6. Додао си томе да пошто си нејак и крхке природе, не сматраш себе тако добрим говорником, да речима повећаш његову узвишеност, те да хвалиш колико можеш, не колико јесте сама његова величина. Ова слабост бива ојачана у Христу, како је и апостол рекао: „јер кад сам слаб, онда сам и силан".[41] Та понизност искључује крхкост.
7. Доћи ћу сигурно и пожурићу, како тражиш, да будем присутан да чујем, да будем присутан да прочитам, када се ове речи из твојих уста изговарају. А послао сам две књижице, због којих се, пошто су одобрене твојом милошћу,

37 Не зна се тачно на који се спор мисли, али вероватно је у питању аријанска група у Милану.

38 *Пост*. 18:7.

39 *Мат*. 25:40. Наводи из *Светог писма* су према преводу Вука Стефановића Караџића.

40 *Јов*. 14:21.

41 *II посл. Кор.* 12:10.

нећу плашити осуде. Међутим, молим да ми даш времена за писање о Духу,[42] будући да знам ко ће бити судија мојим речима.

8. У међувремену, твоја љубав и вера у Господа и Спаситеља, узета од Сина Божјег, нарасла је у чврсто убеђење, кроз које се такође види да је божанска природа Светог Духа заиста вечна, и да ти њему не приписујеш створену природу коју у себи видиш, нити мислиш да Бог Отац нашег Господа Исуса Христа завиди свом сопственом Духу. Јер оно што је створено без заједнице, божанско је.
9. Ако Господ допусти, задовољићу ову жељу твоје мислости да, пошто си примио његову наклоност, спознаш да он који је узвишен у слави Божјој, треба да буде поштован сопственим именом.
10. Нека ти блажени и срећни Бог, свемоћни Отац Господа нашег Исуса Христа, сачува дуг век, и удостоји царство твоје остварењем највеће славе и вечног мира, господару Царе августе, изабран Божјом одлуком, најсјајнији принцепсе.

42 Амбросије се извињава што није послао и тражену расправу о Светом Духу, коју ће завршити око Ускрса 381. године; *cf.* McLynn, *Op. cit.*, 120.

Aleksandra Smirnov Brkić
Faculty of Philosophy – Novi Sad

CORRESPONDENCE BETWEEN EMPEROR GRATIAN AND ST. AMBROSE OF MILAN – A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF ARIANISM IN SYRMIA REGION

SUMMARY

The paper presents the first Serbian translation from Latin, accompanied by the analysis and commentaries, of the two only preserved letters exchanged between the Roman emperor Gratian and St. Ambrose, bishop of Milan. The correspondence refers to the ongoing dogmatic discussions between the followers of Nicean creed and their homoian Arian opponents. As the paper shows, a direct cause that induced the exchange of these letters were events that took place in Sirmium between 375–379, which were connected with the election of the new episcope and the Fifth Sirmian councel, the direct consequence of which was the issuing of the *Fifth Sirmian creed*, which rejected proarian doctrine on the disimilar essence of the Father and the Son, and according to some authors these events contributed to the cease of further expansion of arianism in Syrmia region.

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

Михаел Антоловић
Педагошки факултет Сомбор

ИСТОРИЈА ИСТОРИОГРАФИЈЕ ИЛИ САМОСВЕСТ ИСТОРИЧАРЕВЕ СТРУКЕ

„Историјска наука уочавањем својих особина и, уопште, студирањем саме себе, одређује најпре своје место међу историографским врстама, онда и међу другим наукама, а сагледава и своју улогу активног чиниоца културе у друштву. Иначе, до праве улоге долази и сама тек израстањем заједно са процесом еманципације у датом времену."

(Андреј Митровић, *Расправљања са Клио*)

Сажетак: У раду се разматра значај који заузима историја историографије у корпусу дисциплина које сачињавају историјску науку. Полазећи од околности које су омогућиле конституисање научне историографије у XIX и токова њеног развоја током XX столећа, предмет анализе представља настанак историје историографије као вида саморефлексије историјске науке. У истом контексту размотрен је положај ове дисциплине унутар српске историографије при чему је нарочита пажња поклоњена идејама изнесеним у синтетском прегледу историје европске и америчке историографије аутора Ернста Брајзаха и критици савремене српске историографије од стране Мирослава Јовановића и Радивоја Радића.

Кључне речи: историја, историографија, криза, Србија, Ернст Брајзах, Мирослав Јовановић, Радивој Радић.

Историјска наука, попут других научних дисциплина, конституисала се током XIX века који се често, са правом, назива и епохом „тријумфа историје". „Дуго XIX столеће" обележиле су дубоке и свеобухватне промене непознате претходној прошлости људског друштва: капитализам је остварио суверену превагу одредивши настанак нових економских односа, политичке и друштвене институције „старог режима" нестале су током неколико деценија раздобља револуција док је вера у неограничени прогрес људског рода заснована на рационалној спознаји стварности

представљала темељну мисао водиљу поколењима научника и интелектуалаца који су деловали у епоси обележеној свеопштим напретком. У оваквим оквирима који су одређивали развој европских друштава током раздобља које је уследило након Француске револуције а окончало се избијањем Првог светског рата, изузетну друштвену афирмацију стекла је научна историографија. Бивајући, попут других наука, „чедо просветитељства", историографија је развила критичке методе неопходне за рационално и објективно истраживање прошлости те се, попримивши облик научног дискурса, издвојила из књижевности унутар које се развијала током претходних векова. Концепт научне историографије, утемељен почетком XIX века радовима Нибура и Ранкеа који су синтетизовали методе филолошке критике и историјске ерудиције, проистекао је из рационалистичког карактера епохе усмереног ка прикупљању и систематизацији објективних и проверљивих научних знања. Од далекосежне важности је чињеница да изузетни друштвени значај и углед који је историографија стекла током овог раздобља није био непосредно везан за њен научни карактер већ је пре био последица укупног амбијента у коме се историографија развијала а који је нарочито погодовао буђењу интересовања за прошла збивања.

Изразита историчност епохе била је подстакнута темељним променама које су обележиле развитак европских друштава током XIX века условљавајући потребу за објашњењем процеса „велике трансформације" (Карл Полањи) који се одвијао пред очима савременика. Историографија је, указујући на континуитет између старог и новог поретка, на међусобну условљеност традиционалних и модерних политичких и друштвених установа, доприносила стабилизацији успостављених односа, чиме је нарочито добила на значају – првенствено имајући у виду да је модерност изнедрила нове економске, друштвене и политичке феномене који су суочили друштва са нужношћу легитимације новоуспостављеног поретка. Доприносећи друштвеној интеграцији, историографија је великим делом била у функцији два *-изма*, који су били доминантни у XIX столећу: национализма и либерализма. С обзиром да је прошлост „најсуштинскији елемент у националистичким идеологијама" (Ерик Хобсбаум), историографија је, током раздобља обележеног експанзијом национализама, друштвену функцију вршила првенствено пружањем одговара на легитимацијске потребе модерних друштава посредством прибављања знања о њиховом стварном или наводном континуитету са друштвима која су им претходила, обезбеђивањем историјске грађе неопходне за (ре)конструкцију, мање или више, фиктивне традиције и пројекцијом пожељног система вредности, у виду великих наратива о националној прошлости. У оба случаја, она је, у ближој или даљој прошлости, настојала да

пронађе корене новоустројених либералних институција и модерних нација у настајању дајући им на тај начин научно утемељење и оправдање. У прилог оваквој тези довољно речито говоре примери „виговске историографије" у Енглеској, француских либералних историчара, „пруско-малонемачке школе" или историографија балканских народа који су политичким циљевима заснованим на идејама национализма и либерализма пружали историјску аргументацију.[1]

Вршећи политичку и друштвену функцију као средство националне интеграције, историографија није нужно губила одлике научног дискурса. Историјска знања прибављена посредством минуциозно разрађених техника историјске критике представљала су током читавог раздобља идеал научне поузданости. Међутим, на нивоу интерпретације утврђених историјских чињеница често је била присутна, више или мање софистицирана, идеолошка функционализација историографије, нарочито у виду успостављања неутемељених историјских континуитета и аналогија (проблеми попут етногенезе, стварања државе и њених оснивача, христијанизације, настанка појединих институција, међусобног односа различитих култура и цивилизација...). Упркос томе, историографија током XIX века није задржала само положај најреспектабилније науке о човеку већ је превага историјског приступа стварности имала за последицу уобличавање нарочитог теоријско-методолошког становишта у истраживању и разумевању целокупне човекове егзистенције из перспективе историјских чинилаца који је обликују. Историзам, речима Ернста Трелча, означавао је „темељно историзовање свих наших мисли о људима, њиховој култури и њиховој вредности" и, уз позитивизам са француских и британских извора, представљао је једну од две најутицајније идејне оријентације у другој половини XIX и почетком XX столећа.[2]

Слабости класичног историзма оличене у усредсређености на прикупљање појединачних чињеница, реконструкцију махом политичких и војних догађаја из

1 Вид.: Stefan Berger, Mark Donovan, Kevin Passmore, *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, London, New York 1999; Matthew Jefferies, *The Age of Historism*, у: Stefan Berger (ed.), *A Companion to Nineteenth–Century Europe 1789–1914*, Oxford 2006, 316–332; Ханс-Улрих Велер, *Национализам. Историја–форме–последице*, Нови Сад 2002, 32–49; Hagen Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Beograd 2002, 118–126; Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци, Нови Сад 2005, 800–836; Димитрије Ђорђевић, *Улога историцизма у формирању балканских држава 19. века*, Зборник Филозофског факултета у Београду, књ. 10, бр. 1, 1968, 309–326; Ferenc Glatz, *Backwardness, Nationalism, Historiography*, East European Quarterly, Vol. 17, No. 1, 1983, 31–40. Добар преглед различитих теоријских приступа изучавању нације и национализма даје у свом раду Миливој Бешлин, *Савремени теоријски оквири феномена нације и национализма*, Токови историје, 2010, у штампи.

2 Наведено према: Friedrich Jaeger, Jörn Rüsen, *Geschichte des Historismus. Eine Einführung*, München 1992, 7.

прошлости те апсолутизацији државе као пресудног чиниоца у историјском развоју, постале су предмет критике заступника шире заснованог појма историографије који су настојали да у видокруг историјске науке уведу запостављена подручја живота људи у прошлости попут културе, привреде и друштва. Отпочета чувеном *Лампрехтовом контроверзом* 90-их година XIX века у Немачкој, *битка за нову историју* (Лисјен Февр) обележила је развитак историографије током прве половине XX столећа. Представљајући алтернативу традиционалној догађајној историографији, она је у лику више – у теоријском погледу различитих школа мишљења – негирала основне поставке историзма да би потпуну превагу однела тек у годинама које су уследиле по окончању Другог светског рата. Крах историзма био је непосредно везан за пораз просветитељског пројекта еманципације човечанства унутар кога се историографија управо формирала као модерна научна дисциплина. Окончање вере у неограничени материјални и духовни прогрес урушен у катаклизми највећег светског сукоба у људској историји, нужно је означило и крај историзма као преовлађујућег историографског обрасца. У друштвима суоченим са деструктивним искуствима економске кризе, светских ратова и тоталитарних политичких система, историјску науку, ограничену на „прошлу политику" (Џон Сили), апологију државне моћи и представљање целокупне прошлости из перспективе владајућих политичких елита, оповргла је сама логика историјског развоја. Одатле је, у темељно измењеним условима, наступила промена парадигме – историју као приповест заменила је проблемски заснована историја (Франсоа Фире). Другим речима, традиционалну наративну историју фокусирану на домен високе политике, државе и међународних односа, подложну различитим врстама идеолошких злоупотреба, заменила је *нова историја* у лику *друштвене историје* у САД, *социјалне историје* у Великој Британији, *школе Анала* у Француској и *историјске социјалне науке* у СР Немачкој. Успон *нове историје* у великој мери је био обележен њеном отвореношћу у односу на сазнања и методологију друштвених наука, у првом реду, према социологији, географији, економији и психологији. Како је предмет историјског истраживања постало друштво у своме тоталитету, *нова историја* је усвојила методологију примерену новом концепту историјске науке. У настојању да историографију учине научнијом, поборници *нове историје* прихватили су друштвену теорију и квантификацију историјских чињеница, чиме је у видокруг историчара ступила, раније у потпуности занемарена, врста историјских извора који су пружали обавештења о новим темама друштвене историје. На тај начин, доњи друштвени слојеви, радништво, бирократија, народна култура, економски односи и револуционарни покрети, постали су легитимни предмети историјског

истраживања, док је нарација, као доминантан вид експликације историјских садржаја, у великој мери била замењена теоријским моделима, структуралном анализом и статистичком обрадом података.[3]

Оптимизам у погледу на могућност историографије засноване на превази квантитативних истраживања већ крајем 70-их година XX века засенио је повратак приповедању, тј. наступило је оживљавање историјске нарације која је у средиште интересовања вратила појединца, потиснутог претходних деценија економским категоријама и низовима „клиометријских" података,[4] што је првенствено било последица растућег неповерења према научном дискурсу и критичког односа према негативним аспектима процеса модернизације. Надовезујући се на „културни песимизам" са краја XIX века, општа атмосфера разочарања дометима „дијалектике просветитељства" израз је добила у виду постмодерног мишљења које је током последње четвртине XX века извршило својеврсни „јуриш" на историографију оспоравајући у потпуности њен научни карактер. Прогласивши историографију тек једном од мноштва „великих приповести" (*Grand Récits*), постмодернизам је указао на друштвену условљеност историографије тврдећи да је она увек у функцији позакоњења постојећег поретка друштвене моћи. Приступајући „деконструкцији" историографије, постмодерни теоретичари су порицали њену објективност и епистемолошку заснованост сврставши је, као плод фикције, у грану књижевности. Упркос томе што је већи део историографије остао имун на основне идеје постмодерног мишљења, његов утицај на историјску науку био је вишеструк. Бранећи сопствено научно утемељење, она је била принуђена да посвети знатну пажњу теоријским и методолошким питањима док су се, истовремено, конституисали нови историографски правци попут историје жена, расних, етничких, верских и сексуалних мањина и разних маргиналних друштвених група који су, испољивши током 60-их и 70-их година захтеве за признавањем властитог идентитета а одатле и за сопственом историјом, били на тај начин „враћени у историју". Историју приватног живота, историју свакодневице, микроисторију и историјску антропологију одликовала је усредсређеност на културну димензију људског живота у друштву и превага „малих" тема будући да, из постмодерне перспективе, једини легитиман предмет историјског истраживања могу бити појединачна људска искуства.

Преокрет светских размера који је наступио 90-их година XX века обеле-

3 Eric Hobsbawm, *From Social History to the History of Society*, Daedalus, 1971, 20–43.

4 Lawrence Stone, *The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History*, Past and Present, 85, 1979, 3–24; Jürgen Kocka, *Zurück zur Erzählung: Plädoyer für historische Argumentation*, Geschichte und Gesellschaft, Jg. 10, H. 3, 1984, 395–408.

жен крахом социјалистичке „утопије на власти", информатичком револуцијом, глобализацијом светске економије, појавом нових друштвених покрета и забрињавајућим еколошким проблемима са којима се суочило човечанство, условио је измештање тежишта историографије на нове истраживачке теме: на прелому столећа снажан подстицај добили су правци попут родне историје, екоисторије те светске и глобалне историје. Истовремено, упркос тезама о „крају историје", процес глобализације и наметање униформности на основама неолибералне политичке идеологије узроковали су поновно снажење национализама на изучавање и писање историје. Плурализам теоријских приступа и мноштво методолошких полазишта који на различите начине дефинишу појам а тиме и предмет историографског рада јесу основне одлике историјске науке на почетку новог миленијума.[5]

***

Имајући у виду скицирани развој научне историографије обележен ширењем тематског видокруга и њеним усложњавањем током XX века, разумљив је пораст интересовања за теоријска питања историографије и њену властиту историју. Ово посебно с обзиром на значај прошлих збивања у јавном дискурсу савремених друштава који је попримио облик својеврсне „политике прошлости" (*Geschichtspolitik*) као и изазове са којима се историографија суочавала и даље се суочава. Утемељење историје историографије као посебне историјске дисциплине било је од пресудне важности за снажење стручне самосвести као неопходног предуслова за неговање критичког односа према самој дисциплини али и у односу на друштвене снаге које су је настојале ставити под свој надзор.

У великим западним историографијама изучавање историје историографије ужива релативно дугу традицију те је прошлост историјске науке расветљена са различитих аспеката. У том смислу од значаја је поменути преглед западноевропске историографије из пера Едуарда Фитера *Историја новије историографије* (1911) који је, деценијама непревазиђен, представљао поуздани водич кроз главне токове развоја историографије од времена хуманизма и ренесансе до краја XIX столећа.[6] У исто време, енглески историчар Џорџ Пибоди Гуч пружио је, на либералним основама конципирану, историју модерне историографије *Историја и историчари у 19. веку* (1913).[7] Фриц Штерн, Феликс Гилберт, Хајнрих фон Србик, Арналдо

5 Сажет преглед главних праваца даје: Daniel Woolf, *Historiography*, у: Maryanne Cline Horowitz (ed.), *New Dictionary of the History of Ideas*, Vol. I, Farmington Hills 2005, LXXV–LXXIX.

6 Eduard Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, München, Berlin 1911.

7 G. P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, London 1913.

Момиљано и бројни други историчари, наставили су систематско изучавање историје историографије на темељима које су поставили Фитер и Гуч што је омогућило њен плодоносан развитак, нарочито током друге половине XX столећа. Уобличена у виду посебне научне дисциплине њу данас, попут историјске науке у целини, одликује разноликост теоријско-методолошких приступа и усмерења. О важности која се у развијеним историографским културама придаје неговању историје сопствене дисциплине сведоче бројни радови у најугледнијим светским историјским часописима међу којима је *Storia della Storiografia* у целини посвећен историји историографије, док *History and Theory* значајну пажњу усредсређује на питања везана управо за ову димензију историјске науке.[8]

Исцрпна библиографија радова посвећених различитим аспектима историје историографије, с обзиром на њихову бројност, тешко да је могућа, те поред наведених часописа скрећемо пажњу на неколико енциклопедијских и синтетичких дела која дају добар пресек данашњих знања, теоријских становишта и праваца истраживања на подручју историје историографије. Међу приручним делима лексикографског карактера свеобухватношћу и прецизношћу издвајају се двотомна *Енциклопедија историчара и историјских дела* (1999) под уредништвом Кели Бојд и *Глобална енциклопедија историјских дела* (1998) коју је уредио Даниел Вулф. Скромнијег опсега, али не мање важни, јесу два приручника објављена на немачком језику: *Лексикон историчара од антике до данас* (2002) који су приредили Ридигер фом Брух и Рајнер Милер, и својеврсни речник историографске терминологије под називом *Историјска наука: 100 основних појмова* (2002), чији је уредник Штефан Јордан.[9]

8 *Storia della Storiografia* једини је часопис у свету који је у целини посвећен историји историографије. Покренут је 1982. на иницијативу Комитета за историју историографије основаног на V светском конгресу историјских наука. Први уредник часописа била је Бјанка Кавалоти Валота да би од 1991. часопис уређивало колективно уредништво у саставу Георг Г. Игерс, Гвидо Абатиста и Едоардо Тортароло. Часопис се одликује мултидисциплинарним приступом и интернационалним карактером како у одабиру појединих тема тако и у погледу заступљених аутора (вид.:http://storiastoriografia.lett.unipmn.it [03. 06. 2010.]). *History and Theory* је водећи међународни часопис посвећен теорији и филозофији историје, методолошким питањима историјске науке и историји историографије. Часопис је покренуо Ричард Ван 1960. док су се у уредништву налазила најугледнија имена тадашње историографије и њој блиских наука попут Рејмона Арона, Питера Гејла, Арналда Момиљана, Исаије Берлина и Мориса Манделбаума. Током претходна пола века *History and Theory* изградио је репутацију најугледнијег часописа своје врсте.

9 Kelly Boyd (ed.), *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, I–II, London 1999; Daniel Woolf (ed.), *A Global Encyclopedia of Historical Writing*, I–II, New York 1998; Rüdiger vom Bruch, Rainer A. Müller (Hg.), *Historiker Lexikon: Von der Antike bis zur Gegenwart*, München 2002; Stefan Jordan (Hg.), *Geschichtswissenschaft: Hundert Grundbegriffe*, Stuttgart 2002.

Савремени синтетски прегледи историје историографије међусобно се разликују по обиму, методолошком приступу и временском раздобљу које обухватају. Глобални приступ карактерише радове неколицине савремених историчара који су незаобилазни за ову тему. Реч је о *Уводу у историографију из глобалне перспективе* (2006) немачког историчара Маркуса Фелкела те о колективном подухвату *Глобална историја модерне историографије* (2008) који потписују угледна имена светске науке на овом пољу – Георг Г. Игерс, Суприја Мукхерје и Едвард Ванг. Дуго најављивана *Окфордска историја историографије* под уредништвом Даниела Вулфа која треба да изађе из штампе током 2010. године, предвиђа да у пет волуминозних томова пружи до сада најсвеобухватнији преглед развоја историографије, третирајући на равноправан начин и све ваневропске традиције у писању историје.[10] Међу радовима усредсређеним искључиво на XX столеће истичу се Игерсова маестрална синтеза *Историографија у 20. веку* (1997, 2007[2]), која упркос своме невеликом обиму представља основну литературу, те *Историјска наука у раздобљу екстрема* (2003) чији је аутор Луц Рафаел.[11] Међу многобројним зборницима радова својом информативношћу и приступом издвајају се опсежни *Приручник за историографију* (2002) Мајкла Бентлија, врло садржајна збирка есеја карактеристичног наслова *Нове перспективе писања историје* (1991) коју је приредио Питер Берк, те *Историјско мишљење Запада* (2002) уредника Јерна Ризена, чије је тежиште на историографији као виду „интеркултуралног дискурса".[12]

И поред околности да ниједно од поменутих дела није преведено на српски језик, литература посвећена методологији и историји историографије је током последње деценије и по знатно обогаћена преводима наслова који већ деценијама, у светским размерама, представљају стандардне и незаобилазне радове као и

10 Markus Völkel, *Geschichtsschreibung. Eine Einführung in globaler Perspektive*, Köln 2006; Georg G. Iggers, Supriya Mukherjee, Q. Edward Wang, *A Global History of Modern Historiography*, London 2008; Daniel Woolf (ed.), *Oxford History of Historiography*, I–V, Oxford, New York, у штампи.

11 Lutz Raphael, *Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart*, München 2003. Игерсова књига се први пут појавила 1997. на енглеском језику – *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodernist Challenge*, Hanover, N. H. 1997, да би потом била преведена на више од десет језика. Допуњено издање објављено је на немачком језику 2007 – *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang. Neuausgabe*, Göttingen 2007.

12 Michael Bentley (ed.), *Companion to Historiography*, London 2002; Peter Burke*, New Perspectives on Historical Writing*, Cambridge, Engl. 1991. Будући да је потакнула велико интересовање, Беркова књига је под истим насловом, незнатно проширена, доживела и друго издање (Second edition, University Park, Pennsylvania, 2001); Jörn Rüsen (ed.), *Western Historical Thinking. An Intercultural Debate*, New York, Oxford 2002.

делима уџбеничког и пропедевтичког карактера. При томе, ваља нагласити да је током постојања социјалистичке Југославије објављено неколико зборника радова који су давали солидан увид у поједина, тада актуелна питања теорије и методологије историјске науке са становишта марксизма или њему блиских идејних оријентација. У том смислу издвајају се тематски зборници *Питања марксистичке историографије* (1983) и *Марксистичко схватање историје* (1984) у којима су били представљени угледни аутори попут Ерика Хобсбаума, Ханса Улриха Велера, Мирослава Хроха и Јиржија Тополског.[13] Важно је истаћи да је, мимо ове тенденције, објављен и чувени манифест *нове историје* из пера Марка Блока *Одбрана историје или занат историчара* (1970)[14] док се невелика књижица угледног америчког историчара Стјуарта Хјуза *Историја као уметност и као наука* (1989) појавила тек након две деценије.[15]

Неоспорно значајни за развој историографије, овим радовима недостајала је перспектива целовитости будући да су већином заступали једно, истина, важно усмерење историографије у XX веку. Одатле је нарочито запажену улогу у упознавању домаће стручне јавности са најутицајнијим историографским школама мишљења имала Српска књижевна задруга која је од почетка 90-их година XX века, у оквиру престижне библиотеке *Историјска мисао*, објавила неколико, у пуном смислу, капиталних дела. Реч је, дословце, о „класицима" историјске литературе чије познавање представља нужан предуслов сваке развијене историографске културе: *Списи о историји* Фернана Бродела (1992), *О историјској науци* Јиргена Коке (1994), *Разматрања о светској историји* Јакоба Буркхарта (1996), *Борба за историју* Лисјена Февра (2004) те *У одбрану историје* Ричарда Еванса (2007).[16] Својеврсну допуну овим насловима представљају *Радионица историје* (1994) утицајног представника треће генерације *школе Анала* Франсоа Фиреа, предавања Едварда Халета Кара *Шта је историја?* (2001), која су одавно стекла светско признање и уврштена у стандардну и незаобилазну литературу, целовито издање *Идеје историје* (2003) Робина Колингвуда као и зборник есеја Ерика Хобсбаума *О историји*.[17] Превођење ових дела било је од

13 *Pitanja marksističke istoriografije*, Marksizam u svetu, god. 9, br. 12, 1983, 1–220; *Marksističko shvatanje istorije*, Marksizam u svetu, god. 10, br. 1, 1984, 1–261.

14 Mark Blok, *Odbrana istorije ili zanat istoričara*, Treći program, god. 2, br. 2, 1970, 329-460.

15 Стјуарт Хјуз, *Историја као уметност и као наука. Двојако виђење прошлости*, Ниш 1989.

16 Фернан Бродел, *Списи о историји*, Београд 1992; Јирген Кока, *О историјској науци*, Београд 1994; Јакоб Буркхарт, *Разматрања о светској историји*, Београд 1996; Лисјен Февр, *Борба за историју*, Београд 2004; Ричард Еванс, *У одбрану историје*, Београд 2007.

17 Франсоа Фире, *Радионица историје*, Сремски Карловци, Нови Сад 1994; Edvard Halet Kar,

далекосежног значаја за српску историографију, будући да се највећим делом ради о изворним текстовима програматског и теоријског карактера.

Заједничка одлика већине побројаних наслова јесте да они третирају поједина историографска питања, односно, пружају поглед на развој историјске науке са становишта одређеног историографског усмерења, што представља њихову посебну врлину али, истовремено, недовољно упућеним читаоцима отежава пуну контекстуализацију. Одатле посебан значај имају целовити прегледи развоја историографије садржани у неколико преведених радова приручног карактера. При томе, уочљива је чињеница да је након вишедеценијске оскудице у оваквој врсти литературе, заслугом неколицине издавачких кућа, међу којима се нарочито истиче CLIO, у свега неколико година српска историографија обогаћена низом веома квалитетних и корисних приручника.[18] Дело *Историографија* (1999) чији је аутор Шарл-Оливије Карбонел, упркос скромном обиму, представља мајсторску синтезу историје историографије од античких времена до данас при чему, за разлику од већине сличних радова, не задржава поглед искључиво на европској историографској традицији већ даје елементарна знања о начинима писања историје у две утицајне културе – кинеској и арапској.[19] За разлику од Карбонела, усредсређеног искључиво на развој историографије, три приручника синтетизују у своме излагању и историјску методологију и историју историографије. Норвешки историчар Кнут Ћелстали у своме *Уводу у историографију* (2004), на јасан, прегледан и сажет начин пружа темељна знања о развоју историјске науке, њеној методологији и начинима њеног подучавања.[20] Сличне структуре и намене јесте и *Изучавање историје* (2007) чији су аутори Џереми Блек и Доналд Макрејлд док нешто обухватнији преглед Џона Тоша *У трагању за историјом* (2008) нагласак

Šta je istorija?, Čačak, Beograd 2001; Робин Џ. Колингвуд, *Идеја историје*, Београд 2003; Erik Hobsbaum, *O istoriji – o teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*, Beograd 2003.

18 Готово више од три деценије главни извор обавештења о историји историографије пружао је универзитетски уџбеник угледне хрватске историчарке Мирјане Грос: Mirjana Gross, *Historijska znanost. Razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb 1976, 1980[2]. Будући да је реч о ауторки изузетно упућеној у проблеме методологије и историје историографије, књига је актуелност задржала до данас. Упућујемо на најновије темељно измењено издање под насловом *Suvremena historiografija, Korijeni, postignuća, traganja*, Zagreb 2001. Истовремено, различита издања књиге јасно указују на промене у теоријском приступу кроз које је пролазила југословенска а потом и хрватска историографија, ослобађајући се с временом почетног доминантног марксистичког становишта.

19 Šarl-Olivije Karbonel, *Istoriografija*, Beograd 1999.

20 Knut Ćelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila. Uvod u istoriografiju*, Beograd 2004.

ставља на приступе карактеристичне за савремену историографију.[21] Будући да су наведени приручници проблемски конципирани, поглед из другачије перспективе нуди књига коју је приредила Вероник Сал посвећена научним преокупацијама неколицине најугледнијих историчара. Лапидарног наслова *Историчари* (2008), њен највећи недостатак представља околност да је она ограничена готово у потпуности на велика имена француске историографије.[22] Зборник радова под уредништвом Рихарда ван Дилмена *Историја. Лексикон појмова* (2010) садржи опсежне чланке посвећене теоријским основама, методу и дисциплинама историјске науке као и основним историјским појмовима који сачињавају њен категоријални апарат.[23] Коначно, монографије Питера Берка *Историја и друштвена теорија* (2002) те Дениса Смита *Успон историјске социологије* (2001) у значајној мери допринеле су ширењу тематског видокруга српске историографије указујући на функцију и значај друштвене теорије за историјску науку као и могућност плодне интеракције историје и социологије, будући да обе дисциплине имају идентичан предмет проучавања – људско друштво.[24]

Дело Ернста Брајзаха *Историографија: стари век, средњи век, ново доба* (2009), које је у светским оквирима прихваћено као један од најбољих прегледа историје историографије, представља у неку руку солидан пресек савремених *main stream* схватања у овој дисциплини.[25] Ово тим пре, будући да је Брајзах један од водећих ауторитета у области историје историографије. Остваривши већи део своје професионалне каријере на универзитету Западни Мичиген у САД, он је тежиште својих научних интересовања усмерио ка питањима посвећеним разним аспектима историје историографије о чему сведоче и наслови његових најзначајнијих радова: *Америчка прогресивистичка историја* (1993) и *О будућности историје – постмодернистички изазов и његове последице* (2003).[26] Књига која је сада доступна и у преводу на српски језик представља, у неку руку, Брајзахово животно дело будући да је плод његовог вишедеценијског

21 Džeremi Blek, Donald M. Makrejld, *Izučavanje istorije*, Beograd 2007; Џон Тош, *У трагању за историјом. Циљеви, методи и нови правци у проучавању савремене историје*, Београд 2008.

22 Вероник Сал (ур.), *Историчари*, Београд 2008.

23 Рихард ван Дилмен (ур.), *Историја. Лексикон појмова*, Београд 2010.

24 Piter Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002; Denis Smit, *Uspon istorijske sociologije*, Beograd 2001.

25 Ернст Брајзах, *Историографија: стари век, средњи век, ново доба*, Београд 2009.

26 Ernst A. Breisach, *American Progressive History. An Experiment in Modernization*, Chicago, London 1993; Ernst Breisach, *On the Future of History. The Postmodernist Challenge and its Aftermath*, Chicago, London 2003.

бављења овом сложеном темом. Ваља нагласити да се пред српским читаоцима налази треће, знатно допуњено издање, које је под истоветним насловом први пут објављено на енглеском језику 1983. године.[27]

Основна намера којом се руководио Брајзах током писања *Историографије* била је подстакнута чињеницом да, упркос постојању бројних исцрпних студија посвећених појединим историографским проблемима, не постоји одговарајући синтетски преглед историје историографије који би пружио „задовољавајуће објашњење о сопственом историјском путу". Ово посебно будући да целовито сагледавање развитка историографије Брајзах сматра нарочито значајним у ситуацији која је обележила историјску науку током последње трећине XX века када се она, суочена са оспоравањима своје научности и приморана на изналажење оправдања сопственом постојању као научне дисциплине, нашла у својеврсној кризи. Одатле је превасходни задатак Брајзаховог дела, по његовом властитом суду, да помогне историјској науци да, снажећи своју стручну самосвест, пронађе начине како да се на прагу XXI столећа легитимише и изађе из кризе у којој се налази.

Остварењу овако дефинисаног циља Брајзах је приступио наглашавајући кључну важност историјске димензије човековог постојања која уједно објашњава појаву и вишемиленијумски развој историографије. Како су *промена* као динамични елемент, и *континуитет* као елемент стабилности, темељне категорије којима је обележен људски живот, значај историографије у западној цивилизацији заснива се, првенствено, на повезивању три временске категорије – прошлости, садашњости и будућности, у јединствену целину. Перспектива целовитог трајања коју пружа историографија у виду континуитета унутар увек променљивих околности, представља вид осмишљавања пролазности људског живота. Као таква, она представља константни чинилац западне културе којој је својствено рационално поимање прошлости схваћене у смислу линеарног протока времена које непрестано стреми одређеном циљу. Полазећи од оваквих претпоставки, Брајзах се у структурирању свога дела определио за наративно-проблемски приступ. Одбацујући два често присутна становишта – крути схематизам према коме развој историографије има облик праволинијског напредовања ка уобличавању историје као посебне научне дисциплине са једне стране, као и енциклопедијско набрајање најважнијих историчара и њихових дела, са друге стране, Брајзах се, насупрот томе, определио да утврди и истакне *главне токове* у развоју историјског мишљења анализирајући дела најистакнутијих историчара

27 Ernst Breisach, *Historiography. Ancient, Medieval & Modern*, Chicago, London 1983, 1994[2], 2007[3].

од времена настанка историографије до данас. Одатле, уместо телеолошког поимања, он историју историографије сагледава унутар укупног друштвеног и идејног контекста времена у коме је она настајала настојећи да укаже на њену сложеност, разноликост и вишеслојност. У том циљу, он истиче преплитање и утицаје међусобно различитих традиција које су, у разним временима, утицале на карактер историографије а које њу нису нужно, квалитативно или квантитативно, унапредиле.

Друга истакнута одлика Брајзаховог приступа оличена је у израженом *евроцентризму*. Он у историографији, у првом реду, види карактеристичну манифестацију европског – западњачког духа који свој корен има у античкој Грчкој, колевци целокупне европске цивилизације. Одатле се и историографија, попут филозофије, јавља захваљујући околностима које су омогућиле настанак оне врсте мишљења које се одликује рационалном спознајом света и стварности. Додир са филозофијом, при томе, није ни случај нити ненамеран – и историографија и филозофија рођене су из мита као покушај његове рационализације. Заједничко извориште условило је тесне међусобне везе које су биле карактеристичне за читав потоњи развој двеју дисциплина које су обележиле западну културу. Из оваквог виђења настанка историографије, проистиче и периодизација на којој се темељи Брајзахово излагање: три велике епохе у историји Европе – античка, средњовековна и модерна, представљају оквире унутар којих он тумачи историју историографије. Ово тим пре имајући у виду пресудан значај хришћанства за европску културу, чињеницу којој Брајзах придаје нарочиту важност. Појавивши се у старој Грчкој, историографија је, прихваћена од Римљана, наставила да се развија током раздобља републике и царства да би, под снажним утицајем хришћанства, попримила нове облике. Реч је првенствено о есхатолошком поимању времена те о идеји универзалности, појмовима тесно везаним за суштину хришћанског учења, који су извели својеврсну „револуцију у историографији". Након настанка у хеленско-римском цивилизацијском кругу, историографија је током средњег века, чврсто везана за хришћанство посредством библијске периодизације и идеје о постојању божије државе, представљала легитимацију и потврду божијег плана. Одатле је читава историја попримила облик „свете историје" излажући развој човечанства „с јединственим настанком, средишњим догађајем и крајњим циљем" објављеним у хришћанству. На оваквим основама одвијала се и интеграција прошлости покрштених варварских народа унутар оквира сакралне хришћанске историје.

Прекретницу у развоју историографије Брајзах ставља у раздобље ренесансе и реформације које је, поновним открићем антике и дуготрајним верским

сукобима, условило растакање духовног јединства западне Европе омогућивши афирмацију појединачних националних историја непосредно повезаних са процесом конституисања нових држава устројених на националном принципу. Под утицајем нових духовних стремљења оличених у емпиризму и рационализму, наступило је критичко вредновање различитих приповести о прошлости и изградња властитог историјског метода који је постепено водио ка одвајању историографије од књижевности и њеном конституисању као посебне дисциплине. При томе, формирање ерудитске или учене историје Брајзах сагледава у контексту међусобних утицаја и преплитања трију историјских дисциплина: филолошке критике текста коју је изнедрила историографија италијанског хуманизма, посвећености примарним историјским изворима француске школе правне историје и појаве антикварства у смислу ширења интересовања на различите историјске изворе, установе и појаве неполитичког карактера и, коначно, неговања помоћних историјских наука. Управо ове особине одликовале су рад учених монаха боландиста и маврикинаца на критичком приређивању хагиографских списа који ће крајем XVII века бити крунисани методолошким приручником за изучавање средњовековних извора, утицајним уџбеником латинске палеографије и дипломатике из пера Жана Мабијона – *Шест књига о дипломатици*. Концепт ерудитске историје остао је доминантан и током „века просвећености" који је унео у историографију идеју прогреса. Након што је рационалистички дух XVIII столећа Богу наменио тек улогу „првог покретача", он је великим делом одстранио божанско провиђење из историје учинивши, истовремено, и крај хришћанској хроници света. При томе, заснивање историје као процеса непрестаног напретка суочило је историчаре са питањем објашњења промена у историјском развоју. У настојању да пруже задовољавајући одговор, они су формулисали тумачење историје засновано на култури и јединствености људске природе док је историја и сама постала средство напретка у виду приповести о еманципацији човечанства од сопствених заблуда. На тај начин, у времену нестанка опште хришћанске историје, идеја прогреса пружила је западној култури „нову синтезу прошлости, садашњости и будућности".

Конституисању историографије као посебне дисциплине Брајзах, по природи ствари, посвећује нарочиту пажњу. Кључ за разумевање настанка модерне историјске науке он налази у синтези раније раздвојених чинилаца историјског истраживања коју су почетком XIX века остварили немачки историчари спајајући критички метод класичне филологије, рад ерудита и историчара права на изворима и појам нације као уједињавајуће начело. Поникао у Немачкој, концепт научне историографије, уз одређене специфичности, постао је прихваћен у свим европским

историографијама. При томе, поред заједничког метода, историчаре је уједињавала њихова изражена друштвена улога „тумача напретка и нације". Брајзахов приступ објашњењу историјске науке која се афирмисала током XIX столећа карактерише управо наглашавање друштвеног контекста у коме се она развијала. Одатле је он значајан простор посветио настанку националних историографија током овог раздобља указујући, поред заједничких одлика, и на одређене посебности у развоју историјске науке унутар појединих државних оквира. Док су у Немачкој историчари били предводници покрета за либерализацију политичких односа и национално уједињење, у Француској је њихов рад био одређен односом према искуству револуционарне и Наполеонове владавине. Одатле су питања нације и слободе представљала најважније проблеме француских историчара. Средишњу тему енглеских историчара представљала је *славна револуција* из које је настало специфично *виговско тумачење* енглеске историје као постепене еволуције ка слободном политичком поретку оличеном у уставној монархији енглеског типа. Истовремено, млада америчка република исказивала је потребу за својим историјским утемељењем те су њени први историчари славили њено демократско и слободарско уређење које је представљало потврду историјског прогреса.

Имајући у виду нарочиту улогу историје и њених посленика у јавном животу XIX век је са правом назван „златним добом" историографије које је потрајало све до Првог светског рата. Ипак, током друге половине овог раздобља историјска наука сусрела се са изазовима који ће у пуној мери добити на актуелности током XX столећа. Снажан развој природних наука, успон капиталистичке економије који је темељно изменио структуру европских друштава те колонијална подела света међу великим европским државама суочили су историографију са потребом редефинисања сопственог предмета истраживања. У првом реду, природне науке засноване на позитивистичким начелима представљале су образац који је историографија требало да следи како би очувала свој научни карактер. Прихватање *детерминизма* у историји значило је управо негацију концепта историјске науке како су је формулисали Ранке и његови следбеници – уместо појединачних и непоновљивих догађаја из прошлости, позитивисти су делили уверење да она мора да утврди опште законе историјског развоја. Са друге стране, индустријализација европске економије поставила је на дневни ред питање *улоге материјалних чинилаца* у људској историји док је *еманципација* маса најавила будуће захтеве за њиховом историјским признањем. Коначно, победнички поход Запада на остатак планете суочио је историчаре са потребом писања *историје света*, тј. историје ваневропских народа и континената. Иако је водећи правац историографије све до Првог светског рата био оличен у концепту историзма,

наведени чиниоци наговестили су појаву економске, друштвене и светске историје које ће снажан замах добити у међуратном раздобљу да би своју пуну афирмацију стекла током друге половине XX века.

Развој историографије у раздобљу између светских ратова био је обележен свеобухватном кризом класичног историзма. Поред његових унутрашњих структуралних ограничења, криза историзма била је оснажена општим правцима друштвеног развоја – расправа о кривици за отпочињање светског сукоба, економска депресија те успон тоталитарних идеологија довели су у питање могућност опстанка историографије засноване на идеалистичким епистемолошким поставкама и традиционалној методологији. С обзиром да је снажан утицај идеологије на истраживање и писање историје представљао једну од најизразитијих одлика историографије у овом периоду, Брајзах је међуратну историографију поделио на ону која се развијала у условима либерално-демократског политичког поретка и на историографију која је била изложена утицајима тоталитарних идеологија – комунизма, фашизма и нацизма. Снажење *нове историје* током овог раздобља у друштвима либерално-демократског уређења, довело је до њеног потпуног тријумфа над традиционалном историографијом у деценијама након Другог светског рата. Своју историју историографије Брајзах завршава исцрпним пресеком карактеристичних трендова у развоју историографије током друге половине XX века разматрајући изазове које пред ову област духовног стваралаштва поставља будућност.

Засвођавајући осврт на Брајзахово дело, неопходно је истаћи да је реч о стандардном и незаобилазном историографском приручнику који даје јасан поглед на развој историографије током минула два и по миленијума. При томе, ваља скренути пажњу на околност да су, упркос ауторове изванредне акрибичности, услед евроцентричног приступа, ван видокруга остале не само ваневропске историографије већ и историографске традиције мањих европских народа, што нарочито долази до изражаја у поглављима посвећеним развоју научне историографије током минула два столећа. Усредсређен искључиво на Енглеску, Француску, Немачку те САД, које сагледава као непосредни изданак западноевропске културе, Брајзах неоправдано мало простора посвећује Италији и Русији, земљама са веома разгранатим и утицајним националним историографским школама. Одатле, сумаран поглед на италијанску и руску историографију у контексту фашистичке, односно комунистичке идеологије представља недопустиво поједностављивање које води стварању неодговарајућих представа и, на концу, стереотипном сагледавању улоге и значаја ових двеју историографија. Такође, када је реч о средњем веку, сматрамо да нема ваљаних разлога за изо-

станак византијске историографије из Брајзаховог прегледа. Баштинећи античке традиције, она је наставила самосталан развој током читавог миленијума пресудно утичући на појаву и развој историографије христијанизованих народа унутар „византијског комонвелта" на Балкану и источној Европи. Истоветан приступ потпуног занемаривања Брајзах је испољио и у односу на историографије народа у северној, средњој и јужној Европи. Јасно је да је овакав поступак последица Брајзаховог опредељења да пружи синтетичан поглед на развој оних традиција у истраживању и писању историје које су за свако појединачно раздобље биле најкарактеристичније, пресудно утичући на потоњи развој историографије. Селекција унутар изузетно богатог наслеђа историје историографије свакако је нужна приликом овако конципираног дела. Међутим, ауторово ограничавање видокруга искључиво на развој западноевропске и англо-америчке историографије јесте неутемељено и, у суштини, неисторично будући да ствара искривљену слику о прошлости историографије. Сматрамо да би овај, по нашем суду, најкрупнији недостатак Брајзаховог дела у великој мери био отклоњен да се аутор потрудио да пружи елементарне податке везане за путеве развитка појединих националних историографија током XIX и XX столећа. Следећи опште токове, историографије скандинавских, иберијских, средњоевропских и балканских народа испољиле су одређене специфичности које су обликовале њихову физиономију. Будући да на енглеском језику постоје, више или мање опширни, прегледи развоја готово свих националних историографија не само Европе већ и целог света, Брајзах је, у сваком случају, био у прилици да своје виђење употпуни извештајима о мањим историографским културама које су, што нарочито наглашавамо, дале значајан допринос употпуњавању мозаика историјских знања о Старом континенту. На тај начин, његов иначе маестрални преглед развоја историографије био би знатно целовитији и свеобухватнији у исказаној намери да се представи укупан развој историографије током две и по хиљаде година њеног постојања у европском културном кругу, док би, у исто време, аутор био поштеђен критика да се у структурирању садржаја руководио и одређеним идеолошким предрасудама. Упркос уоченим недостацима, Брајзахово дело представља незаобилазни приручник и водич кроз сложену прошлост европске историографије и, као најсвеобухватнији преглед историје историографије на српском језику, основно полазиште за свако будуће бављење овом темом.

***

Српска историографија, попут осталих југословенских историографија, највећим делом није била захваћена утицајним струјањима која су обележила

динамични развитак историјске науке током друге половине XX века и то не само по обиму и квантитету продукције, што, с обзиром на ограничен опсег културе којој припада, не спада у домен очекиваних могућности, већ и у односу на савремене теме и правце истраживања у овој дисциплини. „Наговештај нове историје" који су својим интересовањем за теоријске проблеме историјске науке још почетком XX века испољили представници српске критичке историографије Јован Бл. Јовановић и Драгољуб Павловић, током деценија које су уследиле потонуо је у заборав не оставивши знатнијег трага на генерације историчара које су уследиле.[28] Током међуратног раздобља упечатљиво је усамљено настојање Душана Поповића да историју српског народа постави на шире социолошке основе, Никола Радојчић је започео проучавање настанка модерне српске историографије док се Алексије Јелачић, поред осталог, занимао теоријским питањима историјске науке.[29]

Нашавши се под снажним идеолошким притиском у првим годинама након Другог светског рата, већина српских историчара је прибегла својеврсном ескапизму окрећући се изучавању старијих историјских епоха које нису побуђивале интересовање „револуционарног субјекта" док је историзам као научни концепт пружао сигурно уточиште од вулгаризованог дијалектичког материјализма. Еманципација од крутог догматског марксизма која је током 60-их година наступила у званичној идеологији није, међутим, утицала на теоријске и методолошке поставке историјске науке. Упркос отворености владајућег марксистичког идејног обрасца према темама из области друштвене и економске историје, ова питања заузимала су веома мало простора унутар српске историографије док је, истовремено, изостала и рецепција историографских праваца блиских марксизму попут школе Анала и енглеске социјалне историје, али и вредних домета марксистичке историографије у Пољској и Мађарској. О општим тенденцијама у југословенској историографији средином 80-их година XX века сликовито сведочи оновремени суд Ђорђа Станковића о постојању „три доминантна теоријско-методолошка модела": поред традиционалне политичке историографије на једној и догматске марксистичке историографије на другој страни, тзв. „марксистички позитивизам" представљао је неку врсту „средњег пута" између ова два становишта.[30] У прилог овакве оцене говори пример османисте Бранислава

28 О „заборављеним путоказима" у историји српске историографије вид.: Đorđe Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, Beograd 2004, 187–260.

29 Никола Радојчић, *Српска историја Мавра Орбинија*, Београд 1950; Исти, *Српски историчар Јован Рајић*, Београд 1952; Алексије Јелачић, *Прилози теорији историске науке*, Годишњак Скопског филозофског факултета, 2, 1931–1933, 141–214.

30 Đorđe Stanković, *Iskušenja jugoslovenske istoriografije*, Beograd 1988, 97–116; Predrag J.

Ђурђева који је био уважаван као један од ретких теоретичара историје на простору југословенске државе. Зборник његових теоријских радова посвећених интерпретацији процеса светске историје са становишта изворног марксизма – *Развитак човечанства и друштво* (1980), представља извор за идејну историју времена у коме је аутор живео док је његов оригинални допринос теоријским и методолошким питањима историјске науке, ограничен на полемику са поставкама догматског марксизма, више него скроман.[31]

Упркос поменутим преовлађујућим струјама, неколицина истакнутих припадника у то време млађег нараштаја српских историчара је, почев од 70-их година, испољила изражено интересовање у односу на теоријско -методолошка питања историјске науке и на њену властиту историју. Пресудну улогу у реафирмацији и поновном промишљању историје историографије имали су радови Симе Ћирковића, Андреја Митровића, Радована Самарџића и Бранка Петрановића. Као резултат њиховог бављења овим темама, у сарадњи са историчарима из других југословенских република, настала су три зборника радова под називом *Историографија и њени методи* (1970), *Историја и друге науке* (1971) и *Функција историјске свести* (1972). Упркос разликама у приступу и квалитету појединих радова, они су актуелност сачували до данас, што се односи и на тематски зборник *Савременост и историјска свест* (1983).[32]

Сима Ћирковић је резултате свога вишедеценијског бављења методологијом и историјом историографије, темама „из области које у нашој средини нису посебно неговане", објединио унутар корица књиге *О историографији и методологији* (2007).[33] Приредивши и прву *Енциклопедију српске историографије* (1997, у коауторству са Радетом Михаљчићем) професор Ћирковић је, по суду Латинке Перовић, својим делом „поставио основе историје српске историографије".[34] На значај проучавања теоријских основа историјске науке те методологије и концептуалног апарата којим се она служи, указао је Андреј Митровић. У бројним радовима он је, пратећи развој унутар великих западноевропских историографија, отворио читав низ питања која су раније била у потпуности

Marković, *Kako (ni)smo pronašli „pravu istorijsku istinu"? Srpska istoriografija posle 1991. godine*, Prispevki za novejšo zgodovino, Letnik XLIV, številka 2, 2004, 45–66, посебно 48–50.

31 Branislav Đurđev, *Razvitak čovečanstva i društvo*, Novi Sad 1980.

32 *Istoriografija i njeni metodi*, Treći program, god. 2, br. 2, 1970, 185–277; *Istorija i druge nauke*, Treći program, god. 3, br. 2, 1971, 306–497; *Funkcija istorijske svesti*, Treći program, god. 4, br. 2, 1972, 190–314; *Савременост и историјска свест*, Марксистичка мисао, 4, 1983, 3–82.

33 Сима Ћирковић, *О историографији и методологији*, Београд 2007.

34 Сима Ћирковић, Раде Михаљчић (ур.), *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997.

занемарена у српској историографији при чему је српску историографију обогатио оригиналним појмовима који раније нису постојали. Синтезу његових настојања на овом пољу представља књига *Расправљања са Клио* (1991). Упркос јасном и разумљивом стилу, представљајући својеврсни историографски *credo* и теоријско утемељење „заната историчара", она није доживела снажнију рецепцију унутар српских историографских кругова.[35] Радован Самарџић је своју посвећеност темама везаним за историју српске историографије крунисао делом *Писци српске историје* (I–IV, 1976–1994). У њему су сабране студије и чланци који су настајали током дуже времена и са различитим поводом, а чију *црвену нит* представља рад појединих српских историчара током минула три столећа. Писани у облику есеја, Самарџићеви ерудитски радови пружили су основ за недогматско промишљање историје српске историографије сагледане у ширем европском контексту унутар кога се она развијала.[36] Коначно, Бранко Петрановић је, утемељивши историју Југославије као легитимну научну дисциплину и студијски предмет, значајну пажњу посветио методологији изучавања савремене историје, њеним теоријским претпоставкама те практичним изазовима са којима се историчар сопствене епохе сусреће. С обзиром на чињеницу да је Петрановић с временом еволуирао у избору одређених тема и њиховој интерпретацији, његови најважнији радови посвећени овим темама – *Историографија и револуција* (1984), *Историчар и савремена епоха* (1994), *Историографија и критика* (1997), *Историографске контроверзе* (1998), у исто време представљају и сведочанство о развојном путу српске и југословенске историографије у другој половини XX века.[37]

Методологији и историји српске и југословенске историографије значајан допринос дали су Ђорђе Станковић и Љубодраг Димић. Контекстуализујући развој југословенске историографије они су указали на перманентну изложеност историографије притисцима од стране носилаца политичке моћи у намери да се рационална историјска спознаја замени неком врстом „политичке педагогије". Увиђајући значај теоријског утемељења историјске науке, резултате својих

35 Andrej Mitrović, *Raspravljanja sa Klio. O istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*, Sarajevo 1991. Књига је, у делимично допуњеном облику, поново објављена под насловом *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*, Beograd 2001. За целовит увид у научни опус проф. Митровића вид.: Милан Ристовић, *Библиографија Андреја Митровића*, Годишњак за друштвену историју, 1–3, 2006, 21–40. Библиографијом нису обухваћена два зборника Митровићевих краћих списа: *O Božjoj državi i zlom spasenju*, Beograd 2007. и *Kultura i istorija*, Beograd 2008.

36 Радован Самарџић, *Писци српске историје*, I–IV, Београд 1976, 1981, 1986, 1994. Друго издање овог дела објављено је у виду волуминозне књиге истоветног наслова (Ваљево, 2009).

37 Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija*, Beograd 1984; Branko Petranović, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd 1994; Бранко Петрановић, *Историографија и критика*, Подгорица 1997; Бранко Петрановић, *Историографске контроверзе*, Београд 1998.

истраживања предочили су у књизи парадигматичног назива *Историографија под надзором* (1996). У њој су аутори успели да дају синтетски преглед главних токова у развоју историје историографије и да, први пут, чињенично утврде услове (политичке, друштвене, идеолошке, материјалне, кадровске) у којима се конституисала историографија о југословенској држави.[38] Правац на који су указали Станковић и Димић следио је делимично Коста Николић у раду *Прошлост без историје* (2003). Истраживању идеолошких оквира историографије о Југославији током социјалистичког раздобља приступио је анализирајући полемике вођене између југословенских историчара о идеолошки контроверзним темама.[39]

Овом попису неопходно је додати још и исцрпну монографију Смиљане Ђуровић *Марксистичка историографска школа Покровског* (1977), зборник радова Косте Милутиновића *Студије из српске и хрватске историографије* (1986), обимом невелику али пажње вредну књижицу Ивана Ђурића *Историја – прибежиште или путоказ* (1990), те збирку огледа Чедомира Попова *О историји и историчарима* (1999).[40] Студија Смиљане Ђуровић представља свеобухватну анализу прве историографске школе у СССР-у теоријски утемељене на марксистичкој теорији друштва и, истовремено, усамљено сведочанство о интересовању српских историчара за поједине утицајне правце у историјском мишљењу. Упркос квалитетима, књига Смиљане Ђуровић није подстакла српске историчаре на темељније бављење историјом историографије будући да правац на који је указала својим истраживањима готово да није имао следбеника међу српским историчарима.[41] За разлику од Ђуровићеве, Коста Милутиновић је највећим делом тежиште својих интересовања усмерио ка родоначелницима критичке историографије (Иларион Руварац, Фрањо Рачки) или појединим угледним именима српске и хрватске историографије прве половине XX века (Никола Радојчић, Грга Новак). Иван Ђурић је у књизи инструктивног наслова на крајње непретенциозан начин изнео своје виђење „заната историчара", оценивши га као „гласно и несистематично размишљање једног историчара-практичара над својим умећем".

38 Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије*, I–II, Београд 1996.

39 Коста Николић, *Прошлост без историје. Полемике у југословенској историографији*, Београд 2003.

40 Smiljana Đurović, *Marksistička istoriografska škola Pokrovskog*, Beograd 1977; Kosta N. Milutinović, *Studije iz srpske i hrvatske istoriografije*, Novi Sad 1986; Ivan Đurić, *Istorija – pribežište ili putokaz*, Sarajevo 1990; Чедомир Попов, *О историји и историчарима*, Нови Сад, Сремски Карловци 1999.

41 Изузетак представља: Ђорђе Ђурић, *Левгениј Викторович Тарле (1875–1955)*, Зборник Матице српске за историју, 58, 1998, 247–259.

Текстови, пак, садржани у књизи Чедомира Попова, различити по обиму, карактеру, намени и времену настанка, сведоче о главним идејним узорима којима се он руководио у своме стручном раду те представљају вредне прилоге историји српске историографије. Зборници радова посвећени Стојану Новаковићу (1995, 1996), браћи Руварац (1997), Слободану Јовановићу (1998) и Јовану Рајићу (2002) дали су значајан допринос научном сагледавању дела најзначајнијих имена модерне српске историографије.[42] Овим се, уједно, остављајући по страни краће радове објављиване на страницама стручне периодике посвећене појединачним историографским проблемима, исцрпљује попис радова домаћих историчара посвећених овој теми.[43]

Пада у очи чињеница да је неколико српских социолога посветило значајну пажњу теорији и историји историографије. Реч је о радовима Тодора Куљића, Павла Миленковића и Слободана Антонића. Куљић је у својим књигама *Превладавање прошлости* (2002) и *Култура сећања* (2006) анализирао однос према прошлости у савременим друштвима и значај који она заузима у јавном поретку сећања отворивши низ нових истраживачких која нису претходно била научно сагледавана у српској историографији. При томе, процесе и феномене везане за „политику прошлости" у српском друштву на прелому XX и XXI столећа, сагледавао је у општем, европском и светском, контексту.[44] Сличној тематици посвећено је и неколико зборника радова – *Историја и сећање* (2006), који је уредила Олга Манојловић-Пинтар, те двотомна *Култура сјећања* (2007, 2008), под уредништ-

42 Владимир Стојанчевић (ур.), *Стојан Новаковић – личност и дело. Научни скуп поводом 150 -годишњице рођења (1842–1992), новембар 1992*, Београд 1995; Андреј Митровић (ур.), *Стојану Новаковићу у спомен. О осамдесетогодишњици смрти*, Београд 1996; *Браћа Руварац у српској историографији и култури, Зборник радова са научног скупа – Сремска Митровица 18–20. IX 1996*, Нови Сад, Сремска Митровица 1997; Миодраг Јовичић (ур.), *Слободан Јовановић – личност и дело. Зборник радова са научног скупа одржаног од 17. до 20. фебруара 1997*, Београд 1998; *Зборник радова научног скупа Јован Рајић – историчар, песник и црквени великодостојник. Поводом 275-годишњице рођења и 200-годишњице смрти – Нови Сад 4–5. октобар 2001*, Нови Сад 2002.

43 Уз већ поменути чланак Предрага Марковића, упућујемо на два рада који са критичког становишта приступају процењивању савремене српске историографије: Latinka Perović, *Involucija srpske istoriografije*, Prispevki za novejšo zgodovino, Letnik XLIV, številka 2, 2004, 11–17; Đorđe Stanković, *Dihotomije istorijske nauke u Srbiji*, Tokovi istorije, 4, 2006, 221-240. За општи поглед на развојне токове српске историографије током минуле две деценије вид.: Наташа Милићевић, Предраг Марковић, *Истина је негде другде. Друштво и српска историографија на крају XX века*, Споменица Историјског архива „Срем", 6, 2007, 151–179.

44 Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti – uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002; Todor Kuljić, *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd 2006.

вом Оливере Милосављевић и Томислава Ципека.[45] Павле Миленковић своје интересовање усмерио је ка подручју историјске социологије обогативши српску културу првим целовитим прегледом историје француске историографске *Школе Анала* (2004) на српском језику, као и зборником одабраних текстова водећих савремених социолога и историчара под називом *Историјска социологија* (2009).[46] Сличног карактера је хрестоматија *Социологија и историја* (2003) коју су приредили Љубиша Митровић и Драган Тодоровић,[47] док већ класично дело Слободана Антонића *Изазови историјске социологије* (1995) на систематски и аналитички начин разматра однос и међусобна прожимања двеју дисциплина, историје и социологије, од времена њиховог конституисања у XIX веку до савремених дана.[48] Ђуро Шушњић је, пак, настојећи да дефинише појам историје, њене саставне елементе, науку која историју изучава, феномен историјског памћења те различите приступе изучавању историје, пружио целовит и заокружен поглед на теоријске аспекте историје и историјске науке у збирци теоријских огледа *Недовршен разговор* (2008).[49]

Угледни српски историчари Мирослав Јовановић и Радивој Радић представили су јавности крајем 2009. у књизи парадигматичног наслова *Криза историје* своје виђење савременог тренутка српске историографије.[50] Поднаслов њиховог рада – *Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, упућује на чињеницу да је реч о покушају критичког вредновања српске историографије и њеног ситуирања унутар укупног друштвеног контекста на прелому векова. Полазећи од драматичних промена којима је било изложено српско друштво током минуле две деценије, Јовановић и Радић су настојали

45 Олга Манојловић-Пинтар (ур.), *Историја и сећање. Студије историјске свести*, Београд 2006; Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević (ur.), *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb 2007; Sulejman Bosto, Tihomir Cipek, Olivera Milosavljević, *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb 2008.

46 Павле Миленковић, *Школа Анала. Огледи о социолошкој историографији*, Нови Сад 2004; Pavle Milenković, *Istorijska sociologija – sociološka hrestomatija*, Novi Sad 2009.

47 Ljubiša Mitrović, Dragan Todorović, *Sociologija i istorija. Hrestomatija iz istorijske sociologije*, Niš 2003. Извесну недоумицу изазива чињеница коју аутори износе у предговору своје књиге (стр. 10) саопштавајући да је њена намера да „studentima istorije pomogne u savlađivanju… predmeta Opšta sociologija sa *sociologijom istorije*" (подвукао М. А.). Сматрамо да је реч о крајње проблематичном називу за предмет будући да, имајући у виду вишезначност појма историје, није јасно чиме се социологија историје бави: социологијом знања о прошлости, социологијом историјске науке, или, пак, изучавањем прошлости са социолошког становишта.

48 Slobodan Antonić, *Izazovi istorijske sociologije*, Beograd 1995.

49 Đuro Šušnjić, *Nedovršen razgovor. Ogledi iz teorije istorije*, Beograd 2008.

50 Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Криза историје. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Београд 2009.

да сагледају начине на које је историјска наука у Србији одговарала на изазове са којима се суочавало друштво у процесу трансформације. Аутори су критику стања у српској историографији представили у виду триптиха: *Историографија и криза* (стр. 11–132), *Криза и историја: друштвена криза и историјска свест у Србији почетком 21. века* (стр. 133–192) те *Историја и псеудоисторија* (стр. 193–263).

Мирослав Јовановић је аутор прва два поглавља у којима је, по нашем суду, врло спретно успео да предочи развојни пут српске историографије од времена њеног појављивања крајем XVIII века до данашњих дана. При томе, Јовановић је историју српске историографије сагледавао у контексту општег развоја научне историографије током XIX и XX века по угледу на коју се она и конституисала последњих деценија XIX столећа. Поред поређења српске историографије са главним токовима развитка великих европских историографија, оно што Јовановићеву анализу чини нарочито вредном јесте промишљање теоријских и методолошких основа историјске науке које су се током два века њеног постојања и саме мењале. Одатле, *црвену нит* ауторовог тумачења представља суд да је српска историографија током читавог XX века остала суштински везана за „традиционално позитивистичко поимање и науке и историје" које израз има у „историцистичком концепту" историјске науке засноване на методолошким поставкама *неоранкеоваца.*[51] Наиме, за разлику од општих токова историографије, победа критичког правца у српској историографији, а тиме и етаблирање и професионализација историјског рада у Србији, одиграла се тек у годинама 1879–1893. и била је крунисана успостављањем научне историографије на начелима историзма. Оно на шта Јовановић са правом скреће пажњу јесте околност да се процес конституисања историјске науке у Србији окончао током 90-их година

51 Скрећемо пажњу да Јовановић употребљава термин *историцизам* у контексту за који је у српској историографији, а нарочито у филозофији и друштвеној теорији, одомаћено коришћење појма *историзам*. Наиме, израз *историзам* је настао прихватањем немачке речи *Historismus* док је појам *историцизам* енглеског порекла. Иако се у енглеском говорном подручју ова два појма често користе као синоними (енг. *historism, historicism*), они у српском језику имају различита значења. Док историзам означава школу мишљења карактеристичну за немачки језички и културолошки простор током XIX века која је целокупну човекову егзистенцију тумачила из историјске перспективе, историцизам је појам који је употребио амерички социолог Карл Попер да њиме означи *метод* у друштвеним наукама који има за циљ историјско предвиђање посредством утврђивања ритмова или закона на којима почива друштвени развој. Одатле је по себи разумљиво да је разлика између ова два појма суштинска. Вид.: Georg G. Iggers, *Historicism: The History and the Meaning of the Term*, Journal of the History of Ideas, Vol. 56, No. 1, 1995, 129–152; Marija Bogdanović, Aljoša Mimica (ur.), *Sociološki rečnik*, Beograd 2007, 205; Karl Poper, *Beda istoricizma*, Beograd 2009.

XIX века када је у Немачкој отпочео чувени „спор око методе" између неоранкеоваца, заступника класичног историзма, и поборника теоријско-методолошки шире засноване историјске науке, предвођених Карлом Лампрехтом. Тренд „кашњења" српске историографије у односу на европске трендове развоја обележене појавом чувене *школе Анала* настављен је и у међуратном раздобљу током кога је она у потпуности прихватила обрасце историзма *неоранкеовског* типа. Након Другог светског рата, нашавши се под притиском наметања марксистичког обрасца, српска историографија је инсистирајући на „позитивистичким поставкама класичног историзма", настојала да сачува научни карактер. Одатле је доминација историзма као преовлађујуће научне парадигме у српској историјској науци условила вишедеценијско одсуство пропитивања теоријских и методолошких основа историјске науке. Кадровско и институционално снажење историографије током социјалистичког раздобља даје за право Јовановићевој процени о „златном добу" српске историографије које је започело 60-их година XX века. Међутим, услед неупитне преваге класичног историзма, она је у потпуности остала недирнута успоном *нове историје* која је обележила другу половину столећа у водећим светским историографијама. Затворена, по Јовановићевом суду, у „кулу од слоноваче", српска историјска наука је, чак и данас, по својим теоријским и методолошким поставкама и истраживачким темама, „доминантно запретена у класични историцизам *неоранкеовског* типа". Оваква оцена поткрепљена је анализом остварених резултата српске историографије током петогодишњег раздобља (2004–2008) на примеру водећих историјских часописа у земљи (*Историјски часопис, Токови историје, Историја 20. века, Зборник Матице српске за историју*).

Генерални трендови које је уочио Јовановић обележени су постојањем радова доследних у поштовању научних критеријума али и појавом радова који не поштују елементарне узусе стручне и научне етике. Такође је уочљива и појава радова са јасним политичко-пропагандним циљевима из домена политичко-историјске публицистике као и озбиљни методолошки недостаци чак и у делима са јасно израженим научним одликама. При томе, нарочито забрињавајући тренд међу радовима припадника млађе генерације српских историчара, на који Јовановић са правом скреће пажњу, јесте *занемаривање старије литературе и ослањање искључиво на архивску грађу*, процес који „**указује на суштинско урушавање основних научних постулата, чак и *неоранкеовских*, у новијој научној продукцији**" (подвукао М. А.). Темељни узрок оваквом стању у српској историографији треба, по Јовановићевом мишљењу, тражити у одсуству било какве интеракције и интересовања за динамични и сложени развој

историографије у свету који је определио да српска историјска наука на концептуалном нивоу задржи форму *приповести* служећи се традиционалном позитивистичком методологијом усмереном на неограничено нагомилавање историјског знања. Насупрот томе, на глобалном нивоу у историографији је већ деценијама прихваћена, као једна од заједничких именитеља *нове историје*, проблемски заснована историја која за циљ има напредак посредством ширења историјског учења. Стога, савремену српску историографију карактерише апсолутна доминација традиционалног позитивизма која долази до изражаја у: *антикваризацији историје* усмерене ка својеврсној фрагментацији прошлости избором научно ирелевантних истраживачких тема; *одсуству синтетичког мишљења* будући да су синтетички прегледи из домена опште а нарочито националне историје изузетно малобројни; *фетишизму докумената* који, занемарујући историографску литературу и друштвену теорију, историјско истраживање своди на пуко препричавање архивске грађе; распрострањености *терминолошких нејасноћа* и крајње слободној употреби историјски условљених појмова који током времена и сами мењају значење; *редукционизму прошле стварности* на домен политике и дипломатских односа често без икакве контекстуализације феномена националне историје унутар токова светске, европске и балканске историје; *историјским конструкцијама* које уместо чињеничне наглашавају тзв. контрафактуалну историју у смислу „пожељне, али неостварене повести". Поврх свега, одсуство научне критике на страницама стручне историјске периодике сведене на „апологетско слављење" или, пак, „арогантно ниподаштавање", додатно доприноси „склеротичном задовољству" српске историографије самом собом. Коначно, јасно уочљив тренд на који Јовановић са правом скреће пажњу јесте научно неутемељена *ревизија српске историје* у XX веку која има за циљ да конфигурише историјско сећање у складу са пожељним вредностима различитих постсоцијалистичких идеолошких образаца. Имајући у виду побројане одлике савремене српске историографије, разумљиво је зашто у условима дуготрајне и свеобухватне друштвене кризе са којом се суочава српско друштво, историјска наука није била у могућности да одговори захтевима које је пред њу постављала савременост. Уместо стварања рационалних знања о прошлости, српска историографија се „спушта до нивоа да митологизованим конструкцијама потхрањује, митовима ионако опхрвано и спутано друштвено памћење".

Поред наведених процеса који су обележили развој савремене српске историографије, крајем XX и почетком XXI века јавни дискурс у Србији суочио се са оживљавањем тзв. псеудоисторије. Овом значајном проблему изнова је посветио пажњу у форми полемичког есеја Радивој Радић. Као истакнути ви-

зантолог, он је на научно утемељен и изузетно духовит начин анализирао феномен псеудоисторијске литературе која је дословце заглушила српски јавни простор током протекле две деценије. Основне идеје које је изнео у своме огледу посвећеном појави „новоромантичарске историографије" – *Срби пре Адама и после њега* (2004),[52] Радић је на њему својствен начин поновио и унеколико допунио разматрајући га у контексту опште друштвене кризе и са њом повезане кризе историјске свести. Не спорећи улогу коју имају дилетанти и вулгаризатори у подстицању интересовања јавности за историјска знања, када је реч о тзв. новоромантичарима како их Радић еуфемистички назива, посреди је, у првом реду, облик огољеног шарлатанства. Оно своје исказе о прошлости не темељи на правилима научног метода па чак ни на здраворазумском расуђивању, већ једино у складу са властитим жељама, хтењима и предрасудама које попримају облике маштовитих фантазија.

Кључну улогу у ширењу ове врсте псеудоисторијске литературе Радић са разлогом детерминише у подршци коју су током 90-их година XX века „новоромантичарима" пружили оновремени центри политичке моћи и поједини истакнути посленици јавног живота. При томе, у времену оштрих политичких, социјалних и националних ломова, појава митоманских параисториографских радова није карактеристична искључиво за српску средину већ је она пратећа појава и сведочанство о опсегу кризе са којом се друштва суочавају. Када је реч о учинку псеудоисторије у јавном животу, Радић са правом упозорава на погубне последице ненаучних теорија у друштвеној свести – казивања о наводној старини, изузетности и надмоћности српског народа, допринела су додатној конфузији, и иначе дезоријентисаних широких слојева српског друштва учинивши их, на тај начин, погоднима за манипулације сваке врсте. Ширење псеудоисторијских представа имало је за последицу и губитак поверења у резултате научне историографије и њену латентну дискредитацију, чему су, истини за вољу, ненамеран допринос дали и сами професионални историчари, не упуштајући се у полемике са припадницима тзв. „аутохтонистичке историографске школе". Коначно, разарање рационално засноване историјске свести и „продор неумског у историографију" (Андреј Митровић) представља нарочито опасну заоставштину псеудоисторије као вида злоупотребе прошлости у идеолошке сврхе. Елиминисање историјских знања као основе за изградњу рационалне историјске свести одстрањује и ра-

52 Вид.: Радивој Радић, *Срби пре Адама и после њега. Историја једне злоупотребе: слово против „новоромантичара"*, Београд 2003. Упркос бриљантног стила и луцидности који одликују Радићево казивање, као и чињенице да је књига доживела и друго, допуњено издање (Београд, 2005), њено појављивање није изазвало знатнији одјек унутар стручних историографских кругова.

дикални друштвени потенцијал који историја као наука поседује. Ово посебно имајући у виду оцену Кнута Ћелсталија да „*увид у то да је свет био потпуно другачији него што је данас делује као ослобођење и јача уверење да квалитативно нови друштвени односи могу настати и у будућности*". Нестанком рационалних историјских знања отвара се простор за „деконструкцију историјског ума" и конзервирање постојећег политичког и идеолошког поретка као једино могућег.

Сажет приказ носећих идеја садржаних у Јовановићевој и Радићевој књизи, по свему судећи, даје за право ауторима у погледу на избор њеног наслова. У поређењу са богатством историографских праваца и усмерења те посебних школа мишљења који су обележили развој водећих светских историографија током друге половине XX века, српска историографија није следила развој карактеристичан за глобалне историографске токове. Упркос одређеним помацима оствареним током последње две деценије, првенствено захваљујући кругу историчара окупљених око академика Андреја Митровића и *Удружења за друштвену историју* основаног на његов подстрек, као и делатности *Института за новију историју Србије*, историјска наука је, задржавајући традиционални карактер и не региструјући правац убрзаних друштвених промена, с временом губила на способности да одговори своме друштвеном циљу. Другим речима, бивајући конзервирана у „историцистичкој развојној фази", српска историографија је с временом све мање могла да испољи свој друштвени потенцијал, чиме је посредно допринела сопственој маргинализацији у комплексу научних дисциплина.

Мишљења смо да изнесена дијагноза представља, у основним цртама, објективну и адекватну анализу стања у српској историографији. Не спорећи Јовановићеве судове о карактеру историјске науке у Србији на прелому XX и XXI столећа, сматрамо да узроке њене својеврсне затворености у односу на главне токове историјског мишљења не треба тражити искључиво унутар професије историчара већ и у укупном друштвеном окружењу у коме историографија настаје и делује. При томе, од нарочитог значаја за обликовање физиономије историјске науке чине нам се две карактеристичне чињенице које су обележиле модерно српско друштво током два века његовог постојања. Прва је оличена у „континуитету дисконтинуитета" – уместо постепеног еволутивног развоја, српско друштво конституисало су у условима вишеструких радикалних резова који су, ако не у потпуности онемогућили, оно учинили формирање традиције крајње мукотрпним а њу саму изузетно крхком. Ово наглашавамо, поред осталога, зато што је и Јовановић, у једном од својих ранијих радова, модерну српску

историју сагледао управо са становишта дисконтинуитета.[53] Дакле, у друштву обележеном низом развојних дисконтинуитета тешко се постизао консензус чак и око питања шта би требало да представља садржај националне и државне традиције. Имајући у виду, пак, изузетан значај историографије у стварању и тумачењу традиција, сматрамо да је један од разлога за наведену конзервативност српске историографије садржан управо у чињеници да је она у условима честих политичких, социјалних и културних дисконтинуитета преузела на себе улогу чувара колективног, националног и државног, сећања. Управо стога, било какви револуционарни захвати у суштину историографије перципирани су као потенцијално опасни не са становишта саме историографије већ, што је далеко важније, и за историјско памћење српске нације.

Друга околност од важности за разумевање преваге историзма као парадигме у српској историографији везана је за целину друштвеног амбијента обележеног, у првом реду, скромним општим културним нивоом средине у коме се развијала историјска наука. Аграрни карактер друштва, закаснела индустријализација, површна урбанизација, снажни остаци патријархалне свести, слабост институција, врло ограничена социјална база конзумената високе културе у коју спада историографија, само су неки од чинилаца који су, поред поменутих дисконтинуитета у државним и политичким питањима, пресудно одређивали физиономију не само историјске науке и профил њених посленика већ и карактер друштвених и културних процеса у целини. Одатле релативна неразвијеност историјске науке не представља, на концу, ништа друго до потврду опште неразвијености српског друштва у целини. У том смислу, може бити од користи подсећање на околност да је реструктурирање историографије на темељима *нове историје* у Немачкој, земљи која крије „родно место и тајну" модерне историјске науке, отпочело две деценије по окончању Другог светског рата. И поред дискредитације истористичког концепта услед његове апологетске подршке циљевима немачке политике одговорне за отпочињање два светска сукоба, историзам као парадигма био је одбачен у корист социјалне историје тек током 60-их година, што је кореспондирало са снажним стремљењима послератне генерације за демократизацијом друштва и радикалним раскидом са нацистичким наслеђем.

Имајући у виду искуства мањих балканских и источноевропских историографија које су, попут српске, недовољно уочљиве у видокругу светске

53 Вид.: Мирослав Јовановић, *Србија 1804–2004: развој оптерећен дисконтинуитетима (седам теза)*, у: Љубодраг Димић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, *Србија 1804–2004. Три виђења или позив на дијалог*, 2. издање, Београд 2009, 149–205.

историјске науке, напуштање традиционалног обрасца у српској историографији везано је за низ чинилаца међу којима је постепено укључивање српског друштва у глобалне развојне процесе на европском континенту пут који ће нужно водити, поред осталог, и концептуалном осавремењивању историјске науке у Србији. Ако ни због чега другог, оно стога што комуникација и размена идеја са страним историографијама нужно намеће и поштовање одређених, у академској заједници историчара општеприхваћених, норми савременог научног дискурса. При томе, не треба гајити нереалистична очекивања у односу на укупни друштвени утицај историографије, будући да су друштвене науке а нарочито хуманистика управо у великим западним културама суочене са идеологијом техничко-технолошког прагматизма која, генерално, веома ниско вреднује домете и важност ових дисциплина. Стога сматрамо да је оправдано говорити о „кризи историје" управо са овог становишта које историографију у Србији, као и у западном свету, доводи у стање латентне кризе. Истина, криза историографије нема исте узроке у ова два случаја – док је један од разлога кризе српске историографије њено робовање матрици класичног историзма, криза историографије у светским оквирима наступила је услед процеса глобализације, уплива постмодерног мишљења и идеологије неолиберализма и мултикултуралности које су обзнаниле „крај историје", додуше са различитих становишта и са другачијом аргументацијом, одричући, у појединим случајевима, чак и постојање друштвене потребе за научним сазнавањем историје. Међутим, како су ове појаве и процеси, у суштини историјски структурирани феномени „епохе позног капитализма" (Фредерик Џејмисон), охрабрујуће је да је идеју о „крају историје" демантовало само искуство историјског развоја током минуле две деценије. Будући да је, у међувремену, у јавном дискурсу наступило приметно повећање интересовања за историјским садржајима (у популарној култури, политичким дебатама, бројним специјализованим ТВ каналима и интернет страницама) Јерн Ризен са правом говори о „повратку и освети историје" у XXI веку.

Криза историје Мирослава Јовановића и Радивоја Радића представља не само темељну критику савремене српске историографије већ, истовремено, и пледоаје у корист *нове историје*. Делећи уверење аутора о неопходности отварања историјске науке ка иновативним стремљењима теорије и методологије историјске науке карактеристичним за токове светске историографије, мишљења смо да и *традиционална* и *нова историја* поседују одређена преимућства као и ограничења у погледу на своје сазнајне могућности. У ситуацији када се „племенити сан" о апсолутној објективности историјске науке показао као утопијско

веровање 19-вековних историчара (Питер Новик), ваља имати на уму да *стара* и *нова историја* ни у ком случају не представљају међусобно супротстављене и искључиве појмове, већ да су то два, комплементарна лица историјске науке. Другим речима, тематској ограничености традиционалне историје на домен високе политике и дипломатских односа, нова историја пружила је неопходни коректив којим је фокус историјске науке постао целовитији, садржајнији и делимично ближи прокламованом (никада у потпуности достижном) идеалу *тоталне историје*. Инсистирањем на појмовној јасноћи, употреби теорија и проблемски оријентисаној историји, разни правци унутар *нове историје* учинили су историографију самосвеснијом и критичнијом што посебно добија на важности ако се имају у виду константна настојања у (пост)модерном добу да се историјска знања функционализују од стране различитих центара моћи. Како друштво и језик представљају нарочите *метаисторијске* претпоставке за постојање историје и историографије, употреба друштвене теорије и јасних и прецизно дефинисаних појмова несумњиво представља нужност сваког историјског истраживања (Рајнхарт Козелек). Управо у том контексту, свој пуни смисао добијају речи Андреја Митровића да историографија своју улогу активног чиниоца у једном друштву остварује посредством критике која је једино могућа уз развијену историјску свест и високу стручну самосвест струке у целини.

Последице одсуства систематског изучавања теоријских и методолошких питања у српској историографији добијају свој пуни смисао ако се има у виду да историја историографије не представља сама себи сврху, већ као вид ауторефлексије струке, она има за циљ да, вреднујући сопствену традицију укаже на правце њеног развоја, уочи постојеће недостатке и утврди будуће смернице, легитимише себе унутар корпуса националне културе и на тај начин оснажи своје укупно самопоуздање и стручну самосвест. У том смислу, дела Ернста Брајзаха те Мирослава Јовановића и Радивоја Радића која су била предметом критичке анализе, представљају несумњиво важан допринос подизању укупне историографске културе чинећи је садржајнијом, богатијом и самокритичнијом. Оно што треба имати на уму приликом читања ових двеју потпуно различитих а ипак комплементарних књига, јесте да оне представљају нека од могућих виђења развојних путева светске и српске историографије а не њихову апсолутизацију. При томе, снажан критички тон присутан у Јовановићевој оцени савремене српске историографије свој циљ ће постићи у случају да српске посленике музе Клио подстакне да, полемишући са његовим оценама, посвете пажњу теоријским основама „заната историчара". На концу, највећа вредност Јовановићеве и Радићеве књиге састоји се управо у настојању да српску историографију пробуди из стања

„догматског дремежа” у коме се она (самоскривљено) налази.

Mihael Antolović
Faculty of Pedagogy, Sombor

HISTORY OF HISTORIOGRAPHY, OR, SELF -AWARENESS OF A HISTORIANS PROFESSION

SUMMARY

This paper discusses the significance that historiography has within the corpus of disciplines which comprise the science of history. Starting with the circumstances that made the establishment of scientific historiography possible in the 19th century and the course of its development in the 20th century, the subject of this analysis is creation of the history of historiography as a mode of self-reflection of the science of history, as well as the position of this discipline within Serbian historiography. Hence, the paper presents a review of relevant contemporary literature in major world languages dedicated to the history of historiography as well as a detailed review of available literature in the Serbian language. Special attention in this paper was paid to the analysis of ideas brought forward in two papers whose anchor entirely lies in the history of European, that is, Serbian historiography. The two aforementioned papers are a synthetic review of the history of European and American historiography by the author Ernest Breisach, and a critique of the contemporary Serbian Historiography by Miroslav Jovanović and Radivoje Radić. In considering the development of historiography from a global and local perspective respectively these works complement each other and offer a starting point for future research.

Мирослав Павловић
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

ИНТЕРПРЕТАЦИЈА И УПОТРЕБА ИСТОРИЈЕ: ДОБА ЛАЛА КАО ПАРАДИГМА АРХЕТИПСКОГ У ПРОШЛОСТИ

Сажетак: Рад проучава Доба лала у контексту процеса вестернизације у османској историографији од прве употребе термина од стране Ахмеда Рефика до данашњих дана. Посебно је сагледано питање употребе историје кроз измишљање традиције, односно прилагођавање интерпретације актуелним проблемима „садашњице" као и ограничења фрагментарног приступа савремене османистике.

Кључне речи: Доба лала, Османско царство, османска историографија, измишљање традиције, модернизација, вестернизација.

Историјска интерпретација иманентна је садашњости, односно, речима Лисјена Февра, историчар полази од садашњости, и управо кроз њу, коју познаје, тумачи прошлост. Зато је свака историја избор релевантних чињеница али и одговарајуће интерпретације.[1] Један други историчар, Ерик Хобсбаум, послужио се термином *измишљена традиција* описујући манипулисање историјом стварањем пожељне слике о прошлости, како би се легитимисала акција владајућих елита и утемељила социјална кохезија. Измишљање традиције успоставља континуитет са одређеном прошлом стварношћу; најчешће током наглих транзиционих, модернизацијских процеса, када постојећи традиционални образац друштава која испољавају слабост или разградњу социјалних норми није адаптиван на образац који се жели креирати. Ако је садашњост била у неком смислу незадовољавајућа, наглашава Хобсбаум, прошлост је та која пружа модел за њену реконструкцију. Теорија модернизације разликује традиционална и модерна друштва, при чему не треба занемарити да се тзв. измишљање традиције не завр-

1 Лисјен Февр, *Борба за историју*, Београд 2004, 7–30.

шава модернизацијом. Хобсбаум сматра да долази до измишљања историјског континуитета креирањем античке прошлости изван реалног историјског континуитета било полуфикцијом или силом.[2] Кемалистичка интерпретација[3] турске историје управо је по овом обрасцу занемаривала властиту османску прошлост и пренаглашавала „античку прототурску", односно хетитску историју. Осим у овом периоду, османска и касније турска историографија посматрала је Доба лала (Lale devri) као парадигму процеса модернизације, односно европеизације (вестернизације).

Термин *Доба лала* први је употребио славни историчар Ахмед Рефик[4] у истоименој публикацији почетком XX века, означавајући дванаестогодишње везирование Дамада Ибрахим-паше Невшехирлија после Пожаревачког мира 1718. Деветнаестовековна историографија није придавала посебну пажњу овом периоду, са извесним одступањима у интерпретацији. Јозеф фон Хамер,[5] ослањајући се на осамнаестовековне хроничаре, истиче политику пацифизма током периода процвата, нарочито издвајајући архитектуру и покретање прве османске штампарије. Нису му промакли интензивни дипломатски контакти са европским државама, док миру на европским границама јасно супротставља политику сукоба са Персијом.[6] Потпуно супротна интерпретација присутна је код Ахмеда Џевдет-паше,[7] који наглашава хедонистички карактер Ибрахим

2 Erik Hobsbaum, *Uvod – Kako se tradicije izmišljaju*, у: Erik Hobsbom, Terens Rejndžer, *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2002, 5–25; Erik Hobsbaum, *O istoriji*, Beograd 2003, 38–39; вид. и: Михаел Антоловић, *Историографска радионица Ерика Хобсбаума*, Споменица Историјског архива „Срем", 5, 2006, 215–216.

3 Кемалисти су следбеници Мустафе Кемала Ататурка, првог председника Републике Турске. Кемалистички период се односи на његову владавину, од краја Првог светског рата до смрти 1938.

4 Ahmed Refik Altınay (1888–1937), историчар, писац, песник, професор универзитета. Рођен у Истанбулу, по завршетку школовања посветио се професорском позиву, најпре у средњој војној школи, а касније на Војној академији и универзитету. Популарисао је теме из османске историје публикацијама у разним часописима, где је и сам често бивао уредник. Тако је и *Доба лала* првобитно серијски објављивано у новинама *Икдам*. Заузимао је позицију ваканувиса (званичног државног историографа). По оснивању Истанбулског универзитета остао је без посла, као неподобан новим кемалистичким концепцијама. Вид.: Can Erimtan, *Ottomans Looking West?* са стр. 224

5 Joseph von Hammer Purgstall (1774–1856), познати аустријски оријенталиста и дипломата, један од оснивача оријенталних студија на Западу.

6 Joseph von Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva*, 3, Zagreb 1979, 123–142.

7 Ahmed Cevdet Paşa (1822–1895), историчар, правник, политичар. Познат као противник реформи по западном моделу, присталица традиционалних исламских вредности. Министар у неколико портфеља, налазио се на челу више провинција и Правног дивана. По његовој

-паше, расипање економских потенцијала на градњу импозантних али некорисних грађевина, док мировну политику критикује недостатком било каквих озбиљнијих војних реформи.[8] Интерпретативни оквир који су поставила ова два чувена деветнаестовековна историчара није претрпео значајније измене у историографији све до краја XX века. Међутим, може се уочити значајна разлика у вредносном истицању Доба лала од почетка XX века. Деветнаестовековна историографија није имала потребу да проналази континуитет са одређеном прошлом епохом као узором за политички развој свог периода. Као симбол реформске, модернизацијске епохе издвајан је танзимат,[9] док је идеологија Царства остајала верна идеји реформи изнутра повезаној са (пан)исламском доктрином.[10] При томе није много значило повезивање са европском културом. Тек је развој турског национализма у првим деценијама XX века креирао хабитус у ком се појавио Ахмед Рефик.

Рефик је идејни творац Доба лала, термина, идеје и идеологије. Његова веза са младотурцима (Jön Türkler), остајући у домену идеологије, није у већој мери утицала на историографију. Идеолошко усмерење огледа се у креирању представе о Добу лала као парадигми вестернизације (batıcılık), чиме јасно раскида са традиционалним идејама идеологије османизма. У том смислу на Рефика је утицао Јахја Кемал кога је упознао током боравка у Паризу, непосредно пре писања монографије *Доба лала*. Кемал је већ био под утицајем француских симболиста, најпре Верлена, по чијем се узору окренуо прошлости и потражио идејни образац у истом периоду, раном XVIII веку, усвојивши како то истиче Орхан Памук схватање чисте поезије за коју ће касније тражити национални одговор. Славни турски песник имао је срећа да се „сусретне" са Недимом,[11] вероватно најбољим

наредби написан је Грађански законик. Вид.: Selcuk Aksin Somel, *Historical Dictionary of the Ottoman Empire,* Lanham, Meryland, Oxford 2003, 10.

8 Према: Can Erimtan, *Ottomans Looking West?* на стр. 223, 12–14.

9 Период политичких, правних, финансијских и административних реформи од 1839. до 1876.

10 Одговор османске владајуће елите на растући национализам била је идеологија османизма која је пропагирала припадност империји. Пошто су балкански народи постепено формирали своје националне државе независне од Царства, пропагирана је идеја панисламизма, с циљем груписања исламских народа, што је такође претрпело неуспех, после чега је од краја XIX века као закаснела нација развијана турска национална идеја.

11 Пореклом из познате интелектуалне истанбулске породице, рођен је око 1688. Познат по брилијантним касидама у част султана, великог везира и монументалних грађевина попут палате Саадабад, које славе церемоније, празнике, хедонизам. Његова поезија напушта традиционални образац диванске поезије профанисањем тема, стила и симплификацијом лирике. Веома близак великом везиру, страдао је током побуне 1730. Вид.: Walter G. Andrews, Najaat Black, Mehmet Kalpakli, *Ottoman Lyric Poetry. An Anthology*, Washington 2006, 253–256.

песником Османског царства чији је стил, језик и историјско окружење често подражавао.[12] Преузимајући идеју од Јахје Кемала, Рефик је градио перцепцију о славном периоду османске историје који се разликује од основног историјског тока и који као вакуум стоји издвојено од османске историје. Непознато или друго време, чије су основне карактеристике окренутост ка Европи, односно из двадесетовековне перспективе Западу. Модернизација, која је кроз XVIII век и посебно XIX била израженија у историји Османског царства, није толико привлачила пажњу колико први сусрет са Европом, односно прва примена европског искуства. Доба лала у Рефиковој интерпретацији конфронтира се са основним постулатима Џевдет-паше, јер се нуди успешан модел, приказом света изобиља, истанчаног укуса за естетику и нарочито идеја пацифизма. Када су термини у питању, наглашава се вестернизација испред модернизације, као свеобухватнији појам који инклинира модернизацији по западном обрасцу, а коју турски националисти током Првог светског рата, како то сугерише Стенфорд Шо, увиђају као једино спасоносну.[13] Дефинишући оквир својих истраживања Рефик Добу лала супротставља XVII век Османског царства као доба патње и катастрофе (felaket seneleri), и веома јасно као почетак декаденције (tefessüh etmek) уз јасну представу о реформама Петра Великог у Русији и хабзбуршком продору ка Балкану. Прво поглавље, истоимено наслову књиге, не задовољава строге историјско-методолошке критеријуме јер не одређује тему него јој супротставља реални историјски ток, који је антиреформски, који води у суноврат; односно пружа каузативни основ реформске политике. Он је с једне стране везан за промене које су наступиле у европским државама, а с друге стране лошим приликама у Османском царству. Тиме Рефик термину Доба лала придаје значење промене, односно, како то у последњој реченици поглавља сам дефинише хипотезом да политика везира Ахмеда III, Ибрахим-паше, није ништа друго до прихватање реформске политике засноване на европским научним и уметничким достигнућима.[14] Служећи се антиподима вестернизација – декаденција креира аподиктичан приступ као што кроз наслов другог поглавља оваквој представи о Добу лала придодаје на равноправној основи Ибрахим-пашу. Тиме, свесно или не, доприноси конфузији питања шта је Доба лала. Може ли се оно поистоветити са именом великог везира? У датом контексту важно је сагледати и последњу трећину књиге где се издваја још један пример одређења према супротном,

12 Orhan Pamuk, *Istanbul. Uspomene i grad*, Beograd 2007, 107; Can Erimtan, *Ottomans Looking West?*, 14–20.

13 Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* Vol II, Cambridge 1977, 305.

14 Ahmed Refik, *Lale Devri*, Istanbul 2005, 11–17.

односно поглавље о побуни Патрона Халила. Као антипод побуни против султана могао би да послужи сегмент о Саадабаду[15] и лалама који је често пресецан поетским елементима очаравајућег Недимовог стила. Питање мира и државне политике које заузима средишње делове ове необимне студије у потпуности занемарује фактичко стање на граници према европским државама. У први план су постављени дипломатски односи, где се издвајају цитати из разговора са дипломатама, док се Пожаревачки мир некритички наглашава као темељ политике пацифизма.[16] Иако задржава интерпретацију забаве и уживања (zevk ve sefa), која је код Џевдет-паше дискредитујућа према великом везиру, пропагира је кроз уметничко-естетски карактер где у први план поставља естетику лала. Најпроблематичнија интерпретација Ахмеда Рефика техничке је природе али изразито упечатљива, јер употребљава термин Nizam-ı Cedid да би означио реформе. Реч је о термину којим се у историографији означавају реформе Селима III, као први модернизацијски програм који је имао за циљ укидање институција „старог поретка" и изградњу институционалног модела по европском узору, што ће коначно бити остварено током танзимата.[17] За Рефика је Доба лала изнад свега идеја, не реална представа о историјском времену, већ сопствена и крајње лична представа о вестернизацији. У том контексту Доба лала, као terminus technicus, задржало се у историографији, док је идеја, као романтичарска реминисценција, остала доминирајућа и изван историјске науке у контексту парадигме европске сарадње и европског у модерној Турској. Први Рефикови чланци објављивани су током 1913. и, како сугерише Ђан Еримтан, поред снажне пацифистичке поруке коју историчар упућује у освит рата поседују критику конзервативног ислама засновану на идејама Тевфика Фикрета.[18] Тиме прогресивним прозападним

15 *Палата среће*, подигнута по узору на француски Версај, са јаким персијским утицајима у архитектури и самом имену. Типична палата османског барока, порушена током побуне 1730.

16 A. Refik, *Lale Devri*, 18–125.

17 Најбољу студију о Селиму III написао је угледни амерички историчар Стенфорд Шо, оснивач и покретач модерних студија османске историје у САД током средине XX века. Утемељена на изворима (приступ који је Шо неговао и пропагирао међу многобројним студентима које је слао у истанбулске архиве, данас водећим светским османистима), поменута студија није изгубила на актуелности. Ипак, с обзиром на акумулацију знања и брз напредак османистике последњих деценија нарочито о периоду „друштвене трансформације", недостају јој савременија тумачења. Вид.: Stanford J. Shaw, *Between Old and New. The Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789–1807*, Cambridge, Massachusetts 1971; упоредити са: Şükrü Hanioğlu, *A brief History of the Late Ottoman Empire*, New Jersy, Oxfordshire 2008; Мирослав Павловић, *Реформе Селима III и Београдски пашалук*, Нови Сад 2009 (рукопис мастер рада).

18 Can Erimtan, *Ottomans Looking West?*, 27–30.

реформским идејама Ибрахим-паше, посматраног попут каквог карлајлског хероја историје, супротставља радикални ислам, тражећи корене идејама секуларизма и осуђујући представнике улеме као ретроградне снаге.

Питање интерпретације Доба лала у првој половини XX века покренуо је Ћан Еримтан крајње несвакидашњом студијом *Османлије сусрећу Запад?* са становишта методологије и историје историографије. Издвојивши три сегмента, османску, односно Рефикову, кемалистичку и посткемалистичку заокупљеност овим добом, није се упуштао у питање (зло)употребе историје у политичком контексту већ у прилагођавање интерпретације кроз аналитички дискурс и вредносне судове саме историографије. За Еримтана је управо интерпретација пресудна, односно њено одсуство када је реч о кемалистима, без упуштања у последични однос. Коначно питању сагледавања вредносних судова у савременој историографији о овом историјском периоду доприноси постављањем проблема измишљања традиције апелом за критичким превредновањем научних судова знаком питања у наслову студије и ерудитским познавањем у највећој мери Рефиковог живота и дела, али и ране турске историографије. Са идеолошког становишта Еримтан повезује Рефикову историографију са националним покретом Зије Гокалпа,[19] који је сматрао да је туркизам (Türkleşmek) повезан са модернизацијом (Muasırlaşmak), при чему је модернизацију везивао за појаву штампе, а турски идентитет, етнију у Смитовој интерпретацији,[20] за потиснут османски све до танзимата. Зато Рефик у последњим годинама Османског царства најпре Доба лала упоређује са танзиматом, као претечом османске односно турске модернизације, допуњујући овакво становиште идејом о турској ренесанси (intibah).[21] Иако је поставио основе тумачењу Доба лала као парадигме модернизације и буђења турског националног/етничког идентитета, Ахмед Рефик је за кемалисте остао симбол османског схватања турске историје, што није одговарало њиховим идеолошким циљевима. Сама историјска интерпретација није била спорна, док је пример модернизације могао послужити као прилично уверљива паралела са прошлошћу у контексту измишљања традиције, али је кемалистички приступ историјској науци, како је већ поменуто, захтевао идентификацију са знатно

19 Ziya Gökalp (1876–1924), рођен је у Дијарбакиру, школовао се у Истанбулу, где је дошао у контакт са младотурцима. У периоду 1912–1914. објавио је серију чланака о туркизму, исламу и модернизму, конфронтирајући туркизам и вестернизам панисламизму и паносманизму. Нацију и слободу је сматрао „врховним идеалима", док је национализам за њега питање субјективне идентификације, језика и акултурације, без непосредне везе са расом и етницитетом. Вид.: Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp 1876–1924*, Leiden 1985.

20 Вид.: Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 2010, 38–51 и passim.

21 Can Erimtan, *Ottomans Looking West?*, 59–82.

старијим раздобљем, које су они доживљавали као античко, прототурско. Иако изван фокуса главних идејних токова историографије, Доба лала је и током овог периода остало у научном фокусу, кроз уметничко позиционирање између ренесансе и барока, добијајући карактеризацију једне специфичне форме – османског барока. Тиме је посебност остајала доминирајућа карактеристика, која је поткрепљивала Рефикове тезе. У том периоду настала су два капитална дела, *Турска уметност* (Türk Sanatı) Ћелала Есада и *Турска штампа* (Türk Matbaacılığı) Селима Нузхета. Есад је изградио представу о османском бароку као синкретистичком уметничком изразу епохе са јаким западним утицајем и ослонцем на персијску традицију, сматрајући уметничка достигнућа Доба лала за препород (tecedüd), односно ренесансу османске уметности. У контексту ренесансе знатно је конкретнији Нузхет, који појаву штампарије у османском свету повезује са појавом штампе на Западу, истичући термин „буђење (intibah)". За Нузхета овај преломни историјски тренутак представља напуштање „исламског света мрачњаштва, неразумевања и фанатизма". Тиме Доба лала означава као епоху прогреса.[22]

Османски аспект турске историје, потиснут током двадесетих и тридесетих година XX века, у следеће две деценије доживео је потпуни процват, с наредном генерацијом турских историчара који су трасирали фундаменталне правце турске османистике. Реч је о тројици славних историчара: Енверу Зији Каралу,[23] Исмаилу Хаки Узунћаршилију[24] и Мехмеду Фуаду Копрулуу.[25] Зија Карал је своју научну каријеру посветио проучавању деветнаестовековних реформи, посебно танзимату, чиме је и у погледу модернизације и контаката са европским државама означио танзимат као парадигму ових процеса. Као први „сусрет са европским" издвојио је успостављање дипломатске мреже Селима III, у потпуности одбацивши раније европске утицаје као маргиналне, чиме и Доба

22 Према: Can Erimtan, *Ottomans Looking West?*, 100–111.

23 Enver Ziya Karal (1906–1982), рођен је на данашњем Косову и Метохији. Школовао се у Француској, а од 1933. запослен је на Истанбулском Универзитету, одакле је убрзо прешао у Анкару. Постаје члан Турског историјског друштва и Академије наука. У научном раду посебно се интересовао за период реформи, односе са Египтом и доба Селима III.

24 İsmail Hakki Uzunçarşili (1888–1977). По завршетку школовања радио је као професор у неколико провинцијалних градова, а од 1932. прелази на Истанбулски универзитет и у исто време постаје члан Турског историјског друштва. Својим радовима о уређењу Османског царства поставио је темеље савремене османистике.

25 Mehmet Fuat Köprülü (1890–1966), историчар и политичар, потомак османске породице великих везира. На Универзитету је од 1913, декан у неколико наврата, оснивач Историјског института. Боравио је на усавршавању у Хајделбергу, Атини и на Сорбони. Био је члан Демократске партије, министар спољних послова у моменту уласка Турске у НАТО.

лала у поређењу са танзиматским реформама мора остати маргинално.[26] Насупрот томе, Копрулу се концентрисао на рани период османске историје и делом *Порекло османске царевине* истакао једнострани приступ сагледавања Османског царства као етнички турске творевине, занемарујући питање модернизације у XVIII веку, као што је градећи теорију о идеологији газе занемаривао цивилизацијско присуство других етницитета на подручју Анадолије током успостављања османске државности.[27] Једино се Узунћаршили, изванредни познавалац османских институција, значајније интересовао за Доба лала у својој *Османској историји*, где уместо Рефиковог термина у поднаслову наводи „Време Дамад Ибрахим-паше" са одредницом „мир и мирно доба (sulh ve sükun devri)". Иако таквом формулацијом остаје доследан Рефиков наследник[28] не пропуштајући да спомене основне тековине овог периода, штампу, грађевине, лале, превођење античких филозофа, ипак не употребљава саму формулацију Доба лала. Знатну пажњу поклања сукобу са Персијом, кроз одвојен сегмент, градећи кроз саму нарацију дистинкцију између појмова Европе и Истока, мира и рата (sükun ve sefer devri). Узунћаршилијево позиционирање Доба лала у османској историји фактографски и материјално се не разликује од Рефиковог, али суштински посматра овај историјски период не као јединствен, уникатан, већ у смислу континуитета османске историје, где Доба лала није никаква парадигма, ништа више од дванаест година историје.[29]

Непосредно пре почетка Другог светског рата у Великој Британији настала је темељна студија о османском XVIII веку Хамилтона Гиба и Харолда Бовена[30] којом почиње систематско изучавање османских студија на западном простору, обогаћујући од средине века османистику интердисциплинарним приступом са својствима међународне научне дисциплине. Како су се средином педесетих Гиб и Бовен селили на америчке универзитете тако је центар османских истраживања премештен на Харвард, Принстон, Стенфорд... Гиб и Бовен су кроз студију *Исламско друштво и Запад* посматрали XVIII век као фундаменталан

26 Enver Ziya Karal, *Osmanli Tarihi, V. Cilt. Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789–1856.)*, Ankara 2007.

27 Mehmed Fuad Köprülü, *Porijeklo Osmanske carevine,* Sarajevo 1955; вид. и: Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of The Ottoman State,* Berkley, Los Angeles, London 1995.

28 Наследио га је на челу Катедре за турску историју 1938. на новооснованом Истанбулском универзитету.

29 İsmail Hakkı Uzunçarşili, *Osmanlı Tarihi, IV cilt, 1. Bölüm, 2. Başkı, Karlofça anlaşmasından XVIII yüzyılın sonlarına kadar*, Ankara 1978, 147–210.

30 Штампана тек после рата. H. A. R. Gibb, Harold Bowen, *Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilisation on Muslim Culture in the Near East*, London, New York, Toronto 1950 (Vol. 2, 1957).

у реформским процесима током танзимата и касније, покушавајући да пронађу међусобну условљеност реформи и преображаја османског традиционалног исламског обрасца у модерно европско друштво преко модалитета предреформског, традиционалног идиома, смештајући га у XVIII век. Њихова основна хипотеза није сматрала могућим никакве систематске „имитације европских техника" пре краја XVIII века. Почетак века, у складу са постулатом да су контакти са Европом били више или мање перманентни и у ранијем периоду, подразумевали су као период парцијалних, првенствено војних реформи.[31] Иако се Доба лала не издваја самом концепцијом, која прати административно-друштвену слојевитост, европеизација, као основна карактеристика Рефикове интерпретације, овде је јасно истакнута, чиме, уз Узунћаршилијеву мировну политику, доприноси карактеризацији Доба лала без формалног издвајања његове парадигматичности.

Осамнаести век остао је примарно поље интересовања наредне генерације османиста предвођених Стенфордом Шоом, учеником Вејна Вучинића,[32] Пола Витека[33] и Бернарда Луиса.[34] Шо је своја интересовања усмерио на проучавање Египта у XVIII веку и владавину и реформе Селима III, док је Доба лала дотакао у прилично оспораваној, али изузетно важној књизи уџбеничког карактера *Историја османског царства*, где је дотични период посматран као сегмент владавине Ахмеда III и везировања Ибрахим-паше, са посебним освртом на финансијску политику и изградњу интисап веза[35] унутар бирократских структура Високе порте, изузетно важном феномену XVIII века. Строго посматрано, Доба

31 Исто, 19.

32 Амерички историчар српског порекла, стручњак за Балкан и Совјетски Савез. Током Другог светског рата радио је за америчку владу, а од 1946. до 1978. као професор на Стенфорд универзитету.

33 Историчар раног периода Османског царства.

34 Рођен 1916, исписник Иналџиков, најпре се интересовао за исламистику а тек касније османистику. Аутор је десетина чланака и књига, научног и популарног карактера, од којих су најпознатије: *Муслиманско откриће Европе*; *The Arabs in History*; *The Emergence of Modern Turkey*; *Istanbul and the Civilizations of the Ottoman Empire*; *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*; *Islam in History*; *From Babel to Dragomans: Interpreting the Middle East* и др.

35 Узајамна веза патронског и лојалног односа, која је у XVIII веку постала незамењива приликом напредовања у османској служби, нарочито у бирократским структурама Високе порте. Могла је бити и већег обима, захватајући провинцијалне великодостојнике, који су имали своје заштитнике у престоници. По истом систему организовано је прикупљање пореза илтизмом, где би се на лицитацијама у Истанбулу појављивали престонички магнати који би даље подзакупе дистрибуирали преко своје интисап мреже. И организација ајанлика често је имала најмоћнијег патрона (warlords у западној интерпретацији), којима су били потчињени слабији ајани.

лала за Шоа је манифестација екстраваганције, презентација европског начина живота и први пут нарушавање традиционалних форми у култури и уметности, што је означило почетак интелектуалног буђења које ће пун процват достићи током танзимата.[36] С једне стране, оваква интерпретација говори о рушењу традиција, чиме се друштво нужно мора идентификовати са транзиционим обрасцима који уз вестернизацију сведоче о почетку процеса прилагођавања традиционалних форми друштава модерном обрасцу. Једино спорно остаје то што овај несумњиво дуготрајан процес Шо повезује са танзиматом, остављајући једновековну неодређену празнину. Таквим тумачењем Доба лала не посматра кроз призму Рефикове идеје о изузетности већ више у контексту оновремених тумачења у односу према ономе што је заиста реформско, односно танзимату. Тиме је свака претходна модернизација протореформска. У том смислу реформе у контексту вестернизације током везировања Ибрахим-паше јесу првобитни наговештај, с тим што известан континуитет мора бити успостављен кроз цео XVIII век и он се огледа у војним реформама по европском моделу од Махмуда I (1730–54). Доба лала за Шоа није поистовећујуће са личношћу великог везира, већ само са оним реформским сегментом који је у директној корелацији са европским утицајима. Тако су фискалне реформе издвојене у посебну целину, док су источни утицаји поједностављени или занемарени.

Седамдесетих година издањем *Османског царства* поднаслова *Класично доба* Халила Иналџика, несумњиво најутицајнијег османисте XX века, у османистици је отворено питање како назвати период после класичног, који је наредних деценију или две остајао изван фокуса главног правца научних истраживања. У том контексту, *период друштвене трансформације*, како ће га сам Иналџик именовати, није више представљао мистериозну спону развијеног Царства у XVI веку и реформског и „декадентног" XIX века, већ је институционално прилагођавање, друштвена стратификација и системско мењање османске државне организације кроз научно вредноване резултате пружило нов поглед на рани XVIII век.[37] Последњих тридесет година османисти упућују на фрагментаран приступ проучавању османске историје. У складу са прокламованим захтевом америчка историчарка Ариел Салцман, поредећи традиционално и модерно, кроз појам старог режима и Токвилових утицаја указала је на питање персијске

36 S. Shaw, E. K. Shaw, *Нав. дело*, 233–240.

37 Халил Иналџик, *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 2003; Исти, *Centralization and Decentralization in Ottoman Administration*, у: *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas Naff, Roger Owen, eds, London, Amsterdam 1977, 27–52; Исти, *Capital Formation in The Ottoman Empire*, The Journal of Economic History, Vol. 29, No. 1, Mart 1969, 97–140; Исти, *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London 1985.

политике током владавине Ахмеда III и поделу интересних сфера са Русијом, као значајнијем питању од мировне политике на европским границама.[38] Рифат Али Абу ел Хаџ проучавао је кохерентност османске владајуће елите, доказујући снажан притисак новопридошлих на позиционирање унутар старог поретка, што се најбоље репрезентовало кроз поплаву жанра политички мотивисаних реформских трактата – лајиха.[39] То је омогућило да се и Мутеферикино деловање[40] сагледа кроз снагу интисап организације самог великог везира и реисулкутаба.[41] С друге стране, поставило се питање колико је побуна Патрона Халила инспирисана

38 Ariel Salzmann, *Tocqueville in The Ottoman Empire. Rival Paths to the Modern State*, Leiden, Boston 2004, 19–39.

39 Rifa'at 'Ali Abou-El-Haj, *Formation of The Modern State. The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteent Centuries*, New York 2005; Исти, *The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683–1703*: A *Preliminary Report*, Journal of American Oriental Society, Vol. 94, No. 4, 1974, 438–447.

40 Ibrahim Müteferrika (1670/4–1745), рођен је у Коложвару (Клужу) и одрастао у унитаријанској породици. Са двадесетак година као присталица Имреа Текелија пребегао је у Османско царство где је убрзо примио ислам. Пошто је био писар код Текелија, брзо је напредовао у османској служби. За мутефрику је именован априла 1716, а већ следеће године је послат у Београд како би подстакао Угаре за борбу против Хабзбурговаца. Од 1717. до 1735. службовао је као михмандар (пратилац, онај који гости са поштовањем) Ференцу II Ракоцију, а затим његовом сину Јозефу 1735–1738. Истовремено је био Портин драгоман. Обављао је разне дипломатске мисије, у Солуну је 1731. био у пратњи иранског принца а затим је 1736. послат у Пољску како би обновио мировни уговор. Током рата 1737–1739. водио је преговоре о предаји Оршаве, са Де Боневалом је заступао идеју о савезу са Шведском против Русије и Француском против Хабзбурга. Службовао је као писар при Османској артиљерији 1738–1743, а затим био у дипломатској мисији у Дагестану. Именован је за званичног државног хроничара 1744, на ком положају је остао до смрти. Са Мехмедом Саид-ефендијом Челебизадеом (сином Мехмеда Јирмисекиза) оснивач је прве турске штампарије 1727. Најзначајније дело му је: *Usül ül hikem fi nizam ül Ümem* (Рационалне основе за политику народа) 1731/2. Још је написао расправу о вери (Risale-i Islamiye), која више говори о његовим верским начелима кроз анализу католичанства и протестантизма. За потребе оснивања штампарије написао је дело *Значење штампе* (*Vesiletüt Tıbaa*) у којем је представио значење књиге у исламској држави. Ahmed Refik, *İbrahim Müteferrika u Alimler ve Sanatkarlar*, İstanbul 1924, 329–358; J. H. Mordmann, İbrahim Müteferrika, у: E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913–1936, Houtsma, Wensinck, Arnold, Heffening, Levi Provençal, editors, Leiden, New York, Kobenhavn, Köln 1987, Vol. 8, 439; Somel, *Нав. дело*, 125.

41 Није познато када је установљена ова институција. Првобитно је реисулкутаб био главни писар у канцеларији нишанџије. Успон реиса почиње после 1654, када је институција садразама одвојена од палате, да би се почетком XVIII века реис нашао на челу три канцеларије Дивана (Бејликчи, Руус и Тахвил), а до краја века и Амеди канцеларије. Први пут се у Сремским Карловцима 1699. појављује као главни Портин преговарач. До краја века сам реис је имао сто до сто педесет службеника само у оквирима своје канцеларије. Установљена је и институција главног тумача Дивана (Divan-ı Hümayun Tercümanı). У XIX веку институција реиса прерасла је у министарство спољних послова. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1988, 242–248.

идеологијом ортодоксног исламског учења, односно колико је подстицај допро од непријатељски настројене „опозиционе странке". Картер Финдли је модернизацију у Османском царству посматрао као две велике транзиције, прву доласком у Анадолију и прихватањем ислама и другу крајем XVIII века која је донела нову форму друштвене организације, нове форме интелектуалне продукције и нов поглед на свет. Почетни стадијум модернизације изнутра повезује са антиимперијалистичком политиком, где су војне реформе одговор на кризу током *периода кризе и прилагођавања*, како назива XVII и XVIII век. Доба лала смешта на почетак периода децентрализације и слабљења централне власти после војних пораза и нестајања династије Копрулуа са историјске сцене крајем XVII и почетком XVIII века, не препознајући европеизацију изван концепта о модернизацији под притиском двеју револуција у Европи, економске и политичке.[42] Са социолошког аспекта Фатма Гоћек анализира посланство Мехмеда Челеби Јирмисекиз-ефендије у Француској, називајући га „првим прозором у Европу", и указује на „рапидну трансформацију на Западу" која је код Османлија мењала перцепцију о Западу доводећи и до промене перцепција о османском друштву, чиме Доба лала супонира за османски одговор Западу.[43] Прозаичан приступ Џејсона Гудвина пренаглашава хедонизам епохе изразима „земља бајки" и „тулипоманија", док Доналд Котер лале сматра симболом интеркултуралног прожимања на евроазијском простору. Хедонизам Доба лала посматра као „оружје за доминацију истанбулском елитом по узору на двор Луја XIV".[44] Знатно умеренији приступ има турски историчар, додуше стручњак за XIX век, Селћук Акшин Сомел, који естетско-уметнички карактер компарира са непотизмом, инфлацијом и персијским продором на османску територију.[45] У једном ширем контексту, разматрајући питање модернизације Илбер Ортајли, један од водећих турских историчара данашњице, закључује да није толико битно да ли је османска модернизација почела оснивањем штампарије или неким другим историјским догађајем, нити би јој требало давати етноцентричне оцене, сводећи је само на турско питање, занемаривањем осталих народа. Модернизацију везује за појаву „нечег новог, које је било у већој мери под европским утицајем", супротно традиционалном и које је довело до тога да Османлија XVIII века „Европу и Русију гледа у узбурканој мисаоној атмосфери". Основна Ортајлијева

42 Carter Vaughn Findley, *The Turks in World History*, Oxford 2005, 117–140.

43 Fatma Müge Göçek, *East Encounters West. France and The Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, New York, Oxford 1987.

44 Jason Goodwin, *Lords of the Horizons. A History of The Ottoman Empire*, London 1999, 260–261; Donald Quataert, *The Ottoman Empire 1700–1922*, Cambridge 2005, 44.

45 Selcuk A. Somel, *Нав. дело*, 311–312.

идеја истиче трајност и континуитет процеса модернизације, неминовност овог сложеног процеса, што су ранији историчари издвајајући јединственост Доба лала занемаривали. Инсистирањем на неодређености екстензије европских утицаја, тврдњом да је контаката са Европом увек било, пропушта да помене модалитет тих контаката, који се од Доба лала интензивирају. Како истиче Томас Наф, тада долази до растућег дивљења према свему европском међу османском елитом.[46] Едем Елдем уводи појам „синдром Доба лала" истичући да су идеје о вестернизацији пренаглашавање форме и суштине културне размене и интересовања за Запад.[47]

Три *Османске историје* заокружују савремену представу о Добу лала у османистици. Хронолошки се први појавио почетком деведесетих година трећи том *Историје Турске* под уредништвом Сине Акшина. Метин Кунт, професор престижног истанбулског Сабанђи универзитета, аутор је текста о политичкој историји XVII и XVIII века. Доба лала обрађује у оквиру поглавља о „мировној политици османске државе" чије почетке везује за *Једренски догађај*.[48] Таква политика за Кунта не происходи из европских утицаја већ динамике промена у Европи, која је узроковала да „Османлије почну Европу да посматрају другим очима". Доследан идеји модернизације изнутра, ипак наглашава значај европских утицаја који су захватили азијски простор све до Далеког истока, доносећи новине које су мењале све сфере културног а касније и друштвеног живота. Европску мировну политику, тако широко дефинисану, јасно одваја од политике према Истоку, док модернизацију у оквиру ње посматра као константу дужег трајања, као мост ка танзимату.[49] У *Историји османске државе и цивилизације* објављеној 1994 (1997, 2. том) под уредништвом Екмеледина Ихсанолуа, Феридун Емеђен је у поглављу посвећеном политичкој историји крајње штуро обрадио Доба лала фокусирајући се на три сегмента – политику мира, модернизацију под утицајем Запада и, што је посебно важно, одговор исламског друштва на покушај модернизације. У свега једној реченици даје

46 Илбер Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 15–31; Thomas Naff, *Introduction*, у *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, 14.

47 Edhem Eldem, *Istanbul: from imperial to peripheralized capital u The Ottoman City between East and West. Aleppo, Izmir, and Istanbul*, Edhem Eldem, Daniel Goffman, and Bruce Masters, Cambridge 2005, 198.

48 Реч је о Првом једренском догађају (Birinci Edirne Vakası), превратy који је довео на власт Ахмеда III 1703, који би требало разликовати од Другог (İkinci Edirne Vakası), током владавине Селима III.

49 Metin Kunt, *Siyasal Tarih (1600–1789.)*, у: Sina Akşin Yön, *Turkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600–1908*, Istanbul 2005[8], 53–63.

круцијалан допринос османистици наглашавајући „фракционирање између оних који су следили помирљиву политику и група којима се ово ново стање није допало", при чему се позива на истраживања Мунира Актепеа. Насупрот томе, академик Орхан Окај, историчар књижевности, дефинишући европеизацију за коју сматра да почиње танзиматом, истиче да су „настојања за увођење новина и реформи у периоду од Махмуда II до Ахмеда III фрагменти исте".[50] Као последња реч османистике, *Кембрицска историја Турске*, њен трећи том под уредништвом водеће немачке и европске османисткиње Сураје Фароки, путем политичког сегмента из пера Кристофа Нојмана, Доба лала посматра кроз „рат и мир". Нојман истиче да је политика рата, или мировна политика, што је чешћи појам у османистици, утицала на унутрашња трвења међу елитом и доводила до свргавања султана. Закључује да је османска елита „одговорила на Европу на начин који се значајно разликовао од вековне праксе". Наглашава утицај елите у процесу европеизације, преко које сагледава и њену снагу и пружа крајње неодређено тумачење констатацијом да је дебата о утицајима западне науке на друштво у тоталитету и даље отворена. Нојман оснивање штампарије узима за пример европских утицаја на елиту, док Гунај Кут у *Историји османске државе и цивилизације* закључује да „број штампаних књига указује да она није имала већег утицаја на друштво".[51] Значајна су истраживања Вирџиније Аксан која упућују на незаобилазност проблема социјалне трансформације ради разумевања јавно прокламоване реакције на процес вестернизације иза које стоје коалиције незадовољних војника и припадника улеме као губитника повластица. У питању је феномен који је могуће пратити током целог XVIII века и који пружа нов поглед на побуну 1730. У том контексту и немачки историчар Фикрет Аданир издваја социјално незадовољство које „се посебно продубило током Доба лала под утицајем прихватања страног начина живота".[52] Медлин Цилфи наглашава политику подршке улеми коју је спроводио султан Ахмед III и толерантан однос према женама у друштву који је јачао. Са позиције историчара уметности Тулај Артан оставила је неизбрисив траг у позиционирању османског барока између вестернизације и источних утицаја дефинишући период као *Доба елеганције:*

50 F. Emecen, *Osmanska politička historija*, у: *Historija osmanske države i civilizacije*, I, Ekmeleddin Ihsanoğlu, priredio, Sarajevo 2004, 70–71; Orhan Okay, *Turska književnost perioda evropeizacije*, у: *Historija osmanske države i civilizacije*, II, Ekmeleddin Ihsanoğlu, priredio, Sarajevo 2008, 241.

51 Günay Kut, *Turska književnost u Anadoliji*, у: *Historija osmanske države i civilizacije*, II, 227; Christoph Neumann, *Political and Diplomatic Developments*, у: *The Cambridge History of Turkey*, Vol. 3, The Later ottoman Empire, 1603–1839, Suraiya Faroqhi, ed, Cambridge 2006, 54–56.

52 Virginia Aksan, *War and Peace*, 100–101; Fikret Adanir, *Semi-autonomous provincial forces in the Balkan and Anatolia*, 171.

између историзма и хедонизма.[53]

Питање научне оцене Доба лала у историографији повезано је са неким општим проблемима који се јављају у османистици. Најпре, османистика *османског средњег доба*, како Вирџинија Аксан назива период од почетка XVII до средине XIX века, изразито је млада научна дисциплина.[54] Контекст модернизације, у чијем је фокусу и само Доба лала, после одбацивања идеје декаденције и термина *источног питања*, као једностраног приступа који занемарује османски унутрашњи развој и фокусира се искључиво на „поглед западног дипломате", није још добио коначну научну верификацију. Теорија декаденције последње деценије претрпела је пораз развојем теорије децентрализације, односно идеју да је губљење контроле централне власти над ресурсима довело до пропасти, заменила је идеја о адаптивној снази за унутрашњу реорганизацију османског друштва током кризе, монетаризацијом економије, изградњом новог пореског система и развојем полуаутономних поседа на локалу. Последња научна истраживања указују на процес снажне централизације у епоси децентрализације у самом центру, у оквирима бирократских структура Порте, као носиоцима реформи у Царству од Селима III кроз цео XIX век. Процес модернизације–вестернизације сагледаван је кроз модалитете западних утицаја, услед чега је Доба лала истицано као парадигматично. Међутим, фокус савремених истраживања нису више утицаји већ одговор османског друштва на утицаје споља. Управо зато модернизација као синоним вестернизације поприма супротно значење у смислу реформи изнутра. Важан концепт ове дилеме намеће питање која се промена може сматрати одговором на одређену промену на Западу, а шта се може идентификовати са западним империјализмом. Како се хронолошки ближи танзимату и каснијим реформама у XIX веку империјалистички утицаји су очигледнији. У датом контексту, Доба лала заиста представља парадигму „чисте" модернизације, сопственог унутрашњег препорода узрокованог сличним процесима у ваносманском свету.

У османистици не постоји јединствен став о Добу лала, ако би се следили закључци овог истраживања. Такође, упркос одређеним „једностраним" приступима, савремена османистика не греши у оценама и научним верификацијама о Добу лала. Где је онда проблем? Ограничени на фрагментаран приступ османисти приступају из једног угла, анализирају један сегмент, што може изгледати као

53 Madeline C. Zilfi, *The Ottoman ulema*, 223; Иста, *Muslim women in the early modern era*, 227; вид. и: Иста, *Elite Circulation in the Ottoman Empire: Great Mollas of the Eighteenth Century*, Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 26, No. 3, 1983, 318–364; Tülay Artan, *Arts and architecture*, 471–476.

54 Virginia Aksan, *Theoretical Ottomans*, History and Theory, Vol. 47, 2008, 109–122.

пренаглашавање одређених карактеристика насупрот другим. Фрагментаран приступ захтева широко и свестрано упознавање са научним резултатима, и некада не изгледа неопходан. С друге стране, у питању употребе историје може се уочити тежња истицања овог периода у контексту древности присуства европског на турском простору. Не би требало занемарити да је османска историографија, како истиче Сураја Фароки, увек била веома државно оријентисана, док су националне историографије тежиле проналажењу јединственог националног есенцијализма у прошлости. Зато је јединствености османског друштва супротстављан етнички потенцијал, када је Доба лала у питању, у виду карактера турске ренесансе. Турски национализам је утопију у виду „старих добрих времена" дефинисао као носталгију, при чему је Ахмед Рефик повратком у прошлост, како то сугерише Хобсбаум, реконструисао у виду „поновног рађања" нешто што „вероватно није ни постојало, што је измишљено за ту сврху".[55] Посебан проблем модернизације која почиње или има претечу у Добу лала представља сама модернизација, као дугорочан и далекосежан процес промена и развитка, како је дефинише Андреј Митровић, а уз то је и ужи од појма европеизације, али са нагласком на трајности.[56] Зато се османисти често служе објашњењем моста, који чини везу са танзиматом, заборављајући с једне стране немогућност прекидања и замрзавања процеса који је већ у току, а с друге стране занемарују другу половину XVIII века и војне реформе по европском узору. Невезано за питање интерпретације Доба лала о(п)стаје парадигма за почетак процеса који карактерише једна другачија динамика развоја.

55 Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman History. An Introduction to the Sources*, Cambridge 2004, 1–26; E. Hobsbaum, *O istoriji*, 39.

56 Андреј Митровић, *Европеизација и/или модернизација. Десет теза*, Годишњак за друштвену историју, св. 2, 1994, 143–145.

Miroslav Pavlović
History Department – Faculty of Philosophy, Novi Sad

INTERPRETATION AND USAGE OF HISTORY: THE AGE OF TULIPS AS A PARADIGM OF ARCHETYPAL IN THE PAST

SUMMARY

The paper studies the age of tulips in the context of the process of westernization in the Ottoman historiography during the 20th century. The work of Ahmed Refik, a historiographer who affirmed the very term historiography and laid the foundations for the historical interpretation of the age of tulips was specially analyzed. The focus of the paper is further on the approach not favorable to Kemal Ataturk, and on the emersion of three important Turkish historians of the Ottoman Empire in post-Kemal period, as well as on the beginning of ottoman studies in the West and their development up until the beginning of the 1980s when the Ottoman studies, by proclaiming a fragmentary approach, brought in a kind of a confusion about the place, character and the role of the age of tulips in history and historiography. Special attention was paid to adapting interpretation by invention of tradition, whereas the process of modernization, that is, westernization. was identified as fundamental in the process of scientific qualification of this historical period.

Филип Крчмар
Зрењанин

ПРИЛОГ ЗАВИЧАЈНОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ НЕМАЦА У СРЕМУ

Friedrich Renz, *Heimatbuch der Krčediner Deutschen*, Krčedin 1930, 268. стр. поводом осамдесет година од објављивања

Сажетак: У раду је укратко приказана завичајна књига о Крчедину из пера Фридриха Ренца од чијег се објављивања навршава равно осам деценија. Посматран у ширем контексту завичајне историографије подунавских Шваба, Ренцов историјат представља једно од њених ретких остварења за подручје Срема све до Другог светског рата. Посебан значај огледа се у чињеници да је у оквиру другог поглавља очуван данас изгубљени историјски извор о Крчедину аутора Јохана Змаиле.

Кључне речи: Фридрих Ренц, Крчедин, Срем, Јохан Змаила, подунавске Швабе, завичајна историографија.

У другој половини XIX века почела се развијати завичајна историографија Немаца у јужној Угарској (Heimatforschung, Heimatkunde), која је упркос скромним почецима и извесним ограничењима до Првог светског рата већ дала одређене резултате. До 1918. године настао је низ монографија о насељима на територији данашње Војводине где су живели Немци. Аутори ових радова, написаних углавном поводом обележавања значајних јубилеја, махом су били локални учитељи, свештеници и заљубљеници у историју, уз ретке случајеве „историчара од заната". Услед различитог државно-административног положаја унутар Хабзбуршке монархије, те далеко интензивније колонизације немачким живљем у XVIII и XIX веку, приметно је да је завичајна историографија оставила далеко више тра-

га у Банату и Бачкој него у Срему[1].

После 1918. године у југословенској држави почиње окаснело национално буђење Шваба, након вишедеценијске мађаризације којој је ова етничка група, попут других немађарских народа, била изложена. Поновно откривање сопствене прошлости у функцији изградње националног идентитета, што је узело маха у првим послератним годинама, одразило се повољно на завичајну историографију. Стога је она доживела нов полет, задржавајући старе особине: њоме су се, с изузетком неколицине појединаца, и даље бавили историчари-лаици. Сходно томе, и квалитет ових радова се кретао од врло слабих, преко осредњих до веома вредних остварења.[2] У међуратном периоду у оквирима југословенске државе и у новонасталим околностима средиште пажње швапских завичајних историчара и даље је било на насељима у Банату и Бачкој, док су Немци у Срему, највећим делом, остајали изван њихових интересовања.


627
108
Heimatbuch
der
Krčediner Deutschen
von ihrem Seelsorger
Friedrich Renz.
Krčedin, 1930.
Im Selbstverlage des Verfassers.

Насловна страна

Изузетак који „брани част" Срема, и чија је појава због тога својевремено наишла на веома позитиван одјек у ширим круговима немачке народне заједнице,[3] представља монографија или, боље рећи, хроника о Немцима Крчедина објављена пре равно осамдесет година (1930). Евангелистички свештеник у

1 Подробан преглед бачких завичајних књига вид. у: Heinrich Rez, *Batschkaer Heimatbücher*, Volkswart 4, Juli–September 1933; Heinrich Rez, *Batschkaer Heimatbücher*, Volkswart 5, Oktober–Dezember 1933; о банатским монографијама на немачком језику вид.: Alexander Krischan, *Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie. Bio-bibliografische Skizzen,* Freiburg 1993 и преглед библиографије Феликса Милекера у: Rastko Rašajski, *Bibliografija radova Feliksa Milekera,* Вршац 1995; за подручје Срема до 1918. једини рад написан на немачком је опширно дело о Земуну и околини: Ignaz Soppron, *Monographie von Semlin und Umgebung,* Zemun 1890.

2 О томе вид.: Михаел Антоловић, *Политика немачке мањине у Дунавској бановини 1929–1941,* магистарски рад у рукопису, Нови Сад 2008, 9.

3 *Buchbesprechungen,* Volkswart 1, Okt–Dez 1932, 42.

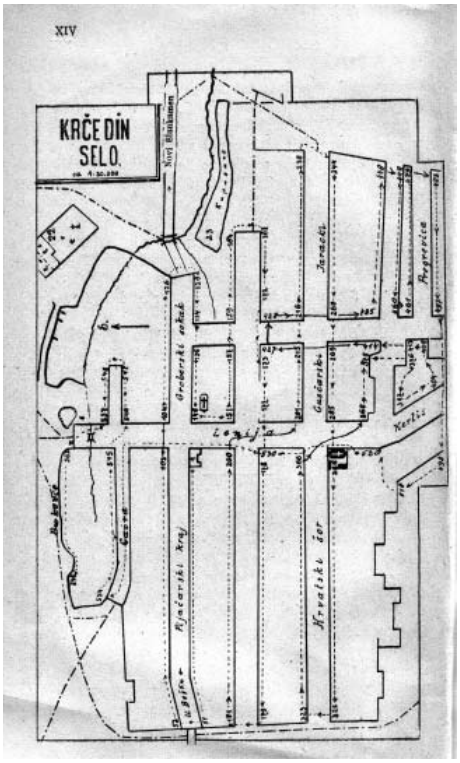

План Крчедина

овом сремском насељу **Фридрих Ренц** написао је рад под називом *Завичајна књига крчединских Немаца*.[4] У смислу „просторне распоређености" швапске историографије овај рад заиста је представљао значајну и охрабрујућу новину.[5]

Село Крчедин у данашњој општини Инђија је простор који је био насељен још од неолита. У келтском периоду ту је постојало утврђење, а из римског доба остали су очувани темељи зидова. У средњем веку, под турском влашћу, село је имало повлашћен положај због изванредног географског положаја, будући да се налазило на путу од Цариграда преко Београда до Будима. После Карловачког мира дошло је под власт Хабзбуршке монархије, где је припало Карловачком властелинству и ушло у састав Војне границе. Тада се и спомиње као шанац. Забележено је да је у XVIII веку имало 41 домаћинство, а да су већинско становништво чинили Срби.

У другој половини XIX века у Крчедин почињу да пристижу Немци из других немачких општина у Срему: Старе и Нове Пазове, Бешке, те протестантских насеља у Бачкој – Секића, Црвенке и др. Због пословичне радне етике, марљивости и дисциплине, место бележи привредни развој. Интересантно је да се управо у то време јављају и почеци немачке завичајне историографије у Банату, а нешто касније и у Бачкој.

О самом аутору крчединске хронике не зна се много. Ренц је био пореклом из Виртемберга у Немачкој и једно време активан као мисионар у Африци; од

4 Friedrich Renz, *Die Heimatbuch der Krčediner Deutschen*, Krčedin 1930; у писању овог рада коришћено је оригинално издање на немачком језику; треба напоменути, међутим, да постоји превод овог дела на српски језик Вере Несторовић Георгијевић из 1980. године, у рукопису под насловом *Hronika krčedinskih Nemaca*, који је доступан у Музеју Револуције у Новом Саду, арх. број 21 651.

5 Непосредно пре Ренцовог су била написана два рада о сремским насељима, али не на немачком језику, тако да се она не могу уврстити у „швапску" завичајну историографију: Радослав Марковић, *Инђија. Прилог проучавању насеља у Војводини*, Нови Сад 1923; Placido Belavić, *Crtice iz prošlosti Vukovara,* Vukovar 1927.

1924. до 1930. обављао је дужност свештеника у Крчедину, да би 1930. прешао у Нове Бановце.[6] Био је ожењен, како сам наводи у својој књизи, Елизабетом Ренер.[7] У предговору је забележио да му је као „временски" повод да се посвети изучавању историје Крчедина послужило обележавање 70-годишњице од доласка Немаца у то место и 50-годишњице оснивања локалне немачке школе.[8] Непосредан повод био је, међутим, тај што је књижица о Крчедину коју је написао тамошњи вероучитељ Јохан (Иван) Змаила била распродата;[9] овај данас изгубљени рад Ренц је у целости унео у своју књигу у виду другог поглавља. Своје дело посветио је министарском инспектору Славку Хранисављевићу.[10] Шест година након *Завичајне књиге крчединских Немаца* објавио је своју другу књигу, *Развитак Шидских Бановаца.*[11]

По вредности Ренцов рад је у истом рангу као и остале месне историје које су писали швапски историчари-лаици; у појединим моментима одаје утисак средњовековних хроника и у методолошком смислу слабог је квалитета. Не може се поредити са историјатима бачких и банатских насеља које у исто време потписују истакнути немачки историчари и „истраживачи старина" Фридрих Лоц из Врбаса и Феликс Милекер из Вршца. Међутим, добија на тежини када се узме у обзир низак ниво ондашње завичајне историографије, чињеница да је аутор био свештено лице, те да су дотле месне историје сремских Немаца заиста представљале праву реткост.

Ренц је своје дело поделио на осам целина: *Географски део* (увод); 1. *Развој Крчедина*; 2. „*Змаилина књижица*"; 3. *Развој црквеног живота*; 4. *Културни живот*; 5. *Недаће*; 6. *Грађански живот*; 7. *Приручник.*[12]

Краћи географски увод (стр. IX–XVI) садржи: 1) карту крчединског атара са назначеним положајем села и околним крајевима (Пешчевина, Орлов Чот, Хладан Извор, Кудељара, Камарица, Пескана, Пенџерина, Торина, Сланачка вода, Пландишта, Бела Стена, Штрицел, Дубоки берак, Џизин берак, Ђурин берак, Полица и Пуција, те делови некадашњег села Кањакача које се налазило у близини: Прогон–Сурдук, Купусаре, Хаугов салаш), уз кратак опис сваког

6 *Buchbesprechungen,* Volkswart 1, Okt–Dez 1932, 42.

7 Renz, *Die Heimatbuch der Krčediner Deutschen*, Krčedin 1930, 179.

8 F. Renz, *Нав. дело*, VI.

9 Исто.

10 F. Renz, *Нав. дело*, V.

11 Friedrich Renz, *Das Werden von Šidski Banovci*, Crvenka 1936.

12 Geographisches; I. Die Entwicklung von Krčedin; II. Zmaila's Büchlein; III. Der Fortgang des kirchlichen Lebens; IV Das kulturelle Leben; V Heimsuchungen; VI Das staatsbürgerliche Leben; VII Nachschlagewerk.

појединачно; 2) план самог села са описом улица.

Наредни одељак под називом *Развој Крчедина* једва је нешто дужи од увода (стр. 1–12). На самом почетку аутор настоји да поближе одреди положај Крчедина у односу на остала сремска насеља. Затим неспретно покушава да дâ хронолошки преглед места, указујући на остатке из римског и турског периода, спомиње да је село припадало манастиру Крушедолу и бави се етимологијом имена Крчедин. Надаље приказује развој српске заједнице – са акцентом на месној православној цркви и школи – и завршава са доласком Немаца у XIX веку, праћеним неспоразумима и сукобима са староседеоцима, те почецима црквене општине.

Речено је да друго поглавље (стр. 13–41) није написао Ренц. Оно представља рад Ивана Змаиле (Johannes Zmaila) који је Ренц уклопио у своју књигу. Отуда оно и носи назив *Змаилина књижица*. Рођен у Карловцу 1855, Змаила је образовање стицао у Ердељу и Швајцарској, а био је учитељ у Крчедину од маја 1887. до јануара 1897. године.[13] Његова историја написана је 1891, а обухвата период од досељавања Немаца из Бачке (1860) до 1890. године. По квалитету и обиму (тридесетак страна) она далеко заостаје за Ренцовом. Акценат у њој стоји на развоју локалне евангелистичке црквене општине, „основане Божјом добротом и немачком марљивошћу, истрајношћу и честитошћу”.[14] Змаила излагање почиње описом доласка Немаца из Бачке, махом из Црвенке и Сивца, који постају граничари и добијају земљишне поседе. У више наврата истиче тежак живот Немаца-граничара (до укидања Војне крајине 1872) и упућеност насеља на оближњу Бешку у погледу духовних потреба (крштења, сахрана, венчања итд.), као и на Стару и Нову Пазову. У последњем делу свог рада, који обухвата период 1880–1890, Змаила је означио период 1882–1884. као значајан за Крчедин, будући да се тада доселило 300 Немаца из Бачке (махом из Секиђа), после чега је приказао развој школе и верске наставе у Крчедину, дајући низ вероучитеља и укључујући ту и себе. Инкорпорирањем Змаилине књиге у своју завичајну књигу Ренц је сачувао један данас практично непознат и изгубљен историјски извор.

У следећем и најобимнијем поглављу под називом *Развој црквеног живота* аутор је, сасвим разумљиво, обухватио широк спектар тема којима је заједнички именитељ црква и духовни живот у Крчедину (стр. 42–111). Детаљно је описао градњу локалне евангелистичке богомоље, њен изглед, инвентар и са њом повезане верске објекте (молитвени дом, гробље), црквену праксу (распоред богослужења, верску наставу, црквено музицирање), обичаје који владају у месту (главно богослужење, кирвај – црквена слава, крштење, конфирмација, веридба,

13 F. Renz, *Нав. дело*, 180.

14 Исто, 12.

венчање, сахране итд.); навео је правила црквене општине и њене службенике, као и њихове дужности. Позабавио се и бригом о омладини и друштвеном животу (Културбунд, певачко, ватрогасно и погребно друштво, итд.). Након што се 1897. године евангелистичка општина Крчедина у црквеном погледу de facto „осамосталила" од Бешке, преузела је јурисдикцију над оближњим местима у којима су живели Немци, али и Словаци евангелистичке конфесије. Ренц о томе пише при крају поглавља, које завршава краћим приказом осталих вероисповести које живе у Крчедину (Срби-православни, католици, назарени, Јевреји).

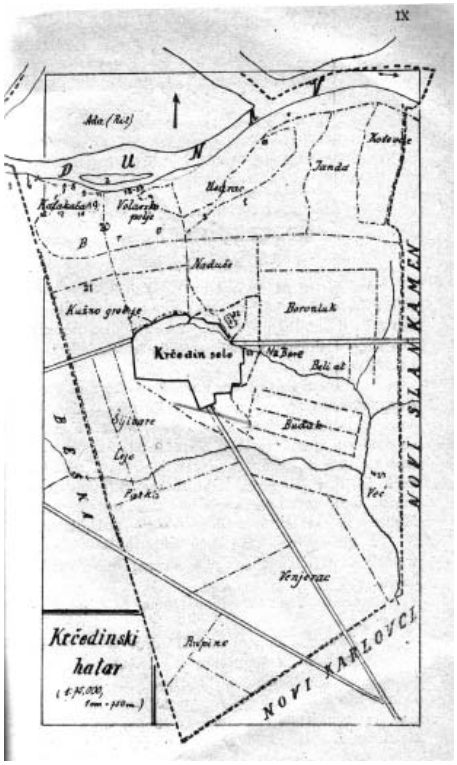

План крчединског атара

Пето поглавље под насловом *Културни живот* (стр. 111–141) Ренц започиње опаском да су „Швабе у Крчедину сјајно извршиле своју културну мисију".[15] Тврдњу поткрепљује навођењем низа иновација које су Немци унели у привредне токове села – циглене пећи, млинове, млатилице, шиваће машине итд. Надаље бележи важне податке о саобраћајним условима – о путевима, улицама, превозним средствима, увођењу електричне струје, телефона, отварању поште. Навео је занате заступљене у селу: зидари, столари, ковачи, кројачи, обућари, бербери (који су повремено и музиканти), млинари, пекари, трговци, колари итд. Бавећи се земљорадницима, Ренц пружа увид у њихове услове живота (наводећи цене соли, шећера, кафе и сл.), а укратко помиње и домаћу радиност, виноградарство и узгој шећерне репе. Констатује да је, упркос добрим условима за привређивање у Крчедину, један број Немаца напустио ово место и потражио срећу у другим срединама (Обреж, Добановци), па чак и преко океана (земље Северне и Јужне Америке). Иза помало чудног екскурса о смртности деце, следи завршни део поглавља који донекле оправдава наслов целине *Културни живот*, у ком се говори о оснивању сеоског оркестра (1877) и где је аутор изнео низ занимљивих запажања о језику, тј. локалном наречју. Уз напомену да процес стапања различитих немачких дијалеката још није завршен (мада се то очекује

15 Исто, 111.

у следећој генерацији), Ренц је представио низ речи које су биле у употреби у сеоском говору, из чега је закључио да је добар део крчединских Немаца пореклом из Порајња, те да је усвојен велики број мађарских речи и израза коришћених у немачком језику какав се говорио у Аустрији.

Шеста целина под називом *Недаће* (стр. 141–148) садржајем можда понајвише подсећа на средњовековне хронике: у њој се говори о несрећама које су задесиле Крчедин и чудним догађајима који су се ту одиграли: велике временске непогоде, најхладније забележене температуре (1866, 1929), земљотреси (1893, 1921, 1927), епидемије и болести (нпр. колера 1849), изненадне смрти и њихови узроци итд.

Политичко организовање Немаца у оквиру општине Крчедин и њихово учешће у локалним органима власти Ренц је приказао у одељку *Грађански живот* (стр. 148–177). Тако се нпр. сазнаје да су Немци у почетку бирали своје представнике, да би од 1923. били заједно са Србима у дванаесточланом Савету који је управљао општином. Аутор се позабавио и аграрним односима, па тако говори о премеравању и парцелисању атара, куповини земље, копању канала. На ово се надовезује и одељак о рату, који прати држање немачког живља у ратним околностима, почев од времена колонизације, преко боравка у Војној граници и окупације Босне и Херцеговине до Првог светског рата, где су приказани распоред и кретање немачких војника током сукоба. Ренц је пружио увид у спискове погинулих, рањених, несталих и заробљених мештана, те тешко стање које је задесило крчединске Немце иза 1918 (скупоћа, пљачке и сл.).

У *Приручнику* или, боље, *Додатку* (стр. 177–268) дати су спискови: 1) сеоских свештеника од 1860. до 1930 (завршно са аутором); 2) вероучитеља и проповедника; 3) световних учитеља, кантора и оргуљаша; 4) инспектора; 5) црквених отаца; 6) благајника; 7) звонара; 8) некадашњих немачких житеља места; 9) породица по занимањима од 31. марта 1930. Иза тога су дати статистички подаци: преглед села из којих су се Немци досељавали у Крчедин; табеларни приказ пописа становништва из 1869, 1880, 1890, 1900, 1910. и 1920. године, те важни датуми који су се одиграли у селу. На самом крају се налази попис ствари (Sacheregister), личних имена и географских појмова.

О квалитету самог дела већ је било речи на почетку. У његовом писању Ренц се сасвим извесно ослањао на матичне књиге евангелистичке црквене општине, али се из излагања види да се користио и немачком штампом (у више наврата се позива на натписе новосадског *Deutsches Volksblatt*-а и појединих црквених листова), а могуће је да је одређене делове писао и по сопственом искуству и сећању, те казивањима својих сугрђана. Његово излагање је често несређено и

понекад га је тешко пратити, због непрестаног скакања са једне теме на другу. Такође је тешко вршити и било каква уопштавања на основу поглавља, у којима је често обједињавао ствари које немају много везе једна са другом. Тако, нпр., тамо где жели да говори о културном животу Крчедина, понајмање спомиње културу, а много више се бави сељацима и њиховим потребама, шиваћим машинама и млиновима итд. Акценат у делу првенствено стоји на развитку евангелистичке црквене општине и очигледно је да га је писао духовник (тј., како се сам Ренц представио, „душебрижник", „Seelsorger"). Насупрот низу мањкавости и замерки које би се могле изрећи, ваљало би напоменути да је Ренц ипак изнео низ занимљивих и важних ствари које свакако могу само добро да послуже будућим историчарима заинтересованим за истраживање прошлости овог краја.

Утицај Ренцове књиге на завичајну историографију сремских Немаца је био практично занемарљив, ако се изузме књижица **Карла Кауфмана** која се две године доцније (1932) појавила у Осијеку под називом *Историја немачке црквене општине Гргуревци*.[16] Већ је поменуто да је Ренц 1936. објавио нову монографију о Шидским Бановцима. Један Немац из Рајха, **Херман Халер**, пропутовао је средином тридесетих година ову област и своје утиске објавио у две књиге: *Нова Пазова и Нови Бановци*[17] и *Срем и његово Немство. Прилог географији југоисточног немачког (народног-Ф.К.) острва*.[18] Тако испада да је Ренцова *Хроника*, упркос свим недостацима, остала изолован, али светао пример међу бројним банатским и бачким завичајним књигама, а он сам једини сремски Шваба који се у међуратном периоду бавио завичајном историјом. Тек су седамдесете и нарочито осамдесете године прошлог века и прави „бум" који је Heimatforschung доживела у том периоду допринеле бољем познавању сремских Немаца и средина у којима су живели.

16 Karl Kaufmann, *Geschichte der deutschen Kirchengemeinde Grgurevci*, Osijek 1932 (30. стр.); питање је да ли је уопште и, ако јесте, у којој мери Ренцова књига утицала на настанак Кауфманове.

17 Hermann Haller, *Neu Pasua und Neu-Banovci*, Stuttgart 1937.

18 Hermann Haller, *Syrmien und sein Deutschtum. Ein Beitrag zur Landeskunde einer südostdeutschen Volksinselschaft*, Leipzig 1941.

Filip Krčmar
Zrenjanin

A CONTRIBUTION TO THE HOME HISTORIOGRAPHY OF GERMANS IN SREM:

Friedrich Renz, *Heimatbuch der Krčediner Deutschen*, Krčedin 1930, p 268 – on eighty years since the first publication –

SUMMARY

In 2010, it will be eight decades since the publication of the home book on Krčedin by the author Friedrich Renz. Since its beginnings in the second half of the 19th century and all the way up to the Second World War, historiography on Danube Germans lacked papers on places in Srem inhabited by Germans. In this sense, Renz's book, published in the period between the two world wars, represented a real breath of fresh air and faced a positive reaction within the German community in Yugoslav state. Written to commemorate seventy years from the arrival of Germans to Krčedin and half a century from the foundation of a German school in the town, the book falls behind in its quality when compared to the similar histories of settlements in Banat and Bačka written at the same time by "historians of the trade", primarily due to the fact that the author was a member of clergy. This can be felt in his representation which is dominated by topics related to the development of the local Evangelical church municipality and school. On the other hand, Renz's home book takes on importance when one considers that its second chapter preserves the work of Johan (Ivan) Zmaile which is lost today, and that Renz was, in fact, the only German in Srem who dealt with home history in the period between the two world wars. The past of Germans in this region became better documented and known only after 1945.

Миливој Бешлин
Нови Сад

ПРОДОР ТЕОРИЈСКОГ У ИСТОРИОГРАФИЈУ: СМИТОВ ЕТНИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛ НАЦИЈЕ КАО БРОДЕЛОВСКО *moyenne durée*

Сажетак: Поводом новог српског издања монографије *Национални идентитет* једног од најутицајнијих актуелних теоретичара феномена нације и националних доктрина, етносимболисте Антонија Смита, рад доноси фундаменталне поставке презентоване у његовој водећој студији. Чланак има интенцију да прецизније идентификује појам, циљеве и карактер нације и националног идентитета, да представи супротстављене епистемолошке приступе и тумачења настанка и генезе истраживаних феномена, уз акцентовање Смитовог истраживачког становишта, а све у контексту недовољног теоријског утемељења посматраних појава у домаћој историографији.

Кључне речи: Антони Смит, нација, национални идентитет, национализам, етносимболизам, теорија, историографија.

Историјска реалност не постоји у готовом стању, која би се сама од себе дала историчару. Као и сваки човек од науке, историчар мора (...) да се суочи са огромном и збрканом реалношћу, да учини свој избор, што очигледно не значи ни арбитражу, нити пуко пабирчење, већ научну конструкцију докумената, чија анализа мора дозволити поновно успостављање и објашњавање прошлости.

Жак Легоф[1]

1 Žak Legof, *Nova istorija*, у: *Istorijska sociologija*, prir. Pavle Milenković, Novi Sad 2009, 69.

Наука је изграђена од чињеница, као што је кућа саграђена од опека; али гомила чињеница није наука, као што ни хрпа опека није кућа.

Анри Поенкаре[2]

Заборављање, чак и погрешно памћење историје, суштински је чинилац у формирању једне нације, што је разлог зашто напредак историјских истраживања често представља опасност за национална осећања.

Ернест Ренан[3]

Велики преображај, како га је детерминисао Карл Полањи, подразумевао је широк историјски процес који је темељно изменио друштвене односе у свету и до данас је препознатљив под именом *модерна*. У њен квантум карактеристика поуздано се могу убројати: индустријска технологија, капитализам, бирократизација државне управе, убрзана урбанизација, секуларизација друштва, рационализација науке, либерално-демократска држава, грађански индивидуализам, потрошачко друштво... Ипак, историјска динамика модерног доба несхватљива је без једног од најкомплекснијих, али и најконтроверзнијих питања наведене епохе – нације и национализма, будући да је од свих колективистичких идентитета национални, несумњиво, примарни и најобухватнији у данашњој цивилизацији, представљајући *per se*, „искључиви принцип владавине" и средишњу тачку друштвене, економске и културне активности, како сматра Антони Смит.[4]

Полазећи од широко прихваћеног и научно заснованог уверења да нема релативно целовите слике о прошлости без теорије, као разрађене и осмишљене визије друштвеног детерминизма која усмерава правце и механизме историјских појава и процеса, те да без теорије суштински и нема науке, не чини се довољно јасним узрок због кога домицилне хуманистичке науке, историографија посебно, у значајној мери игноришу постигнуте теоријске резултате и доминантне токове у истраживању феномена нације и национализма у свету.[5] Несумњиво је у питању рецидив традиционалне историографије која је себе сматрала неповратно одвојеном од *чисте теорије*, јер се ова, наводно, користи „елитним

2 *Sociološki rečnik*, prir. Marija Bogdanović, Aljoša Mimica, Beograd 2007, 615.

3 Ернест Ренан, *Шта је нација?*, Београд 1907, 11.

4 Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, „Biblioteka XX vek", Beograd 2010², 261.

5 Под теоријом подразумевамо кохерентан и логички утемељен скуп општих судова, чији је основни задатак дефиниција и експликација узрока, генезе, динамике, као и аналитичке важности одређеног друштвеног феномена.

језиком друштвено и културно привилегованих".[6] Представници билефелдске историографске школе у Немачкој, који су дали непоновљив допринос захтеву за више теорије[7] у историјској науци, тврдили су да је „скепса према теорији била део историчарске парадигме", која је као превлађујући еснафски образац морала бити измењена да би сама историјска наука пратила захтеве времена, али и (про)налазила смисао властитог постојања. Такође, несумњиво је да експлицитна примена теорије у историографији „повећава рационалност научне дискусије", олакшава идентификацију и дефиницију проблема, те њихово структурисање и успешније решавање. Теорије, по Јиргену Коки, пружају историчару „велики објашњавачки потенцијал систематских суседних наука и служе као мост између прошлости коју треба испитати и садашњости истраживача који испитује". Слично њему и Питер Берк држи да без прожимања историје и теорије нема изгледа за „разумевање било прошлости било садашњости", јер теорија пре свих настоји да наведе историчаре да „поставе нова питања о *свом* периоду или да им укаже на нове одговоре на позната питања".[8] Јерн Ризен сматра да теорије у историјској науци, уз неопходан услов подизања нивоа компетентности своје публике, представљају „суштински садржај креирања смисла у историји". Ако историјска наука себе не тежи да сведе на помоћну науку других хуманистичких дисциплина, она, по Ризену, мора да стекне „способност теоријског излагања" ради обраде и интерпретације чињеница добијених у хеуристичком процесу. Следствено томе он историјске теорије и дефинише као „мисаоне представе које служе томе да временску повезаност чињеница из прошлости (...) прикажу на логичан начин, иако она не постоји ни у чињеничном стању, нити у простом временском следу..."[9] Према схватању Лисјена Февра, историчар би посебно морао

---

6 Homi Baba, *Obavezivanje na teoriju*, у: *Smeštanje kulture*, Beograd 2004, 50.

7 Водећи ауторитет у овој области Јерн Ризен теоријске проблеме у историјској науци своди на два нивоа; један је теорија *о* историјској науци (метатеорија), а други, теорија *у* историјској науци (објектна теорија). У метатеорији историјске науке „реч је о самој историјској науци, о њеној самосвојности, научности, принципима историјског сазнања, правилима историјског истраживања, историографији..." Под објектном теоријом историјске науке „подразумева се историја као стање ствари, као теоријски исказ о променама људског рода кроз време, о свету у прошлости, о општој међузависности између прошлости, садашњости и будућности, о општој оцени историјских феномена..." У овом раду под појмом „теорија" подразумевамо Ризенову „објектну теорију", тачније одсуство теоријског у домаћој историјској науци. Јерн Ризен, *Теорија историје*, у: *Историја – лексикон појмова*, приредио Рихард ван Дилмен, Београд 2010, 17.

8 Јирген Кока, *О историјској науци*, Београд 1994, 110–111, 114, 141–142; Piter Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2002, 27, 168; Сима Ћирковић, *Историја и друштвене науке*, у: *О историографији и методологији*, Београд 2007, 267–278.

9 Јерн Ризен, *Теорија историје*, 35–37.

да води рачуна о идејама и теоријама; идејама, зато што наука напредује „само захваљујући стваралачкој и оригиналној снази мисли", а теоријама зато што без њих историографија, као антикваријат чињеница, „никада не обујмљује сву безмерну сложеност" прошлих догађаја и историјских појава.[10] Због тога одсуство теорије саму историјску науку своди или чак редукује на степен пуког ретроспективног наратива уз несистематично и пасеистичко гомилање чињеница, јер емпиризам се у мору изворне грађе, нарочито за савременије периоде, без неопходног теоријског селектора, мора показати, ако не посве неодрживим, онда сасвим сигурно мањкавим методом. Одбацивањем теорије апсолутизује се, у развијеним историографијама давно превазиђени, *неоранкеовски* приступ позитивиста, а „арогантна маргинализација" према употреби теорија или њихово коришћење као „декор", само је један од индикатора или чак узрока стања у домаћој историографији, коју су неки историчари склони да оцене као „кризу историје".[11] У том контексту ваља се сетити визионарских речи једног од отаца оснивача *нове историје*, Лисјена Февра, да „криза историје" није некаква „посебна болест која је ударила само на историју. Она је била, она јесте један од аспеката (...) велике кризе људског духа".[12]

***

Управо би превазилажењу теоријских непознаница и недореченост у домаћој историографији требало да служи превод и поновно српско издање престижне и референтне монографије Антонија Смита *Национални идентитет*[13] у издању *Библиотеке 20. век*, која већ деценијама под уредништвом Ивана Чоловића даје неупоредив допринос развоју теоријске друштвено-хуманистичке мисли у нашој средини, како објављивањем домаћих можда и више преводима страних аутора.[14]

10 Лисјен Февр, *Борба за историју*, приредила Дубравка Стојановић, Београд 2004, 29–30.

11 Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Криза историје – српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Београд 2009, 110–111.

12 Лисјен Февр, *Борба за историју*, 45.

13 Посматрану монографију, саздану на широкој ерудитској основи, Смит је сегментирао и концептуално уобличио у седам великих садржинских целина (*Национални и други идентитети*; *Етничка основа националног идентитета*; *Рађање нација*; *Национализам и културни идентитет*; *Смишљене нације?*; *Сепаратизам и мултинационализам*; *Даље од националног идентитета?*) од којих је свака унутар себе прецизно, зналачки и логично структурисана на мање проблемске тематe.

14 Антони Смит (1933) је професор емеритус на престижној *London School of Economics*, где предаје студије национализма. Ученик је чувеног антрополога и водећег теоретичара феномена нације и национализма Ернеста Гелнера. Занимљиво је да је Смит као представник *етносимболистичког*

Отимајући се било којој врсти класификација и сврставања у школе мишљења, а ипак, један од утемељивача *етносимболистичке* струје међу теоретичарима, егзегетима наведеног феномена, Смит нацију види као најразвијенију друштвену групу и врло сложену историјску појаву, сачињену од више узајамно повезаних етничких, територијалних, културних, економских и правно-политичких компонената и дефинише је као „именовану људску популацију са заједничком историјском територијом, заједничким митовима и историјским сећањима, заједничком масовном, јавном културом, заједничком економијом и заједничким законским правима и дужностима свих припадника". У том контексту Смит износи каталог најбитнијих обележја сваког националног идентитета:

- историјска територија, односно домовина (отаџбина)[15]
- заједнички митови и историјско памћење
- заједничка масовна, јавна култура[16]
- заједничка законска права и дужности свих припадника нације
- заједничка економија, са територијалном мобилношћу припадника нације.[17]

Са самом идејом нације најтешње је везан и појам национализма, који Смит у својој студији детерминише као „идеолошки покрет чији је циљ постизање или одржавање самосталности, јединства и идентитета друштвене групе за коју

правца у истраживању ових феномена, темељни критичар *конструктивистичког обрта* свог модернистички оријентисаног ментора Гелнера. Своје кључне тезе, пре свега о етничком пореклу нације и дихотомној подели национализама, изложио је у бројним радовима који су га начинили једним од најутицајнијих и најцитиранијих аутора у овој области. И само селективна библиографија, без превода на бројне светске језике, делује импресивно: *Theories of Nationalism*; *State and Nation in the Third World*; *The Ethnic Origins of Nations*; *National Identity*; *Nations and Nationalism in a Global Era*; *Nationalism and Modernism*; *Myths and Memories of the Nation*; *The Nation in History*; *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*; *The Antiquity of Nations*; *Cultural Foundations of Nations: Hierarchy, Covenant and Republic*; *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*...

15 У територијалном смислу, сем омеђеног простора (домовине) унутар кога се нација развија и егзистира (често је у питању жељена домовина, тј. недостижне границе исте), постоје и „свети центри", тј. територије и објекти духовног и историјског ходочашћа, који апострофирају јединственост дате нације, што Смит детерминише као „моралну географију". Antoni D. Smit, *Нав. дело*, 32.

16 Реч је о „обавезним, стандардизованим, масовним системима образовања, помоћу којих државне власти очекују да усаде националну оданост", сматра Смит. Овим путем се посредством „националистичких идеала културне аутентичности и јединства" обезбеђује унификација и хомогенизација припадника нације. Antoni D. Smit, *Нав. дело*, 33.

17 Antoni D. Smit, *Нав. дело*, 29–30.

се сматра да сачињава нацију".[18] Иако га карактерише и као „најнеодољивији идентитетски мит", аутор национализам смешта у оквире једне релативно широке дефиниције, апострофирајући дубоку различитост ове појаве, коју не уочавају само „лењи историчари", неспремни да објасне сваку националистичку идеју засебно, јер она, тврди Смит, попут камелеона мења боју зависно од контекстуализације, односно, свака конкретна националистичка идеја зависи од ситуационог спецификума.[19] Квинтесенцију националистичке идеологије, као *sui generis* „језгрене доктрине", Антони Смит своди на неколико поставки: свет је подељен на нације, од којих свака има своју индивидуалност, историју и судбину; нација је извор целокупне политичке и друштвене моћи, те је лојалност нацији изнад свих осталих видова лојалности; у име слободе и самоостварења, сва људска бића се морају поистоветити с одређеном нацијом; свака нација мора бити слободна и безбедна у име „мира у свету и правде".[20] Ипак, Смит посматране феномене не види само као облик политике или идеологију већ их посматра и као „културне појаве", јер се „национализам у својству идеологије и покрета мора тесно повезати с националним идентитетом", који у својој поливалентности мора обухватати језик, сентименте, симболику...[21] Констатујући честе осуде национализма међу теоретичарима, од тога да су у име националног идентитета људи били склони да се одрекну властитих слобода, као и да сужавају туђе, били спремни да газе грађанска и верска права *других*, те да је национализам који је поникао на Западу, транспонован на остатак света, донео нестабилност, раздор и ратове, да као идеологија нуди „уску, сукобима бремениту легитимацију за политичку заједницу", Смит, ипак увиђа и позитивне стране посматраног феномена. Уочавајући да жестина и фреквентност оптужби против национализма у ствари јасно показују „емоционалну и политичку моћ" самог националистичког идеала, који је очито тешко упоредив са било којим другим, Антони Смит уочава и његова „благотворна дејства" у која убраја одбрану мањинских култура, спасавање *изгубљених* историја и књижевности, разрешавање *идентитетске кризе*, легитимисање заједнице и друштвене солидарности, надахњивање отпора тиранији (колонијализму), подстицање идеала народне суверености и

18 Исто, 85. У српском преводу Смитове књиге коју цитирамо, тј. у дефиницији национализма, преводилац је реч на енглеском „autonomy" превео као „аутономија". Чини нам се у контексту целине наведене студије да је у преводу ове важне дефиниције адекватније користити израз „самосталност".

19 Исто, 119–120, 127–128.

20 Исто, 7, 119.

21 Исто, 6.

колективне мобилизације, чак и мотивисање привредног развоја...[22]

Попут Хане Арент која национализам описује као „емоционални сурогат за религију", Антони Смит уочава да је у свету национализма свака нација јединствена и „изабрана", смештајући то у световни, модерни еквивалент предмодерног сакралног мита о изабраном народу, чиме се у великој мери објашњава интензитет националног сентимента.[23] С тим у вези, Смит нема дилему да национализам посебно горљиво истрајава на „незамењивим културним вредностима", због чега и „постоји мноштво доказа за прворазредну улогу интелектуалаца како у генерисању културног национализма, тако и у обезбеђивању идеологије политичког национализма".[24] Према Смиту, национализам је сем идеологије и „облик културе", језик, митологија, симболика, свест, те следствено томе он констатује да су управо уметници евоцирајући сећање на „златна доба" нације, оживљавајући „идеализоване хероје и мудраце" имали могућност истицања древности и континуитета нације, њеног племенитог наслеђа, те њене негдашње славе или трагике, чиме се најефикасније реафирмисао и распростирао национални идеал.[25] Речју, масе није било довољно само мобилисати, њих је претходно требало *вернакуларизовати*, даривањем јединственог идентитета и заједничке судбине.[26]

У савременој науци претрајава оштар диспут између различитих епистемолошких приступа и тумачења настанка и генезе нација и национализма, па је у том контексту широко прихваћена подела теорија посматраних феномена на најмање три основне групе – *објективистичке* (нација се сматра производом „објективних" критеријума, као што су: раса, боја коже, култура, језик, писмо, религија, митови, симболи и обичаји, колективна сећања...) и *субјективистичке* или *модернистичке* (нација је резултат субјективних фактора, тј. самоодређења сваког човека,

22 Исто, 35–36.

23 Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, 239; Antoni D. Smit, *Нав. дело*, 134, 157.

24 Antoni D. Smit, *Нав. дело*, 29–30.

25 Исто, 146–147, 218–219; Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, New York 1987, 191–200.

26 Слично Смиту и славни филозоф Жилијен Бенда је сматрао да су управо интелектуалци, посебно у XX веку, „својим моћима и са потпуном решеношћу" радили на подстицању национализама, те „нове вере", како ју је и он одредио. Овакав став Бенда је назвао „издајом интелектуалаца". Žilijen Benda, *Izdaja intelektualaca*, Beograd 1996, 102–103. С друге стране, водећи теоретичар нација и национализма Бенедикт Андерсон заступа тезу да супериорна политичка снага национализма никако није праћена сразмерним интелектуалним прегнућима, јер је реч о идеологији код које реална моћ и филозофско-теоријско утемељење стоје у очитој диспропорцији, пошто „несумњиво интелектуално сиромаштво", по њему, није изродило ниједног великог мислиоца. Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd 1998, 16–17.

независно од било ког „објективног" критеријума). Постоји и „средњи пут", *етносимболистички* приступ, који покушава да помири ова два дивергентна и антагонизована становишта, усвајањем како „објективних" тако и „субјективних" критеријума. Узевши у обзир различите, чак супротстављене сазнајне приступе, са становишта трајности и датовања националног феномена, теоријско-истраживачке правце у проучавању посматраних појава логично је разврстати у пет категорија: теорија исконског постојања нације (*примордијализам*), теорија многовековног постојања нације (*перенијализам*), *модернизам* или *конструктивизам*, *етносимболизам* и *интеракционизам*.[27]

Несумњиво најистакнутија карактеристика *примордијалистичког*,[28] али и *перенијалистичког*,[29] правца јесте апсолутно поистовећивање нације и етничке групе, што у основи и представља извориште готово свих теоријско-епистемолошких неспоразума и спорења. Како би се бар делимично пацификовао историјско-научни диспут и избегла случајна или намерна инверзија ових појмова, истраживачи су идентификовали разлику између „етничких група" и „националних заједница" пре свега по чињеници да прве нису политичка категорија већ културна и историјска, за разлику од нација као политичких заједница, те Смит као једну од кључних претпоставки настанка нација наводи управо „политизацију *етније*". Због тога запажена представница *конструктивистичког* правца у проучавању наведених феномена, Доминик Шнапер, етничку скупину дефинише примарно према „двема димензијама: историјском заједништву и културној специфичности", наглашавајући да се етничке групе разликују од нација „по томе што нису организоване политички". Реч је, пре свега, о приро-

27 Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism – A critical survey of recent theories of nations and nationalism*, London, New York, 2003.

28 Најстарији и најдуже употребљавани епистемолошки приступ проучавању посматраних феномена, *примордијализам*, тежи да изједначи нацију са самом егзистенцијом човека. Нације постоје од када и људска врста, те се према овом приступу читава историја човечанства може сагледавати као историја различитих нација. За *примордијалисте* предестинираност заједничког порекла, крви, језика, обичаја превазилази било који образац индивидуалне егзистенције, те је појединац суштински немоћан у односу на њих. Најзначајнији представници овог правца су Едвард Шилс и Клифорд Герц.

29 *Перенијалисти* су заговорници многовековног постојања нације. По њима, нација представља категорију дугог трајања (*longue durée*), својеврсну трансисторијску појаву, која је постојала у свим епохама људске историје. Две подгрупе овог правца су теоретичари који праволинијски континуитет данашњих нација изводе у веома далекој прошлости, најчешће средњовековној, и они који појаву нације посматрају циклично, као реку понорницу, која увек изнова ступа на историјску сцену. Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism – A critical survey of recent theories of nations and nationalism*, 21–24, 145–165; 222–223; Dušan Kecmanović, *Racionalno i iracionalno u nacionalizmu*, Beograd 2004, 182–184.

ди везе која уједињује људе у ширу заједницу. Ричард Џенкинс сматра да се национални идентитет као „програмска политичка филозофија новијег датума" разликује од етницитета који „изражава аутентични или примордијални групни идентитет, заснован на дистинкцији између припадника и неприпадника".[30] Нација и национализам су идеолошки и политички деривати XIX и XX века, док је етницитет антрополошка и културна појава која историјски претходи нацији. Управо на јасном разграничењу и апострофирању дистинкције између ова два појма је могуће ићи ка „помирењу" супротстављених епистемолошких позиција истраживача феномена нације и национализма. Наиме, наведене експликације Антонија Смита могу се посматрати као мост између различитих, чак непријатељских приступа, али представљају и доказ утицаја Смитових темељних поставки чак и код оних теоретичара који су удаљени својим приступом од *етносимболистичког* усмерења самог Смита.[31] Овај епистемолошки „средњи пут" најбоље се очитује у самој етимолошкој одредници појаве нација, јер ће представници многовековног постојања нација (*примордијалисти* и *перенијалисти*) најчешће говорити о националном „буђењу", кроз поновно (про)налажење свести о себи, као својеврсном успостављању „природног стања" одувек постојећих нација. Одатле некритички и тенденциозно употребљаван термин „национални препород", често у италијанској верзији, *ризорђименто*, који би требало да имплицира поновно рађање одувек егзистирајућег идејног субјекта. С друге стране, модернисти по правилу користе термине „стварање нације", неретко „измишљање", „замишљање" или „конструкција" нација у XIX веку. За разлику од оба ова правца, Смит пишући о деветнаестовековном процесу бира термин „обликовање нација", који већ самим значењем указује на суштину његових теза и јасној дистинкцији у односу на друга два у научној теорији утемељена приступа.[32]

Као један од најозбиљнијих критичара *конструктивиста*,[33] али јасно дистанци-

30 Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, 13–16, 154–157; Доминик Шнапер, *Заједница грађана – о модерној идеји нације*, Сремски Карловци, Нови Сад 1996, 33–37; Ričard Dženkins, *Etnicitet u novom ključu*, Beograd 2001, 246; Filip Putinja, Žoslin Stref-Fenar, *Teorije o etnicitetu*, Beograd 1997, 57–58; Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, Beograd 1996, 73–77; Dominik Šnaper, *Demokratska nacija i etnički nacionalizam*, Treći program, br. 109, 110 – I/II – 1997, 222–223.

31 Опсежно о теоријским усмерењима и различитим епистемолошким правцима у проучавању феномена нације и национализма у свету: Миливој Бешлин, *Савремени теоријски оквири феномена нације и национализма*, Токови историје, 1–2, 2010, у припреми.

32 Antoni D. Smit, *Нав. дело*, 97.

33 Почетком осамдесетих година XX века, објављивањем три пресудна и данас већ класична теоријска рада о национализму, струја *модерниста* или *конструктивиста*, са тезом да

ран и од *примордијалистичког* усмерења, Антони Смит, не прихватајући ни тезу о „вечној нацији" нити о „измишљању традиције",[34] полази од постојања различитих и специфичних етничких група или *етниja*, као претеча у сложеном процесу формирања или, како дословно каже, „обликовања нација у XIX веку", што би се могло детерминисати као квинтесенција, али и најважнији допринос Смита проучавању теорије наведених феномена. По њему, као најутицајнијем представнику *етносимболистичког* приступа проучавању нације и националног идентитета, *етниja* је тип културног колективитета, чији припадници деле оригинално властито име групе, мит о заједничким прецима, заједничка историјска сећања, диференцирајуће елементе заједничке културе, везаност за одређену постојбину, као и известан осећај солидарности. Смит иде далеко у историју у доказивању своје тезе, па чак тврди да су антички Грци имали свест о „својој, грчкој" етничкој групи, јер су странце који јој нису припадали сматрали и називали варварима. Он, ипак, додаје да не може бити речи о античкој грчкој *нацији*, већ о „грчкој културној и етничкој заједници".[35] Управо предмодерна *етниja*, тј. етничко језгро државе, представља темељ уобличавања карактера и граница нације, уз много

су нације продукти модерне индустријске цивилизације је, чини се, трајније надвладала *примордијалистичку*, али и *перенијалистичку* струју у тумачењу порекла нација. Реч је о делима Ернеста Гелнера, Бенедикта Андерсона и Ерика Хобсбаума, чијим су се тумачењима и тезама приклонили и неки савременији теоретичари овога појма (Ханс Улрих Велер, Патрик Гири, Томас Хилан Ериксен, Доминик Шнапер...). Реч је о књигама Бенедикта Андерсона, *Нација: замишљена заједница*; Ернеста Гелнера, *Нације и национализам*, и Ерика Хобсбаума и Теренса Рејнџера, *Измишљање традиције*. Све три студије изашле су исте, 1983, године, која се због тога сматра преломном у истраживању овог важног феномена. Велер је чак назива „изванредном годином" („annus mirabilis"). Према *конструктивистима*, нације–државе данашњице, засноване на етничким принципима, детерминишу се као „замишљене заједнице", настале захваљујући идејном прегалаштву или конструкцији деветнаестовековних интелектуалаца и политичара, који су национални романтизам књижевности, уметности, историографије, преточили у делатне политичке програме. Ериксен чак иде тако далеко да наводи како „нација постоји од тренутка кад шачица утицајних људи реши да то тако треба да буде". Ханс Улрих Велер, *Национализам, историја – форме – последице*, Нови Сад 2002, 9; Patrick Geary, *Mit o nacijama*, Novi Sad 2007, 28; Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, 17; Tomas Hilan Eriksen, *Etnicitet i nacionalizam*, Beograd 2004, 182.

34 О томе вид.: Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer (ur.), *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2002.

35 Antoni D. Smit, *Нав. дело*, 22, 38–40, 97; Хосе Ортега и Гасет, такође је сматрао да је античка Грчка поседовала „нека од својстава која образују Идеју Нације", експлиците наводећи разумевање у говорној комуникацији, заједничке богове, свест о далеком, али заједничком пореклу. Hose Ortega i Gaset, *Evropa i ideja nacije*, Beograd 2003, 63; С друге стране, Хоми Баба се иронично односи према теоријама о древности нације, наводећи пример Енглеза као „дубоке" нације „изграђене у креди и кречњаку". Homi Baba, *DisemiNacija: vreme, narativ i margine moderne nacije*, у: *Smeštanje kulture*, Beograd 2004, 306.

дубљи идејни континуитет са модерним нацијама и национализмом, него што су *конструктивисти* спремни да признају, сматра Антони Смит. Најзад, ако су националисти и измишљали или домишљали нацију, како тврде *конструктивисти*, њих су несумњиво обавезивале конкретне и бивствујуће етноисторије. Ову Смитову поставку, резултат синкретизма *перенијалистичке* и *модернистичке* истраживачке традиције, оснажује и чињеница да су већина савремених нација кореном полиетничке или, прецизније, да су формиране око једне доминантне етноцентристичке групе, која је друге, мање, привукла себи и асимиловала.[36] Стављено у схему броделовских времена историје, „Смитова" нација са својом етничком претходницом најпрецизније би се могла детерминисати као *moyenne durée* (**средње трајање**).

Наиме, према Броделу, време није ни једно, ни праволинијско, него многоструко и сложено. Кратко трајање (*courte durée***) је време неког догађаја, биографија личности, историја рата; то је време чији је проток видљив и лако уочљив људском оку, а мери се сатима, данима, месецима, годинама. Постоји и спорије, статичније време, средње трајање, за разлику од кратког трајања, пре свега времена политике,** *moyenne durée* **је друштвено време, периоди у којима се промене збивају тек у ритмима генерација или векова. Ово социјално време у фокусу има конјуктуру, а доноси промене неухватљиве на први поглед људском оку. Најзад,** *longue durée* („историја спорог ритма"), дуго трајање, јесте оквир унутар кога стају читаве цивилизације, то је време готово непомично. Три појма – догађај, конјуктура и структура, као три кључне детерминанте броделовског концепта времена, представљају растезање историје од несталне до готово непомичне, јер, како је писао Броделов претходник Лисјен Февр, „природно поднебље" историје је управо „трајање", време, континуум, али и „непрекидно мењање".[37] Најзад, Бродел је фактичким негирањем линеарног, календарског времена уносио смисао у прошлост, чиме је несумњиво преводио темпоралну контингентност у визију пролазног друштвеног времена, које омогућава постизање прегледности, давање смисла и уношење реда и оријентације унутар прошлих збивања.

Када је реч о поделама и типологијама у епистемолошком процесу истраживања националног феномена, Смит разликује тип настанка држава – нација кроз *бирократску инкорпорацију* (тип „латералне" етније), тј. с врха, еволутивним

36 Antoni D. Smit, *Нав. дело*, 67, 87, 227; Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, 13–18, 47–50.

37 Фернан Бродел, *Списи о историји*, Београд 1992, 45–48; Šarl Olivije Karbonel, *Istoriografija*, Beograd 1999, 111–112; Лисјен Февр, *Нав. дело*, 82.

деловањем владајуће политичке елите у условима нужних релативно стабилних државних система са развијеним етничким елементима (заједничко име, мит о етничкој лози, разна историјска сећања и традиције...), примењену пре свега у Француској, Енглеској, Шпанији, што је утицало на формирање територијално -грађанских нација. Други, „народнији", тип уобличавања нација настао је путем *вернакуларне мобилизације* (тип „вертикалне" етније), у којем је примарну улогу играла етничка интелигенција,[38] активацијом до тад пасивних заједница („демотских етнија"), са циљем обликовања нације око новооткривене народне културе, историје, митологије, чиме се формирао генеалошки и етнички тип национализма.[39] На тој основи истраживачи су идентификовали два типа национализма: етничко -генеалошки (крвни) и грађанско-територијални (државни).[40] Следећи ову, данас у извесној мери превазиђену, априористичку и много пута оспоравану типологију, по првом схватању, нација је скуп појединаца које повезује заједничко порекло,

38 Иако сваки национализам истрајава на властитој јединствености, оригиналности и непоновљивости, због чега Џенкинс сматра да би уместо о национализму, осим у најапстрактнијем смислу, пре требало говорити о национализмима, могуће је, по утицајном Мирославу Хроху, идентификовати три типичне фазе карактеристичне у развоју већине националних покрета, пре свега „малих народа", тачније нација етничког порекла, рођених кроз *вернакуларну мобилизацију*. У првој фази (А фаза – „научна пропаганда националног развоја"), *учени људи*, писци, уметници, историчари, песници... који су, најчешће током студија у иностранству, долазили у додир са „идејом нације", усмеравају своју пажњу ка откривању и оживљавању *националног* језика, културе, прошлости, окупљајући око себе уске кругове сличномишљеника; на другом степену, тзв. „фази агитације" се развија генуини национализам интелектуалаца и друштвене елите тј. горњих слојева, који делују преко партија, удружења, часописа, јавних или тајних друштава, формулишући недвосмислене, често далекосежне политичке циљеве (Б фаза – „период националне агитације"); у трећој фази (Ц фаза – „настајање масовног националног покрета"), националистичке представе шире поље свог утицаја, грађани консензуално и егзалтирано прихватају националне циљеве и приоритете, чиме национализам бива оспособљен да мобилише најшире друштвене слојеве, уз наставак водеће улоге интелектуалне елите. Ерик Хобсбаум прелазак из друге у трећу фазу сматра преломном тачком, јер тада „националистички програми добијају масовну подршку", што је, по њему, кључни тренутак у хронологији национализама. Ричард Дженкинс, *Нав. дело*, 251; Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, 76–89, 165–169; Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe*, Cambridge 1985; Исти, *From National Movement to Nation*, у: *Annual Colloquium Series: Nationalism, Nation–States, and Violence*, Los Angeles 1992, 7–8; Исти, *Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokret 19. stoljeća*, Časopis za suvremenu povijest, br. 1 (29), Zagreb 1979, 27–29; Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780*, 18–20.

39 Antoni D. Smit, *Нав. дело*, 87–96, 101–105, 160.

40 Реч је о типологији коју је након Другог светског рата установио Ханс Кон, један од првих истраживача нације и национализма. Hans Kohn, *The Idea of Nationalism: A Stady of Its Origins and Background*, New York 1945, 329–331.

језик и родна култура, а карактерише га митотворна свест о славној прошлости.[41] Припадник националне заједнице постаје се рођењем и пореклом, а не избором, те нација по овом схватању представља претполитичку заједницу људи исте лозе, тачније „претпостављање лозе, а не територије", како пише Смит. По том моделу нација је у ствари „натпородица", те је следствено томе изражен висок степен *фратернизације* или, како каже Смит, припадници нације су „браћа и сестре", који се од њених неприпадника разликују по „породичним везама", чиме се постиже један од најважнијих идеала сваког национализма – *јединство*, које означава друштвену кохезију унутар заједнице.[42] По другом западноевропском или америчком концепту, националност је везана за припадност држави, идеји *патрије*, а не пореклу, у складу са либерално-просветитељским, индивидуалистичким вредностима и доминантно је космополитског и рационалног карактера.[43] У њима су националност и држављанство синоними, те Ренан с правом уочава да је национална припадност у овом случају „дневни плебисцит", што би било блиско синтагми Јиргена Хабермаса о „уставном патриотизму", верности конституционалном поретку властите државе, као гаранта људских и грађанских права и перципиране као заједнице културе, закона и институција у којој влада јединствена политичка воља, независно од етничког порекла грађана, сматра Смит.[44] Данас је ова једнодимензионална, стереотипна, клишеизирана, идеалнотипска и делимично манихејска дихотомија у великој мери превазиђена и све теже прихватљива, али ју је својим утицајним студијама, пре свега *Националним идентитетом*, Антони Смит у значајној мери реафирмисао.[45] Смит, наиме, сма-

---

41 Истраживачи *етнички* тип национализма често деле на две подврсте: *културни* и *крвни*. Први апострофира заједнички језик и културу припадника једне националне заједнице, док други инсистира на крвној повезаности и сродништву припадника исте нације, као потомцима, наводно, једног заједничког претка. Ипак, на овој подели се нећемо задржавати, јер колико је тешко разграничење, толико је лако уочљива комплементарност ове две подврсте *етничког* национализма.

42 Antoni D. Smit, *Нав. дело*, 26, 122, 126–135.

43 Исто, 23–27.

44 Јирген Хабермас, *Национални принцип – право на отцепљење?*, Нова Српска Политичка Мисао, Vol. IV, Нова едиција, 1997, No. 3–4, 38; Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780*, 14; Antoni D. Smit, *Нав. дело*, 24, 129; Eli Keduri, *Nacionalizam*, Podgorica 2000, 88, 94.

45 Водећи представник немачке школе *историјске социјалне науке* Ханс Улрих Велер у својој престижној студији о национализму даје знатно другачију поделу овог феномена. Наиме, он разликује *интегрирајући* западноевропски и амерички национализам, који је кроз „унутрашњу државну револуцију" створио националну државу, мењајући легитимацијску основу већ постојеће државне структуре. Други тип, карактеристичан за немачки и италијански случај је *унифицирајући*, тј. ујединитељски национализам, захваљујући којем је од различитих етнија створена јединствена, хомогена нација и национална држава. Трећи *сецесионистички* тип

тра да Коново филозофско разликовање „рационалније и органскије верзије националистичке идеологије остаје исправно и корисно".[46] Ипак, он одустаје од ригидности у територијализацији ова два типа национализма, тврдећи да се „оба модела могу наћи и на *Истоку* и на *Западу*, у Азији, Африци и у Латинској Америци..."[47]

У својим радовима, па тако и у монографији *Национални идентитет*, Антони Смит разматра алтернативе националном идентитету, као у савремености најважнијем и најшире постављеном идентитетском, али и легитимацијском обрасцу. Наводећи супранационализам, регионалне или федералне идентитете, као и нове транснационалне снаге, те космополитизам и превагу глобалне културе као алтернативне моделе, Смит, ипак, процењује да ће „улога националног идентитета" у глобалном свету бити вишеструко увећана, те да су „мали изгледи" да се „национализам истисне", јер је једна од његових кључних функција давање одговора „на проблем личног заборава", тачније, идентификација појединца с

национализма одликује оне бројне народе на истоку и југоистоку Европе који су посебно након 1918. рушећи мултинационална царства (Аустроугарско и Османско царство) створили властите националне државе. Најзад, четврти тип *трансфер-национализам*, пренео је европско-амерички модел на изваневропске народе, Кину, Јапан, Индију, некадашње колоније... Ова алтернативна, вредносно неутрална типологија, чини се реалнијом и флексибилнијом, јер подразумева комбинацију више типова национализма, чиме постаје универзална и примењива на готово читав свет, избегавајући стереотипне представе о наводно „цивилизованим" и „варварским" национализмима. Ханс Улрих Велер, *Нав. дело*, 66–70.

46 Насупрот Смиту, утицајни канадски филозоф и предавач на студијама национализма Вил Кимлика је својим радовима успешно оповргао мит о тоталном универзализму и космополитизму либералне идеологије и држава у којима је она доминантна. По њему, западни либерализам „грађанских нација" је суштински веома удаљен од „етнокултурне неутралности" и „одсечног раздвајања државе и етницитета" које номинално промовише, те, су следствено томе сви национализми на неки начин етнички, јер им се у темељу налази сасвим одређена *етнокултурна* група. Кимлика цитира Џералда Џонсона, који каже да „једна од ситних иронија историје лежи у чињеници да се ниједна полиглотска империја старог света није усудила да буде тако сурова у наметању појединачног језика читавој својој популацији, као што је то била либерална република посвећена претпоставци да су сви људи створени једнаки". Кимликине тезе успешно брани и позната израелска теоретичарка Јаел Тамир, која аргументовано негира етнокултурну неутралност западних демократија, јер такве покушаје сматра „илузорним и насилним", пошто „партикуларним вредностима које руководе државним делањем додељује статус универзалне, објективне рационалности... Резултат је морално пристрасна држава, која не жели да призна своје инклинације..." Will Kymlicka, *Etnički odnosi i zapadna politička teorija*, Habitus, br. 1, Novi Sad, mart 1999, 19–25; *Može li se izvoziti liberalni pluralizam? Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi*, (Vil Kimlika i Magda Opalski, ur.), Beograd 2002, 32; Jael Tamir, *Liberalni nacionalizam*, Beograd 2002, 234–236.

47 Antoni D. Smit, *Нав. дело*, 131.

нацијом је у секуларној ери „најпоузданији начин да се надвлада коначност смрти и обезбеди извесна мера личне бесмртности", пошто се само нација „може похвалити далеком прошлошћу", чак и када је она већим делом фабрикована, чиме се нуди идеја „славне будућности", сличне „херојској прошлости". Због тога је примарна функција националног идентитета, по Смиту, „обезбеђивање снажне историјске и судбинске заједнице како би се људи спасли личног заборава и успоставила вера у колектив". Следствено свему реченом произлази закључак да нација „хваљена или ружена (...) мало чиме показује да је превазиђена", док национализам никако не губи „своју експлозивну моћ и значај у народу", јер национални идентитет данас „врши моћнији и трајнији утицај неголи други колективни културни идентитети".[48] Имајући све то у виду, као и чињеницу да „прошлост не чине догађаји по себи, него дешавања са додатком актуелног смисла",[49] чини се да свака врста рационалне и критичке антиципације или научне анализе истраживаног феномена (п)остаје у великој мери контроверзна, можда и беспредметна, чиме се Антони Смит намеће као драгоцени теоретичар, како због темељне мисаоности можда и више због неопходне менталне дистанце у посматрању националног идентитета као најчешће некритички деификованог или страствено оспораваног идејног ентитета.[50]

***

Упркос широко усвојеном и методолошки утемељеном рационалном уверењу да не постоји наука без теорије, али ни теоријска и емпиријска историја, као што

48 Исто, 223–249, 262, 269–270.

49 Тодор Куљић, *Анти-антифашизам*, Годишњак за друштвену историју, год. XII, свеска 1–3, 2005, Београд 2006, 171.

50 Насупрот Смиту, Ханс Улрих Велер „ослобађање" од национализма проналази у „вишеструком идентитету", који ће радикално довести у питање „догматску аксиоматику свих национализама, по којој националном идентитету припада апсолутни и свеобухватни примат". Френсис Фукујама се не слаже са антиципацијом супериорности национализма као дугорочног историјског процеса, заступајући тезу да је национализам могуће потиснути „комбинацијом либерализма и економског самоинтереса". Утемељење за такав став он налази у судбини религијског обрасца, који је с временом постао део сфере приватног живота. „У мери у којој се национализам може модернизовати и дефанатизовати попут религије, у којој поједини национализми могу прихватити то да њихов сепаратни идентитет има једнак статус са другим таквим идентитетима, националистичка основа империјализма и рата ће слабити", сматра Фукујама. У том случају, националне групе ће очувати свој језик и идентитет, али се тај идентитет „мора изражавати у култури а не у политици". Најзад, Фукујама се чуди што претрајава уверење да ће „феномен тако скорашњег историјског порекла бити убудуће трајно обележје људског друштва". Ханс Улрих Велер, *Нав. дело*, 136; Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek, Podgorica*, Banja Luka 2002, 284–285, 289.

не постоје економска или социјална историја већ „једноставно историја у свом Јединству",[51] занемаривање и апстраховање теорије у превлађујућем делу домаће историографије и *самоподразумевајући* однос, посебно када је реч о водећим појавама модерног доба, нацији и национализму, често говори како о високом степену интелектуалне и духовне пауперизације тако и о циљевима који су с оне стране научности и критичког мишљења. Подсећањем на мисли Лисјена Февра да је историја, пре свега, „научно вођено истраживање",[52] које историчара поставља „између вокације да уопштава и задатка да изврши експертизу",[53] тада теоријски путоказ представља незамењиву потпору у трагању за истином о људима, догађајима, појавама, структурама и процесима у прошлости, те у том контексту објављивање књиге *Национални идентитет* Антонија Смита на српском језику представља колосални епистемолошки допринос проучавању, разумевању и спознаји једног од темељних феномена модерне историје, али се њеном појавом даје неопходан обол превазилажењу теоријских непознаница, чиме се истодобно развија критичка (само)свест историјске науке као фундаменталне хуманистичке дисциплине.

51 Žak Legof, *Nova istorija*, у: *Istoijska sociologija*, priredio Pavle Milenković, Novi Sad 2009, 65.

52 Лисјен Февр, *Нав. дело*, 38.

53 Ален Буро, *Жак Ле Гоф*, у: *Историчари*, приредила Вероник Сал, Београд 2008, 285.

Milivoj Bešlin
Novi Sad

PENETRATION OF THE THEORETICAL INTO HISTORIOGRAPHY: SMITH'S ETHNIC POTENTIAL OF A NATION AS THE BRODELIAN *MOYENNE DURÉE*

SUMMARY

In spite of the frequent use of the notions of nation and nationality, Serbian historiography did not make an effort aimed at specifying the aforementioned phenomena. Indifference to the accomplished theoretical results worldwide is also noticeable. The article is written upon the publication of a new Serbian issue of a monograph *National Identity*, by the most influential and current theoretician of the phenomenon of nation and national doctrines, the ethno symbolist Anthony Smith. The article brings forth fundamental postulates laid out in his most referential study.

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Александар Касаш
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

АЛБУМ ФРУШКА ГОРА

Слике из Фрушке горе, путовао и снимао др Радивој Симоновић 1901–1906. године. У албум саставио Госпођици Милани Николић невести свога брата Светислава 1906, Историјски музеј Београда, Београд 2007, стр. 36

Неоправдано незапажено у стручним круговима и јавности прошло је појављивање драгоцене фотомонографије, албума фотографија о фрушкогорским манастирима, животу у селима Срема и значајном етнографском материјалу забележеном фотографским апаратом знаменитог Сомборца Радивоја Симоновића.

Албум Фрушка гора намењио је, како стоји и на првој страници, будућој снаји Милани Николић, која се удала за његовог брата Светислава, дворског лекара у Београду и на Цетињу. У овом веома луксузно опремљеном албуму, са корицама од љубичастог плиша и сребрнастим месинганим оковима димензије 28 x 37,5 цм, објавио је 48 вредних фотографија.

На првој страни Симоновић је написао и следеће стихове:

Царица је свију горâ
– Запад, исток, југ и север –;
Још ти лепша бити мора,
Кад је теби даје

Лаза Костић

Поред ове посвете на првој страни *Албума* пише и:

Путово сам и уживо
А ни у сну нисам сниво
Да ћу слике теби дати
Теби албум састављати
– Да сам знао бољи би ти дао
– Још би лепше Фрушку насликао –

Рада
У Сомбору 22/IX 1906.

Из ових стихова примећује се не само огромна љубав и симпатија које је гајио према својој будућој снахи, Фрушкој гори, већ и према пасионираном бележењу фотоапаратом.

Оригинал *Албума* чува се у Историјском музеју Србије у Београду а фототипско издање је вредан историјски документат пре свега о изгледу фрушкогорских манастира из времена прве деценије XX века, из периода Аустроугарске. Значајан је споменик српске историјске баштине, не само Срема.

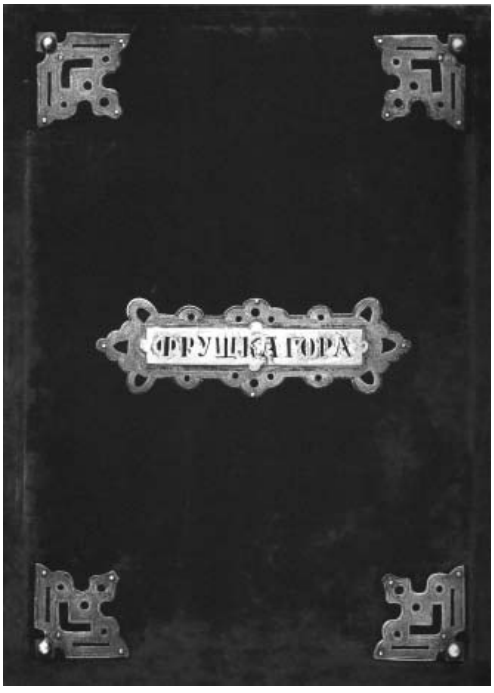

Аутор фотографија је занимљива личност. Рођен је 1858. године у фрушкогорском селу крај Дунава Лединцима. Основну школу завршио је у Сремској Каменици а гимназију у Новом Саду. Медицину је студирао и завршио докторатом 1885. године у Бечу. Пошто је био војни стипендиста, радио је као војни лекар по херцеговачким местима, Сарајеву и Трсту.

Већ од средњошколских дана био је заљубљен у планинарење, тада по Фрушкој гори, за време студија по источним Алпима а за време службовања по херцеговачким и црногорским планинама.

Како је забележио у поговору фототипског издања *Албума* Андреј Вујновић, после завршетка студија као војни лекар радио је и у Чешкој а као цивилни и бањски у Милни на Брачу и Липику. У Сомбор је

дошао са женом 1896. године, да би радио као лекар. Веома брзо је стекао велики углед и постао прави народни лекар и просветитељ. У овом граду, у време Првог светског рата, постављен је за шефа Одељења војне болнице, а после ослобођења за главног лекара Окружног уреда за осигурање радника. На лични захтев отишао је у пензију 1932. године оставивши дубок траг у развоју медицине у Сомбору. У Сомбору је остао до смрти 1950. године. Сомборци су му се одужили, и данас градска болница носи његово име.

У току лекарске каријере, веома образован, дружећи се петнаестак година са Лазом Костићем, и вичан писању, објавио је неколико књига и чланака из области медицине у циљу народног просвећивања, а многе фотографије (знане и незнане) познатог српског песника снимио је баш Симоновић.

У Загребу му излази 1879. године рад *Куга у Срему пре сто година*, а у Панчеву му се следеће године објављује књига из историје медицине *Куга у Срему 1795. и 1796. године*. Као активан члан Матице српске постао је члан Књижевног савета 1922. године и почасни члан пет година касније. Пре тога, у популарном Матичином издању за народно просвећивање у едицији Књига за народ штампана му је *Јектика – сучија, туберкулоза и скрофулоза* (1898). У *Календару Матице српске* објављује и радове *Је ли изобиље и богатство увек корисно за здравство?*, а 1937. рад *Срби лекари у Војводини.* У Сомбору је једно време био председник Друштва историчара и оснивач Планинарског друштва.

Његова друга љубав – планинарење, претворила се у својеврсно научно интересовање, несумњиво на подстицај самог Јована Цвијића. Са њим је интензивно сарађивао посебно у време припрема за Париску мировну конференцију 1919. године и од њега је добио драгоцене податке о етничкој структури Бачке, нарочито северозападне.

Симоновић је написао и преко тридесет радова из области географије и планинарства који задиру и у етнографију и разне друге научне области. Бавио се и нумизматиком. Вредно је истаћи да је све време док је путовао планинарио и фотоапаратом бележио материјал које је драгоцен извор. Учествовао је и на неколико изложби фотографија, где је добијао награде, а знатан број фотографија оставио је Српској академији наука и уметности.

Можда највредније фотографије у *Албуму* су изгледи манастира из тог времена, манастира који су страдали у Првом и нарочито Другом светском рату. Посебно је занимљиво да је у *Албуму* објавио чак три слике шишатовачког и раковачког манастира, две Хопова, Реметице и Бешенова, по једну Јаска, Врдника, Лежимира, Петковаче, Кувеждина (који је прва фотографија у Албуму), Беочина и Раковца.

Забележио је и цркве у Баноштору и вредну реконструкцију храма, тј. звоника, у Черевићу, као и панораме, летњу и зимску, Лединаца, Буковца и Раковца.

Од посебног су значаја и фотографије зграда у Бешенову, Грабовцу, Јаску и Лединцима, као и слике из живота, попут сељака са воловским запрегама у Каменици и Лединцима, жена на појилу у Лединцима и бербе у Каменици.

Фотоапаратом забележио је и буковачке свираче, неколико многочланих породичних фотографија из Лежимира и Лединаца и грађанске породице из Каменице, а вредна помена је и слика шесторице средовечних Сремаца из Лединаца са шеширима и у свечаним оделима. Овим фотографијама др Симоновић је на најбољи начин потврдио стару кинеску пословицу да свака слика замењује хиљаду речи.

Дејана Васић
Нови Сад

СТИВЕН РАНСИМАН, *ПАД ЦАРИГРАДА 1453*, БЕОГРАД 2009, 291. СТР.

Пад византијске престонице у руке Османлија спадао је у ред најважнијих догађаја у историји балканских народа. Епска борба бранилаца против огромне турске силе представљала је инспирацију великом броју аутора. Сличан мотив имао је и Стивен Рансиман, који је, како и сам каже, решио да разјасни овај важан догађај историје балканских народа, али и да сагледа шири контекст европске историје.

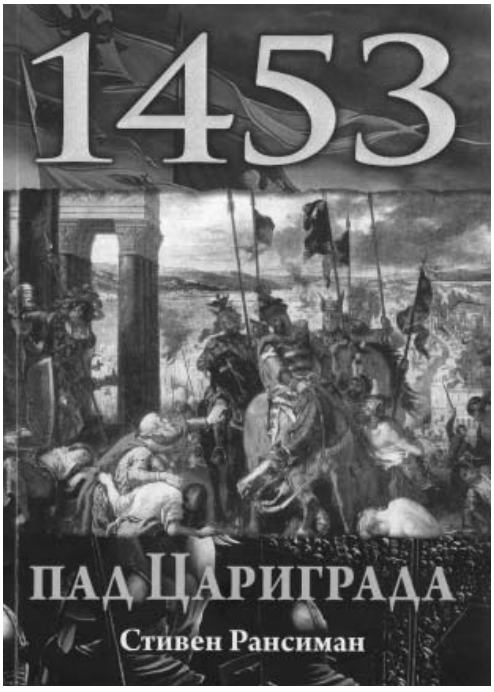

У првом поглављу (13–38) које носи поетичан наслов „Царство на умору" аутор нас уводи у књигу причом о путу цара Манојла II на који је кренуо да измоли милосрђе Запада у борби против неверника који су опколили његово Царство. У XV веку Царство се свело на Цариград, неколико градова у Тракији уз Мраморно море, на Црном мору до Месемврије, на Солун и Пелопонез. Упркос тешком политичком стању Царства аутор истиче плодност византијске културе. У уметности као пример даје мозаике и фреске у црквама у Хори, Солуну и Цариграду, а у интелектуалном животу истиче Метохитово обнављање Цариградског универзитета (крај XIII века) и његово инспирисање следеће генерације учених људи којој

припадају Нићифор Григора, Григорије Палама, Никола Кавасила, Димитрије Кидон. Даље аутор објашњава проблематику уније са Римом у којој су цареви покушали да нађу спас. Све се сводило на потчињавање Цариграда Риму које је поред бројних противника имало и присталице, мада се оправдано сумњало у жеље и могућности Запада да спаси Царство. То се показало код Никопоља 1396. Царство Манојла II чинили су избледели Цариград и од значајних градова једино још Солун и Мистра. Манојлов син Јован VIII покушао је да Фирентинском унијом спасе Византију, али се *корист* од ње убрзо видела код Варне 1444.

Као пандан Царству на умору аутор представља Султанат у успону од XIV века. Осман и Орхан су спровели војну реогранизацију и уводи се тимарски систем, држава је постављена на чврсте основе. У време Мурата I престоница је премештена у Једрене. Аутор приповеда и о даљој пенетрацији Турака у Европу. Описани су и порази Срба и Бугара, а пажња је посвећена и легенди о Косовском јунаку. Предах несрећном Царству нису пружили крсташи код Никопоља, већ је сасвим неочекивано наступило олакшање када је Тамерлан поразио Бајазита код Анкаре 1402. године. Уследили су династички сукоби које је Манојло II вешто користио, али невољама није био крај. Већ 1422. године, иако неуспешно, Цариград је био опседнут. Стидљиви покушај хришћана код Варне није уродио плодом, а само две године касније похаран је Пелопонез. Сенка Турака све више се надвијала над Константиновим градом.

У наредном поглављу (72–86) аутор наставља да слика паралеле и истиче контрасте православног и муслиманског света. Као основу користи слике нових царева са обе стране. Константин, други Манојлов син, наслеђује брата као средовечан човек после латентног сукоба са двојицом млађе браће Теодором и Томом. Описан је као частан и миран владар омиљен међу поданицима. Аутор истиче да је упркос традицији његово крунисање обавио митрополит у Саборној цркви у Мистри. Његов ривал био је млади султан Мехмед, осион и храбар, жељан власти и освајања. Имао је 12 година када му је отац први пут препустио управу над Царством, али се Мехмед показао недорастао задатку. Ипак, непуну деценију касније, управо ће њему поћи за руком оно што је успело само крсташима 1204. године. Али овај пут неће бити опоравка.

Западно хришћанство је смрт султана Мурата дочекало са олакшањем. Нико није сматрао да би нови млади и неискусни султан могао представљати било какву опасност. Тај оптимизам се није осетио код цара Константина упркос Мехмедовој заклетви над Кураном, да ће поштовати целину византијске територије и да ће давати новац за издржавање претендента на османски престо Орхана који је био интерниран у Цариград. Коме је са свих страна притис-

нути цар могао да се обрати за помоћ? Француска и Енглеска морале су да се опораве од Стогодишњег рата, Фридрих III је био обузет својим крунисањем, Кастиља је водила своју реконкисту, Млечани и Ђеновљани су гледали да на сваки начин заштите своје колоније и повластице. Цар се опет морао окренути папи и преговорима о унији. Папа Никола V је за свог легата именовао Исидора, свргнутог кијевског митрополита, да води преговоре. Упркос великом отпору противника уније међу којима је предњачио Генадије Схоларије, у Светој Софији је 12. децембра 1452. године служена литургија у којој су споменути и папа и патријарх и прочитане су одредбе фирентинске уније. Став опозиције за унију је био оправдан утолико што би она изазвала раскол са остатком православног света, али је за политичаре у том тренутку била значајнија унија са Западом који је обећавао војну помоћ, закључује аутор.

Припреме за опсаду (104–120) султан је почео пред крај 1452. Аутор истиче да је већа пажња посвећена флоти, али ни да копнена војска није заостајала. Сматра да се тачан број бродова не може утврдити, али је руководећи се италијанским изворима изнео број од око 130 бродова различитих врста и величина. Флота је под командом Сулејмана Балтоглуа стигла у Мраморно море пред крај марта. Копнена војска, која је бројала око 80.000 војника, била је наоружана најсавременијим топовима и до 5. априла већ је у комплетном саставу била под зидинама Константиновог града. Његови становници су са ужасом посматрали зло које долази. И мушкарци и жене су предано радили на припреми одбране. Цар је слао изасланства, али помоћи није било. Папа је био немоћан, Ђеновљани незаинтересовани а Млечани спори. Од слабих султанових вазала се и није очекивала озбиљна помоћ, Русија је била далеко и озлојеђена унијом. Последњу помоћ умирућем Царству пружили су Млечани који су се затекли у Цариграду када је рат почео. Ђеновљанин Ђовани Ђустинијани Лонго је довео око 700 бораца и преузео је одбрану града.

Опсада је почела 6. априла. Подробно су описана утврђења града и положаји бранилаца, што је и илустровано прецизном картом. Цар се налазио код Месотихиона, Ђустинијани код Харисијеве капије, кардинал Исидор био је на рту Акрополља. Ђеновљанин Солиго је био одговоран за ланац у Златном рогу. У одбрани су учествовали и монаси, принц Орхан, а чак су и жене помагале при поправци оштећених зидина. Султан лично предводио је своје трупе. Он је заузео положај насупрот Месотихиона. Аутор истиче храброст и умешност бранилаца који су недељама одолевали киши ђулади, насртајима нападача и упорности турске флоте. Балтоглуов напад на Златни рог је одбијен 12. априла, а 18. априла Грци су осујетили покушај турског продора на Месотихиону. Нада се

вратила у редове бранилаца.

Губитак Златног рога био је корак ка освајању Цариграда, те му је аутор посветио посебно поглавље (137–150). Живо је описана битка вођена 20. априла са циљем да се хришћански бродови са намирницама и појачањем пробију до опседнутог града. Опет је до изражаја дошла хришћанска супериорност на мору, а Балтоглуа је пораз коштао чина, части и имовине. Такође је дат подробан опис спектакуларног превлачења турских бродова у Златни рог 22. априла. Становништво је обузео ужас. Пропао је покушај Ђакома Кокоа да уништи турске бродове који су већ ушли у Златни рог, вероватно због одлагања овог подвига за 28. април. И даље су хришћански бродови стајали код ланца да би могли евентуално дочекати помоћ, али једно је било сигурно: Златни рог је био изгубљен, констатовао је писац.

У наредном поглављу (151–164) аутор приповеда о тешком животу унутар зидина града. Залиха хране и муниције било је све мање, помоћ која је очекивана од Млетака није стигла. Морал браниоцима подизали су извесни успеси у одбрани, као што је било поновно одбијање напада на Месотихион 7. маја. Затим је уништена турска кула која је служила да штити закопавање опкопа града. Турци су такође покушали да минирањем бедема сломе одбрану. Аутор саопштава да су у томе учествовали неколико рудара из Новог Брда. У томе нису имали успеха, јер су браниоци вешто осујетили сваки покушај те је до 23. априла ова тактика напуштена. Аутор такође наводи да је исцрпљеном цару неколико пута саветовано да напусти град и спасе се, али он није био вољан да се одрекне града чије је име носио. Поменути су и многи злокобни предзнаци који су се јавили тих последњих дана опсаде, страшна провала облака, пад Богородичине иконе у литији, мистериозна светла изнад Свете Софије. Становницима Цариграда се све више чинило да је крај близу, бележи аутор.

Ни у турском логору није више било ратног усхићења. Али то није могло наићи на одобравање код султана Мехмеда. Он је свим силама желео Цариград и још једном је покушао да обећањима (којима нико није веровао) приволи хришћане на предају. Они су пак остали доследни своме цару и вери. Тада се Мехмед Фатих одлучио на последњи силовит напад. Оба цара су својим војскама одржали говоре. Иако аутор налази да нису аутентични, предочио нам је њихову суштину. Мехмед је обећавао плен, а Константин је позивао на храброст и веру у бога. У Светој Софији је у понедељак 28. маја увече последњи пут служена Света литургија. Нестало је неслоге међу православнима, унијатима и католицима, сви су сада били заједно и заједно се причестили и Грци, и Италијани и Каталанци. Православни епископи су стајали уз кардинала.

Последњи дан постојања Византијског царства аутор је драматично описао. Наводи да је напад почео око један и по ујутру у уторак 29. маја. Непрекидно истиче храброст и јунаштво бранилаца који су успели да одоле налетима прво башибозука а затим и Анадолаца. Трећи налет, овог пута јањичара, био је погубан. Ђустинијани је био тешко рањен и напустио је положај. Цар га у томе није следио, херојски је јурнуо међу Турке и погинуо решен да не види последњи час свог Царства. Подробно су описане борбе на многим местима. Последњи су посустали Крићани. Ђеновљани и делом Млечани успели су да побегну бродовима пресекавши ланац у Златном рогу. Аутор наводи неколико легенди о посмртним остацима последњег цара, али истиче да се не зна поуздано шта се са њима збило. Једно је било сигурно, круна је пала, а на њено место дошао је турбан, написао је Рансиман.

Судбина побеђених је била трагична. Султан је обећао војницима три дана пљачке, али је већ првог дана град толико похаран и разрушен да је султан наредио да се престане. Аутор наводи да је у покољима живот изгубило око 4000 људи. Судбина осталих била је различита. Неки су остали у ропству, неке племиће је султан ослободио, неки су откупљени. Генадије Схоларије је постављен за патријарха. Када је успоставио ред и мир, Мехмед Освајач се посветио обнови своје нове уништене престонице. Турци су подстицани да се населе, а преживелим Грцима је гарантована сигурност. Власт је давала помоћ за обнављање порушених кућа и дућана. Султан је православнима дозволио да задрже неколико цркава међу којима није била Света Софија. Патријаршијска црква је постала црква Св. апостола, мада је сам Схоларије у лето 1454. преместио патријаршију у цркву манастира Богородице Памакаристе у Фанару. Такође је успостављен систем милета. Султан се сматрао наследником универзалног царства у коме сви његови поданици живе у благостању и миру, бележи аутор.

Западни свет је скрштених руку јадиковао над Византијом. Папа је одоцнио са позивом на крсташки рат, за који свакако нико од западних владара заокупљених својим проблемима није био заинтересован. Султанов двор био је препун амбасадора суседних држава. Свима им је тражио само данак и прихватање његовог сизеренства. То није дуго трајало. Султанат је гутао области једну по једну. Енос, Имброс, Лемнос, Тенедос, затим Србија и Босна, Теба и Мореја, цео Пелопонез. Подробно је описан и пад Трапезунтског царства 1461. године, што је према ауторовим речима представљало крај слободног грчког света. Врховну власт турског султана прихватили су и Скендербегови Албанци после његове смрти, и Влашка и Молдавија. Једина преостала православна сила сматрала се достојним наследником своје мајке Византије. Неокаљана унијом, Русија је остала стожер

источног хришћанства. Москва је према Филотејевим речима постала Трећи Рим. Ипак, она је била далеко и немоћна да помогне својим саверницима у ропству. Неслога међу хришћанским светом олакшала је Турцима освајање и успоставу власти на освојеним областима, сматра аутор.

Последње поглавље свог дела (235–248) аутор је посветио онима који су преживели опсаду и њиховим породицама. Деспот Димитрије је умро 1470, а његова ћерка Јелена није имала порода. Ћерка деспота Томе Зоја, рођена око 1456, удата је за руског цара Ивана III. Томини синови су живели распусним животом, један од њих је имао сина Константина чији је датум смрти непознат. Аутор нам саопштава да се једини живи потомци Манојла Палеолога данас могу наћи у Јужној Италији међу породицама које воде порекло од Јована Кастриота, Скендербеговог сина. Такође је изложена и трагедија пропасти трапезунтске царске куће. По свему судећи, једини Грк који је остао на високом положају био је Схоларије. На крају књиге аутор поставља питање да ли је могло бити другачије. Да ли би позитиван сплет околности спасао Царство? Аутор сматра да не би. Византија је била на умору, и чак и да је Цариград маја 1453. одбрањен, пропаст би била само одложена.

На самом крају књиге, у додатку (250–266), аутор је поред коментара извора дао слику судбине цркви у Цариграду, сада Истанбулу. Многе су разорене, или претворене у џамије. Поштеђене су цркве Св. апостола, црква Богородице Памакаристе, црква Св. Димитрија, манастир Св. Јована у Трулу, црква Богородице Перивлепте у Псаматији, црква Св. Георгија Кипарског, Липсов манастир, црква Св. Јована у Студиону, црква Св. Андреје у Криси и црква манастира Мирелеона. Неке од њих су за владе наредних султана претворене у џамије, а неке нису одолеле зубу времена.

Цариград као трајна успомена на славу Византије остао је да живи у легендама, причама, црквама, али и у многобројним историографским делима, међу којима монографија Стивена Рансимана заузима значајно место.

Ђура Харди
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

ВИЗАНТИЈСКО-АВАРСКО-СЛОВЕНСКИ СВЕТ У ДЕЛУ МАРТИНА ХУРБАНИЧА

Мартин Хурбанич, *Последњи рат антике, Аварски напад на Цариград 626. године у историјским везама*, Византинословака – Монографије I, Византинолошки семинар Александра Авенариуса Одсека за општу историју Филозофског ф. у Братислави, Прешов 2009 (Martin Hurbanič, *Posledná vojna antiky, Avarský útok na Konštantínopol roku 626. v historických súvislostiach*, Byzantinoslovaka – Monographie I, Byzantonologický seminár Alexandra Avenaria pri Katedre všeobecných dejín FiF v Bratislave, Prešov 2009) стр. 378

Мартин Хурбанич, *Историја и мит, Аварски напад на Цариград 626. године у легендама*, Византинословака – Монографије II, Византинолошки семинар Александра Авенариуса Одсека за општу историју Филозофског ф. у Братислави, Прешов 2010 (Martin Hurbanič, *História a mýtus, Avarský útok na Konštantínopol roku 626. vlegendách*, Byzantinoslovaka – Monographie I, Byzantonologický seminár Alexandra Avenaria pri Katedre všeobecných dejín FiF v Bratislave, Prešov 2010) стр. 176

Да се о аварско-словенском нападу на Цариград 626. године има још шта рећи и поред чињенице да је по среди тема о којој је у протеклих пола века, почев од рада Ф. Баришића[1] написано најмање десетак озбиљних студија и још више монографија које се незаобилазно дотичу ове проблематике – проучавајући на пример Византију у доба цара Ираклија (610–641), Цариград и његове фортификације, историјат Аварског каганата, експанзију Словена, византијско-персијске односе – најбоље потврђује дело младог словачког византолога Мартина Хурбанича.

1 F. Barišić, *Le siège de Constantinople par les Avares et les Slaves en 626*, Byzantion 24, 1954, 371–395.

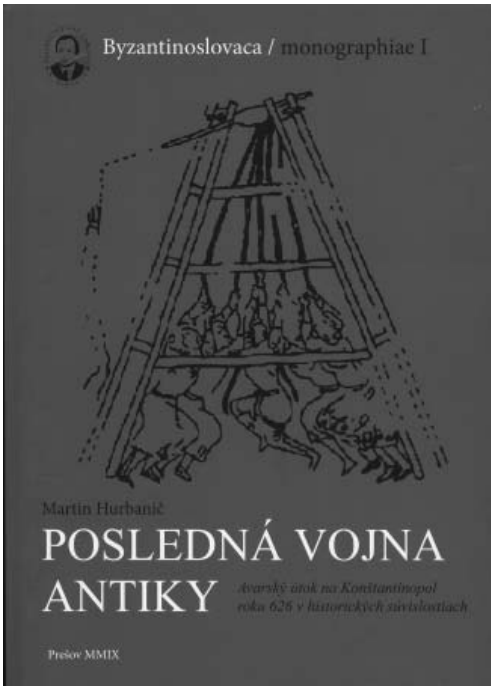

Доследан ученик оснивача словачке византологије Александра Авенариуса, Хурбанич је на словачком језику написао занимљиво двотомно дело о овом великом историјском догађају, дело које завређује пажњу и наше стручне јавности. За почетак, реч је о следбенику традиција прашке византолошке школе и уједно представнику савремене словачке медиевистике која се с посебном научном пажњом занима за проучавање Словена у Панонији и њихове политичке и цивилизацијске везе с Византијом. У методолошком смислу обе околности су читљиве у делу које стоји пред нама.

Како се из наслова књига може видети, рад је подељен на две тематске целине које се у библиографском смислу, бар формално, одвојено наводе. У првој књизи (стр. 378) насловљеној *Последњи рат антике, Аварски напад на Цариград године 626. у историјским везама*, аутор прати војне и политичке околности напада Авара и њихових савезника на Цариград. У другој књизи (стр. 176), *Историја и мит, Аварски напад на Цариград године 626. у легендама*, тема истраживања су традиција и култ проистекли из византијске победе 626. године под зидинама престонице. Суштински, реч је дакако о једној континуираној целини која тек након сумарног читања и прегледа даје потпуну слику о основним смерницама и закључцима Хурбаничевог рада.

Прва књига је подељена на једанаест поглавља. Кроз њих аутор своју централну тему – опсаду Цариграда из 626. године – прати кроз призму ширег историјског контекста, односно о њој говори као о појави која је историјски производ дугог трајања. Он покушава да сагледа и читаоцу прикаже два, односно три велика војна и политичка актера ове епохе – Византију и Персију, тј. супарништво две силе чија дивовска борба расплет доживљава управо у време аварског напада на византијску престоницу. И да не изоставимо трећег актера епохе, односно тему ауторовог излагања, Аварски каганат – војно-политичку творевину са средиштем на средњем Дунаву и његове подређене савезнике, у првом реду Словене. По Хурбаничу, ромејска победа над Аварима и Словенима под Цариградом,

њен војно-стратегијски и психолошки значај, заправо је био језичак обрта у исцрпљујућем вишедеценијском рату између два царства, Византије и Персије, што ће већ наредних година потврдити византијске победе на истоку и пропаст супарника. Тражење заједничких веза и паралела, односно политичке позадине односа између три наведена субјекта, како је нагласио аутор, представља основни циљ његове књиге. У том светлу, *последњи рат антике*, или већ *први средњег века*, како су то приметили историчари сагледавајући светскоисторијски значај епилога византијско-персијског сукоба,[2] подстакао је и самог аутора да ову кованицу искористи за наслов своје прве књиге.

У прва три поглавља, којима претходи кратак увод, *Од тријумфа до пада*, *Владала тврде руке* и *Царство на ивици пропасти* (стр. 15–87), детаљно су изложене унутрашње и спољнополитичке околности које су Византију довеле у велику кризу која је кулминирала у првој деценији VII века за страховладе цара Фоке. Доласком на престо цар Ираклије је Царство затекао у расулу. У овом делу књиге у посебним поднасловима поглавља изложене су и прилике на Балканском полуострву – слом византијске власти под налетом Словена и Авара, који постају ратни господари Панонија и унутрашњости Балкана, као и збивања на истоку. Даље следе поглавља *Ираклијев ризик* (*Herakleiov vabank*), *Недипломатско лукавство кагана* и *Борба на живот и смрт* (стр. 88–136). Хронолошки и тематски ова поглавља прате Ираклијеве војне и управне реформе, те ратна и дипломатска збивања у византијско-персијско-аварском трокуту која су претходила опсади Цариграда. У поменутом поглављу *Недипломатско лукавство кагана*, аутор излаже стање у Аварском каганату и покрет његове силе према Цариграду, односно слабљење његове војне присутности у Панонији. У вези с премештањем аварског војног притиска, закључује Хурбанич, требало би гледати и на велики устанак Словена (623/624), коме ће тек нешто касније на чело стати извесни франачки трговац Само, вероватно експонент франачких интереса. Врло је могуће да је у избијању противаварског устанка Словена удела имала и византијска дипломатија и њени контакти с Французима и Лангобардима на западу.

Седмо поглавље, *Аварска војска* (стр. 137–153), посвећено је структури и организацији аварског војног савеза, односно његовим члановима, Аварима, Словенима и Бугарима. Посебан осврт дат је на способност Авара да освајају утврђена места и на улогу словенских моноксила. Анализирајући расположиве вести извора, аутор сматра да је војна сила Каганата под Цариградом мо-

2 Уп: Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1993, 115; J. Harward-Johnston, *The Siege of Constantinople in 626*, Constantiniple and its Hinterland, Papers from the Twenty-Seventh Spring Szmposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993, Variorum 1995, 131.

гла бројати 40.000–50.000 људи, од тога половина је била пешадија. На другој страни, у осмом поглављу које носи наслов *Цариград* (стр. 154–183), детаљно је приказан одбрамбени потенцијал византијске престонице 626. године, њене фортификације, људство, оружане снаге у граду и на мору, стратегија и заповедници одбране итд.

У деветом поглављу *Почетак напада* (стр. 184–205) и десетом поглављу *Одлука је пала на мору* (стр. 206–227), трагом извора аутор прати ток августовске опсаде Цариграда 626. године која је одлучена, као што је познато, поразом флоте словенских моноксила у Златном рогу. Једанаесто поглавље, *Победиоци и поражени* (стр. 228–258), расправа је о узроцима и непосредним последицама аварско-словенског војног неуспеха. У трагању за разлозима пораза нападача аутор прави занимљиву компарацију опсаде из 626. године са словенским, односно аварским нападима на Сирмијум 582. и Солун 586, односно 618. године. Закључује да одговор за неуспех нападача треба тражити у слабости аварско-словенске опсадне војне технике и логистике, односно византијске превласти на мору; VII век није био време за пад тада најутврђеније и најмногољудније светске престонице. У наставку поглавља приказана је победоносна офанзива цара Ираклија на истоку и слом Персије.

У Закључку рада (стр. 259–264) посебан осврт је дат на значај опсаде Цариграда из 626. године те с њом повезану историјску судбину Царства, Авара и словенске масе. Сломом опсаде Византија се решила аварске опасности која ју је до граница понижења изнуривала током претходних пола века. У односу на Словене, аварски пораз је означио слом њихове доминације на Балканском полуострву, односно условио појаву и уздизање Срба и Хрвата на овом простору као нове политичке снаге. То је уједно и крај помена Авара (Скита) у улози активне војне силе у византијским изворима. Овом приликом занимљиво је навести мишљење аутора који сматра да је за Словене пораз под Цариградом, гледано с аспекта историјске перспективе, заправо био победа. Наиме, након 626. године окрњени Аварски каганат више никад није обновио стару моћ, а Словени су задуго остали једини стварни поседници и господари Балканског полуострва. Византија је од сада морала да рачуна на словенски елемент на својим северозападним границама без обзира на даља етничка и војна померања, поразе и сјајне победе у будућности.

Хурбанич своје дело пише лаким стилом с доста додатних објашњења намењених превасходно широј читалачкој публици. Међутим, такође треба рећи да се његово излагање заснива на анализи и компарацији кључних византијских писаца и дела која говоре о опсади: *Ускршњој хроници*, Георгију Писиду, Теодору

Синкелу, као и каснијим хроникама Теофана и патријарха Нићифора. Често као *Schlagwort* свог излагања убацује преводе целих пасуса из кључних извора. Такође понекад у основном излагању приступа анализи ставова и оцена изречених од стране историографије. Обимни научни апарат налази се на крају дела (стр. 265–342), следе га списак извора и литературе те регистар имена.

Друга књига Мартина Хурбанича, *Историја и мит, Аварски напад на Цариград године 626. у легендама*, како већ рекосмо, јесте наставак прве, али њен предмет истраживања је усредсређен на историјску рефлексију опсаде Цариграда у сфери легенде и мита, верског култа, те на њихову функцију у конкретним историјским околностима. Заправо, овде је реч о једној посебној студији која је подељена на четири поглавља-области. У првом делу *Од историје ка легенди* (стр. 16–41) аутор истражује генезу и утемељење Богородичиног култа у Цариграду. Заслугу за победу бранилаца престонице над Аварима и њиховим савезницима Словенима већ су савремени византијски писци (Синкел, Писида, писац *Ускршње хронике*) приписивали чуду свете Богородице. Византинци су захваљујући победи, на тај начин, у Богородичином лику стекли небеску заштитницу своје престонице. Средиште њеног култа већ непосредно након опсаде постаће Богородичина црква у Влахерни, првобитном месту чувања светиње Богородичиног плашта. Свакако не само из религијско-култних побуда. Наиме, ово периферно предграђе престонице, по свему судећи издвојено од остатка града одбрамбеним зидинама према мору и копну, било је поприште главног словенско-аварског напада. Испод зидина Влахерне у заливу Златног рога је извојевана одлучујућа ромејска победа на мору. Успостављење Богородичиног култа као заштитнице места додатно је позиционирало Цариград на ходочасничкој мапи хришћанства и потврдило његов статус Новог Рима, сматра аутор. Функција Богородичиног култа показаће своју пуну виталност и у будућим изазовима пред којима ће се наћи Царство, персонификовано и често *de facto* сведено на своју престоницу. Како су из генерације у генерацију разни освајачи бивали успешно заустављани под величанственим зидинама Цариграда (Арапи, Бугари, Руси, Турци...) тако је култ Богородице-заштитнице града јачао, поткрепљујући представу о небеској заштити као узроку неосвојивости престонице. Потрајаће ово уверење све до 1453. године.

У средишту другог поглавља насловљеног *Акатистос* (стр. 42–66), стоји расправа о традицији везаној за аварску опсаду Цариграда (у текстовима често приписивану „Персијанцима и варварима") и њеној вези с акатистом. Акатист је свечана похвална песма Богородици која се на Велику суботу, стојећи, пева(ла) у свим православним храмовима. Мада је химна хронолошки била старија, на-

станак акатиста је с временом повезан с догађајем из 626. године, а за њеног аутора је сматран патријарх Сергије, један од главних актера и организатора одбране Цариграда. У будућности химна је повезивана не толико с аварским нападом већ с другом арапском опсадом Цариграда 718. године. За то су Византинци свакако имали добро оправдање. На другој страни, као успомену на слом аварско-словенске опсаде Цариграда, Византинци су сваке године 7. августа свечано прослављали тај дан. Испрва празник је слављен само у Цариграду, да би се у доба централизације и снажења Царства (IX–X век) светковање проширило и на његове провинције. Посебан вид успомене на овај догађај сачуван је у литургијским текстовима. Приказ чуда свете Богородице током одбране Цариграда 626. године нашао је одраз у фреско сликарству и иконопису. На том пољу традиција је превазишла византијске просторне и временске границе нашавши плодно тле у земљама баштиницама њене духовности и цивилизације. У Русији, Молдавији, коначно и у српским средњовековним земљама. Такав пример је фреска опсаде Цариграда у Храму светог Петра у Преспи, настала у XIV веку у доба владавине краља Вукашина Мрњавчевића. Може се уочити да су на тим композицијама насталим у српској и молдавској средини, место нападача – некадашњих Авара и Словена – заузели Турци Османлије.

Треће поглавље *Натприродни заштитници Цариграда* (стр. 67–86) посвећено је црквеним церемонијама, ритуалима, као и магијској функцији икона и других култних предмета чији су корени и мотиви поштовања били везани за Богородичин култ заштитнице од непријатеља. На ову целину се тематски надовезује четврто, последње поглавље друге књиге, *Богородичино место* (стр. 87–101). У првом делу поглавља аутор образлаже своју тезу о Цариграду као граду свете Богородице у традицији и веровањима Византинаца, као и заслуге опсаде из 626. године за стварање овог култа. У наставку излагање је посвећено историји чудотворне иконе Богородице зване Ходегетрија. Мада њен први помен потиче из друге половине XI века, традиција њену чудотворност, а тиме и постојање, ставља у епоху првих опсада Цариграда. Икона је постала истинска заштитница – паладијум ромејске престонице, њених владалаца и грађана. Траг јој се губи 1453. године, без обзира што се, попут судбине најдрагоценијих реликвија хришћанства, и данас на више места широм Европе може видети њен наводни оригинал.

Након закључка налазе се два додатка: *Извори о аварском нападу на Цариград* и *Историографија о аварском нападу на Цариград* (стр. 107–122). Њима се заправо прва и друга књига склапају у целину. Као и у првој књизи, затим следи преглед напомена (стр. 123–153), списак извора и литературе те индекс личних

и географских имена. Обе књиге садрже бројне историјске карте, илустрације и фотографије. Нажалост, недостају резимеи на неком од светских језика, чиме би ово дело ограничено језичком баријером, претпостављамо, било још доступније стручној јавности.

Посебни квалитет Хурбаничевог рада садржан је у чињеници да је за његово писање користио обиман корпус стручне литературе, поготово оне најновије, која се директно али и посредно односи на тему истраживања. Ауторову акрибичност речито потврђује увид у садржај напомена и списак извора и литературе. На том подухвату аутор није штедео ни времена ни научног труда и без сумње је походио бројна византолошка средишта и библиотеке. Он своје излагање заснива и на резултатима наше стручне литературе и користи радове С. Станојевића, Г. Острогорског, Ф. Баришића, Ј. Ковачевића. В. Поповића, Т. Живковића итд. Како је у уводнику сам напоменуо, између осталог, био је у прилици да истражује и у нашим научним и академским установама током студијског боравка у Новом Саду и Београду. Остварио је то захваљујући Пројекту научне сарадње и размене између Републике Србије и Републике Словачке, те уз помоћ својих српских колега. На крају да поновимо, књиге Мартина Хурбанича представљаће незаобилазну тачку у будућим истраживањима византијско-аварско-словенске проблематике и стога их препоручујемо нашој стручној јавности.

Ђорђе Ђурић
Одсек за историју – Филозофски факултет Нови Сад

ЈАСМИНА МИЛАНОВИЋ, ДНЕВНИЦИ ПАЈЕ МИХАЈЛОВИЋА – ОГЛЕДАЛО СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ КРАЈА XIX ВЕКА

Павле Паја Михајловић, *ДНЕВНИЦИ*, приредила Јасмина Милановић, Службени гласник, Београд 2010, 426. стр.

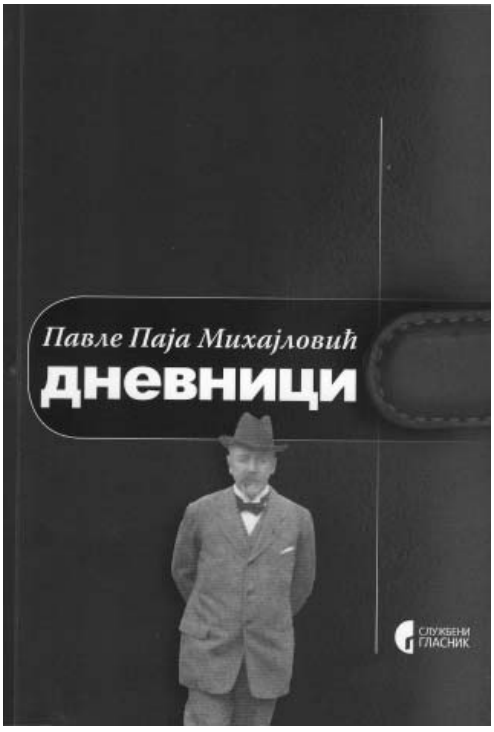

Последње две деценије у српској историографији дугог XIX века обележила су биографска дела свих форми историописања. Раније преовлађујући став структуралистичке школе био је да биографија као историографски жанр „није довољно важна" за проучавања друштвених структура. Тиме је била нарушена равнотежа у проучавању улоге деловања процеса, догађаја и појединаца као покретача историје. Ту равнотежу у проучавању српске историје XIX века, у последње две деценије успоставили су млађи истраживачи пишући биографије делатника српске историје овога периода. Од краја 1980-их година написано је више десетина квалитетних монографских биографија које су знатно допринеле увећавању нашег знања о српској историји XIX века. Упоредо са тим

објављено је више десетина аутобиографских извора (мемоара и дневника), који су тиме постали доступни и широј јавности, а не само уском кругу истраживача који су их читали углавном у Архиву Србије и Архиву САНУ у Београду, али и другим нашим архивима и библиотекама. Аутобиографски извори, носе лични печат аутора и често нису најпоузданији историјски извор, било због ауторове намере да себе прикаже у бољем светлу, било стога што није могао да исправно сагледа догађаје и процесе о којима пише. Међутим, ова врста извора, по правилу, детаљима употпуњује представу коју имамо, а историјском времену о коме пише даје пуноћу реалног времена. Отуда су оваква дела увек врло радо читана међу истраживачима, али и у најширој јавности.

Једно од таквих дела су и *Дневници* Паје Михајловића, чији се рукопис чува у Архиву САНУ у Београду, и који је за објављивање студиозно приредила Јасмина Милановић.

Дневници Павла – Паје Михајловића из више разлога су драгоцен историјски извор за историју Србије последњих деценија XIX века. Пре свега због тога што је Михајловић био непосредни учесник, посматрач и сведок најзначајнијих процеса и догађаја у српској историји тога периода, а, с друге стране, није био међу онима које називамо политичким лидерима, чији су мемоари увек оптерећени правдањем и образлагањем својих политичких поступака.

Паја Михајловић је рођен у Јагодини 1845. године у угледној обреновићевској породици. Стриц му је био чувени и моћни Стевча Михајловић, што је могло да му омогући сигурну чиновничку и политичку каријеру. Међутим, одабрао је други животни пут. Још од времена школовања постао је следбеник левичарско-народњачког портрета Светозара Марковића. Био је један од најближих Марковићевих сарадника, па су га називали чак и његовим секретаром. Када је Марковићу претило хапшење, чамцем га је пребацио у Угарску. Михајловић је оданост овом покрету потврдио и превођењем чувеног дела Чернишевског *Шта да се ради*, које је у наставцима објављивано у *Раденику*. Касније, после Марковићеве смрти, као и већина његових следбеника учествовао је у оснивању Народне радикалне странке и био више од две деценије члан њеног Главног одбора. У вези са Тимочком буном осуђен је на смрт, па је помилован и казна му је преиначена у робију у оковима. Ослобођен је тек 1886. године. У политички живот се вратио после абдикације краља Милана 1889, када је постао начелник Подунавског, па Београдског округа и на крају био изабран за председника Главне контроле. Године 1901. постао је државни саветник, а потом и сенатор. Убрзо после тога разишао се са Николом Пашићем и повукао из политичког живота. Умро је у Нишу септембра 1915. године.

Овај кратки извод из Михајловићеве биографије само потврђује изнето мишљење да су његови *Дневници* драгоцен извор за историју Србије последњих деценија XIX века. Томе треба додати и чињеницу да је био у кумовским и пријатељским везама са великим бројем познатих личности своје епохе, што додатно потврђује да је био добро обавештени посматрач свога времена. Детаљну биографију Паје Михајловића, на основу релевантне литературе, периодике и архивске грађе написала је Јасмина Милановић у *Предговору Дневника* (стр. 7–19).

Сачувани и објављени *Дневници* Паје Михајловића обухватају период од 1885. године (из времена његовог тамновања) до 1915. године, којој је датирана последња белешка. Подељени су у 16 „записница" и две групе записа из 1914. и 1915. године, онако како их је сам аутор означио, с тим што им је приређивач незнатно изменио редослед како би се држао хронолошког реда излагања. Нажалост, сачувани и објављени Михајловићеви записи само су део његове дневничко-мемоарске грађе. Део најстаријих рукописа (који су се односили на период пре 1885. године) уништио је сам Михајловић после атентата на кнеза Михаила и Тимочке буне, како не би пали у руке полицији. Слично је учинио и у време „Илкиног" и „Ивањданског" атентата на краља Милана, док је највећи део његових рукописа и других историјских извора уништен у време Првог светског рата.

Са становишта критике историјских извора, мањи део Михајловићевих *Дневника* има и нека обележја мемоара, будући да их је знатно касније него што су настали преписивао (и вероватно изменио у складу са својим каснијим ставовима и „накнадном памећу" – што је једна од карактеристика мемоарских дела).

Дневници Павла – Паје Михајловића су драгоцен историјски извор за последње деценије XIX и почетак XX века, али и занимљиво штиво за читање које је писао човек образован у духу најбољих моралних традиција XIX века. Рукопис је зналачки приредила Јасмина Милановић придржавајући се свих правила за приређивање овакве врсте грађе, а њена истраживачка уводна студија читаоцу доноси до сада непознате податке о Михајловићевом животу и његовом рукопису. Књига је опремљена и именским регистром, што ће знатно олакшати рад будућим истраживачима који је буду користили.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(497.113)

СПОМЕНИЦА Историјског архива "Срем" / одговорни уредник Ђорђе Ђурић. - 2002, 1- .- Сремска Митровица : Историјски Архив "Срем", 2002-. - 24 cm.

Тираж 500.

ISSN 1451-3676

COBISS.SR-ID 186901511

